

DICTUM FACTUM

СКАЗАНО ЗРОБЛЕНО

Юридичний збірник

**Державного університету
інфраструктури та технологій**

№ 2(12)

Київ - 2022

DICTUM FACTUM

Державний університет інфраструктури та технологій

№ 2(12), 2022

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО

<i>Дзера І.О.</i>	Законодавчі прогалини у сфері правового регулювання збитків	3
<i>Мироненко В.П.</i> <i>Гопанчук В.С.</i> <i>Калінюк А.Л.</i> <i>Мусієнко В.В.</i> <i>Сіпсєв А.А.</i>	Defining the legal status of stepfather/stepmother in the family legislation of Ukraine	9
<i>Новосельська І.В.</i> <i>Литвин В.О.</i>	Цивільно-правове регулювання особистого страхування Contractual legal relations in copyright law	16 32

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Беззубов Д.О.</i> <i>Зарваницька В.Ю.</i>	Використання, виконання, додержання і застосування, як способи реалізації норм адміністративного права в наш час	48
---	--	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛІСТИКА

<i>Дунаєва Т.Є.</i>	Особливості предмету доказування кіберзлочинів в Україні під час воєнного стану	55
<i>Карпенко М.О.</i>	Щодо процесуального статусу майна, вилученого за результатами проведення обшуку	60
<i>Киренко С.Г.</i> <i>Пісклов Д.Р.</i>	Кримінальна відповідальність за доведення до самогубства	65
<i>Киренко С.Г.</i> <i>Троцький О.О.</i>	Сучасні аспекти протидії терористичній діяльності	83
<i>Кобильанський О.Л.</i> <i>Сутуріна А.В.</i> <i>Михайлов В.О.</i>	Генезис криміналістичного дослідження документів Історичні аспекти адміністративно – правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні	99 110
<i>Мусієнко А.В.</i> <i>Гоцуляк О.О.</i>	Деякі актуальні аспекти кримінально-правової політики України	116
<i>Савицька С.Л.</i> <i>Гоцуляк О.О.</i> <i>Христич І.О.</i>	Кримінологічна характеристика булінгу та шляхи його подолання Основні тенденції кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту під час воєнного стану в Україні	120 139

ТРУДОВЕ ПРАВО.
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Новосельська І.В.</i> <i>Савицька С.Л.</i>	Особливості юридичного оформлення трудових правовідносин під час дії воєнного стану в Україні	144
--	---	------------

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Білецька Л.М.</i>	On the concept of systemic improvement of legal regulation of insurance activities	150
<i>Подольян Ю.О.</i>	Судовий захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану: проблеми правової регламентації	156

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Озель В.І.</i>	Основний закон – гарантія прав і свобод людини в умовах війни	164
-------------------	---	------------

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Y. Klyuyeva</i> <i>K. Dobkina</i>	Applying of norms of international humanitarian law in the conditions of military operations	169
---	--	------------

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Кобилянський О.Л.</i>	професор кафедри цивільного та кримінального права Юридичного факультету Державного університету інфраструктури та технологій, кандидат юридичних наук, доцент	174
<i>Долинська М.С.</i>	завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор	175

Редакційна колегія:

Головний редактор: Беззубов Д.О. д.юрид.наук, проф. (ДУПТ).

Заступник головного редактора: Добкіна К.Р. д.юрид.наук, доцент (ДУПТ).

Відповідальний секретар: Новосельська І.В. к.юрид.наук, доцент (ДУПТ).

Члени редакційної колегії: Армаш Н.О. д.юрид.наук, доцент, заступник директора ЦСЕ ГО; Апаров А.М. д.юрид.наук, проф. (СДПУ ім. А.С.Макаренка); Барабаш О.О. д.юрид.наук, доцент (НУЛП); Дурнов Є.С. д.юрид.наук, проф. (МВС); Ільєсова Г.А. к.юрид.наук, професор (Карагандинський державний університет ім. академіка Е.А.Букетова); Ключова Є. М. д.юрид.наук, доцент (ДУПТ); Ковальчук А.Т. д.юрид.наук, проф. (ДУПТ); Ковальська В.В. д.юрид.наук, проф. (ДУПТ); Litvín István PhD, associate professor (Інститут освітнього і професійного розвитку, м.Будапешт); Матвійчук А.В. к.юрид.наук (ДУПТ); Мичко М.І. д.юрид.наук, проф. (ДУПТ); Осадчий В.І. д.юрид.наук, проф. (ДУПТ); Романова А.С. д.юрид.наук, доцент (НУ ЛП); Россіхін В.В. д.юрид.наук, проф. (ХНУР); Россіхіна Г.В. д.юрид.наук, проф. (ХНУ імені В.Н.Каразіна); Сидоров Я.О. к.юрид.наук, доцент (ЗНУ); Скок П.О. к.наук з держ.упр. (ДУПТ); Собовий О.М. к.юрид.наук, доцент (ДУПТ); Цукан О.М. к.юрид.наук, доцент (ХНУВС); Явор А.О. д.юрид.наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого). Мірошников І.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Науково-дослідного інституту права Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Карпенко М.О. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого.

УДК 347.513

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-3953-8409](https://orcid.org/0000-0003-3953-8409)

Дзера Ірина Олександрівна
доцент кафедри приватного права
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
Київ, Україна

ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗБИТКІВ

Анотація. У статті досліджуються норми ЦК України, а також судова практика у справах про відшкодування збитків. Стверджується про відсутність у законодавстві України конкретних критеріїв встановлення складових елементів збитків та чіткого підходу в юридичній літературі та судовій практиці до розмежування реальних збитків та упущеної вигоди, а також їх складу. Проаналізовано сучасні правові позиції Верховного Суду щодо віднесення курсової різниці, безпідставного перерахування коштів, втрат від знецінення нерухомого майна та бездіяльності органів публічної влади до конкретних видів збитків.

Ключові слова: збитки, реальні збитки, упущена вигода, недержані доходи.

Annotation. Awarding of damage claims is one of the judicial civil remedies in contractual obligations, as well as a civil law sanction that is used in relation to the parties of a contractual obligation. Decisions to order payment of damages alongside with the payment of a penalty or loss of a deposit constitute a type of civil law responsibility.

Despite the fact that orders to pay damages are one of the most common ways of defense especially in contractual relations, civil legislation of Ukraine is marked by many gaps in this regard.

The article studies norms of the Civil Code of Ukraine and judicial practice in claims of damages.

*As a result of the analysis of the judicial practice it is established that claimants in this category of cases formulate various types of claims – **to refund** damages and **to order** damages. At the same time, a court allowing the claim would award damages against the respondent, which constitutes a sanction by the court against the debtor (offender).*

Lack of a clear approach in legal literature and judicial practice is shown when it comes to differentiating between losses and an unrealised gain, as well as their content.

The article points out that concrete criteria of determining the elements of damages are absent in the legislation of Ukraine.

It ascertains certain rules of calculating the amounts of damages that are found in special normative provisions of specific areas of law. Moreover, current legal positions of the Supreme Court are analysed when it comes to applying the currency rate difference, unwarranted transfer of funds, losses due to depreciation of capital assets and inaction of the public bodies of power to specific types of damages.

The most significant lack of clarity is found to be in section 22 of the CCU dealing with the elements of damages when it comes to a loss of profit (unrealised gains). The legislation is also silent on the issue of determining the length of time when calculating unrealised gains during the general determination of the damages size.

Based on the undertaken research, it is suggested to add provisions to the CC of Ukraine in order to clarify these issues.

Keywords: damages, real damages, loss of profit, unrealised gains.

Постановка проблеми. Відшкодування збитків є одним з способів судового захисту цивільних прав та інтересів у договірних зобов'язаннях, а також цивільно-правовою санкцією, яка застосовується до сторін договірної зобов'язання. Стягнення збитків поряд з сплатою неустойки, втратою завдатку є мірою цивільно-правової відповідальності.

Незважаючи на те, що стягнення збитків є одним з найпоширеніших способів захисту, зокрема, у договірних правовідносинах, цивільне законодавство України містить чимало прогалин у його врегулюванні. Наявність таких прогалин призводить до суперечливої судової практики, що негативно впливає на захист прав учасників цивільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання відшкодування збитків були предметом розгляду багатьох вчених, серед яких С.М. Бервено, Т.В. Боднар, Г.В. Єрмоєнко, І.С. Канзафарова, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, І.В. Подколзін, Т.Я. Рим та ін.

Однак більшість з них стосувалися або загальних положень про відшкодування збитків як способу захисту суб'єктивних цивільних прав, або співвідношення відшкодування збитків з цивільно-правовою відповідальністю. Зважаючи на відсутність єдиного погляду на склад збитків та порядок їх обчислення, питання стягнення збитків є вкрай актуальними.

Метою даної статті є виявлення прогалин і суперечностей у законодавстві України та їх вплив на судову практику вирішення спорів про відшкодування збитків.

Виклад основного матеріалу.

Незважаючи на те, що стягнення збитків є одним з найпоширеніших способів захисту, зокрема, у договірних правовідносинах, цивільне законодавство України містить чимало прогалин у його врегулюванні.

У ЦК України є легальне визначення змісту поняття збитків. Так, відповідно до ст. 22 ЦК України збитками є:

- 1) *втрати*, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також *витрати*, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (*реальні збитки*);
- 2) *доходи*, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (*упущена вигода*) [1].

Крім того, у ч. 4 ст. 22 ЦКУ зазначається, що на вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може бути відшкодована в натурі (передання речі того ж роду й тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо).

На підставі аналізу змісту ст. 22 ЦК України можна виділити наступні види складових елементів збитків, закріплених у ст. 22 ЦК України: 1) втрати, понесені особою у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі; 2) витрати, понесені особою для відновлення порушеного права; 3) витрати, які особа мусить зробити для відновлення свого порушеного права; 4) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Відповідно до закону перші три види є *реальними збитками*, четвертий вид – *упущеною вигодою*.

Найбільшою невизначеністю у ст. 22 ЦКУ серед складових елементів збитків відзначаються неодержані доходи (упущена вигода). На нашу думку, твердження цієї статті про те, що збитками є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, є досить широким та не може бути застосованим в сучасних умовах, зважаючи на різноманітність доходів від підприємницької діяльності. Відсутня у законодавстві також відповідь на питання, упродовж якого строку необхідно враховувати неодержані доходи при визначенні загального розміру збитків, що має важливе значення. У законодавстві України відсутній чіткий перелік витрат, які можуть включатися до складу неодержаних доходів.

Слід відзначити, що в законодавстві України відсутній нормативний акт, який би визначав конкретні критерії встановлення складових елементів збитків. Натомість існують спеціальні нормативні акти, які встановлюють певні правила підрахунку розміру збитків в окремих сферах правовідносин. Наприклад, у сферах: розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей [2]; наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря [3], запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб [4]; непроведення робіт з рекультивації порушених земель [5];

викрадення електричної енергії [6] та ін. Однак в жодному з них не передбачається стягнення неoderжаних доходів.

Зазначені прогалини певною мірою заповнюються судовою практикою. Так, у справі № 750/8676/15-ц Великою Палатою Верховного Суду зазначено, що «курсова різниця» жодним чином не може бути упушеною вигодою, оскільки кредитор міг і не отримати таких доходів. Коливання курсу валют, що призвело до курсової різниці, не можна розцінювати як неправомірні дії боржника, що призвели до позбавлення кредитора можливості отримати прибуток [7].

У правових позиціях судової практики також визначаються певні види витрат, які не включаються до складу збитків, але які підлягають стягненню з порушника. Так, в оглядовому листі ВГСУ «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків» зазначається, що безпідставне перерахування коштів не є втратами, які мають компенсуватися шляхом відшкодування збитків. Також у цьому листі зазначається, що «сума витрат на оплату юридичних послуг не є збитками, оскільки такі витрати не мають обов'язкового характеру та необхідних ознак збитків відповідно до приписів чинного законодавства, а факт їх наявності та розмір не знаходиться в безпосередньому причинному зв'язку з неналежним виконанням відповідачем зобов'язань за договором оренди» [8].

Досить часто в сучасних умовах відбується щільна забудова багатопверхових житлових будинків в межах населених пунктів на місцевості, в якій вже розміщені приватні будинки. Деякі власники звертаються до суду з вимогами про відшкодування завданих їм збитків. При цьому, законодавство не містить чіткого зазначення який саме вид збитків підлягає відшкодуванню. Показовою у таких випадках є справа № 308/10255/17 за позовною заявою Особа 1 до Ужгородської міської ради про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями (діями) органу місцевого самоврядування та його посадових (службових) осіб.

Так, у жовтні 2017 року ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до Ужгородської міської ради, треті особи: Управління містобудування та архітектури Ужгородської міської ради, Ужгородська місцева прокуратура, Управління Державної казначейської служби України у м. Ужгороді Закарпатської області (далі - УДКС України у м. Ужгороді Закарпатської області), про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями (діями) органу місцевого самоврядування.

Позовні вимоги Позивач обґрунтував тим, що він є власником житлового будинку, розташованого на АДРЕСА_1. Управління архітектури та містобудування Ужгородської міської ради протягом 2014-2015 років суб'єктам містобудівної діяльності видавалися містобудівні умови і обмеження забудови земельних ділянок об'єктами багатоквартирного житлового будівництва, які проводилися із суттєвими порушеннями земельного, містобудівного, екологічного, санітарного законодавства, законодавства про цивільний захист населення, а також із грубим порушенням прав та законних інтересів мешканців навколишніх житлових будинків сектору індивідуальної житлової забудови. Відповідно Постановами Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області за позовом мешканців прилеглих житлових будинків вказані містобудівні умови і обмеження були скасовані, а дії відповідача з їх видачі визнані протиправними.

Такі обставини призвели до стрімкого падіння вартості належного Позивачу на праві власності житлового будинку та до неможливості його продажу за ціною, за якою будинок оцінювався до початку незаконного будівництва, унаслідок чого йому було заподіяно шкоди у розмірі 3 065 809 грн. Рішенням Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 вересня 2018 року позов ОСОБА_1 задоволено. 5 січня 2021 року постановою Закарпатського апеляційного суду апеляційні скарги Ужгородської міської ради та Прокуратури Закарпатської області залишено без задоволення, а рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 вересня 2018 року - без змін.

Постановою Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01.12.2021 року дані судові рішення скасовано та вказано, зокрема, про необхідність перевірки яких саме збитків (реальних чи упушеної вигоди) зазнав позивач, враховуючи, що його майно не було знищено, чи пошкоджено, не потребує відновлення, а також невикористання будинку для отримання тих чи інших доходів [9].

У зв'язку з цим виникає запитання, до якого з визначених ч. 2 ст. 22 ЦК України видів збитків (реальні збитки чи упущена вигода) відноситься об'єктивно доведене знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів?

Відповідь на це питання можна дати на підставі аналізу норм ЦК, а також аналізу наукових джерел. Так, в Енциклопедії цивільного права України зазначається, що відшкодування збитків передбачає процес повернення потерпілій особі економічного (вартісного, грош.) еквіваленту завданої майнової шкоди [10, с. 141-142].

На думку Єрмоєнко Г.І. «Майнова шкода поділяється на дві частини. Перша частина негативних наслідків називається реальною шкодою і дістає вираження у зменшенні (пошкодженні або знищенні) майна потерпілого. Реальна шкода містить витрати, які особа, права якої порушено, зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права у зв'язку з втратою або пошкодженням її майна, тобто як витрати, що особа вже зазнала, так і витрати на пошкодження пошкодженої речі, які особа вимушена буде здійснити. Розмір відшкодування шкоди при пошкодженні майна складе різниця між вартістю майна до його пошкодження і після, а не вартість одного окремо взятого пошкодженого елемента речі. Пошкодження речі може означати всі несприятливі зміни як тимчасового характеру (тобто ті, що вимагають певних витрат на їх пошкодження), так і **незворотні, які допускають використання речей за призначенням, але зі зниженням їх вартості**, а також іноді такі, що призводять до загибелі речі.» [11, с. 112].

На думку А. Коструби та Р. Майданіка, реальними збитками підкреслюється **наявність фактичних втрат майнової сфери потерпілої особи** [12].

У даній справі, на нашу думку, відсутні безпосередні підстави відносити знижену (втрачену) цінність та вартість будинку до упущеної вигоди, зважаючи на фактичну неможливість отримання відповідних грошових еквівалентів вартості після здійснення незаконної навколишньої забудови.

Більше того, Верховний Суд у даній справі зазначив, що збитки – це «об'єктивне зменшення будь-яких майнових прав сторони...» Такими збитками відповідно може бути погіршення експлуатаційних прав власника.

Отже, зважаючи на викладене, вважаємо, що у даній справі наявний факт грошового та ціннісного **знецінення**, що полягає у зменшенні ринкової вартості, будинковолодіння внаслідок видачі неправомірно виданих відповідачем містобудівних умов та обмежень забудови земельних ділянок та розміщення на їх виконання багатоквартирних житлових будинків, що було підтверджено висновками декількох експертиз.

Відповідно, по відношенню до спірного будинковолодіння відбулися саме **незворотні зміни, які допускають використання його за призначенням, але зі зниженням його вартості**, що в науковій літературі та судовій практиці розглядається саме як різновид реальних збитків.

На наш погляд, у даній справі частину 2 ст. 22 ЦК України необхідно тлумачити не буквально, а в широкому сенсі для розуміння терміну «пошкодження» майна. Отже, об'єктивно доведене знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів, є складовою реальних збитків, завданих власнику житлового будинку, які проявилися у зниженні його експлуатаційних показників (можливостей), що вплинуло на зниження його цінності та вартості.

Також слід відзначити, ще одну особливість норм у сфері відшкодування збитків. На нашу думку, положення ЦК України в частині відшкодування збитків як способу захисту цивільних прав не може повною мірою забезпечити виконання судових рішень, оскільки цьому має сприяти застосування до боржника конкретної санкції, яка реалізується шляхом стягнення з нього збитків. Такий висновок підтверджується змістом судового наказу, в якому відповідно до ст. 168 ЦПК України мають, зокрема, зазначатися сума грошових коштів, які підлягають стягненню [13].

Аналіз судової практики свідчить, що в одних випадках позивачі звертаються з позовами про **відшкодування** збитків, в інших – про **стягнення** збитків. Проте в більшості випадків резолютивній частині рішень суди застосовують процесуальну формулу: «**стягнути збитки в сумі...**», яка і є застосованою судом до боржника (порушника) санкцією.

Підсумовуючи результати здійсненого дослідження, необхідно відзначити, що ЦК України закріплює як загальне правило відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, у повному розмірі, якщо інше не встановлено договором або законом. У випадку, якщо нормами ЦКУ чи іншого закону, що регулюють той чи інший вид договірної зобов'язання, узагалі не передбачено за його порушення відшкодування збитків, необхідно керуватися загальними положеннями зобов'язального права, які закріплюють принцип відшкодування збитків у повному обсязі.

Для покладення на особу обов'язку відшкодувати збитки необхідно, щоб була встановлена відповідна правова підстава, якою в цивілістичній доктрині вважається склад цивільного правопорушення. Стягнення збитків є цивільно-правовою санкцією, яку не можна змішувати з іншими правовими наслідками, які настають у разі порушення цивільних прав. Знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів відноситься саме до реальних збитків, які можна йменувати експлуатаційними витратами.

У цивільному законодавстві відсутні конкретні критерії встановлення складових елементів збитків. Не передбачено в законодавстві також чіткий перелік витрат, які можуть включатися до складу неодержаних доходів та зазначення упродовж якого строку необхідно враховувати неодержані доходи при визначенні загального розміру збитків, що має важливе значення. На нашу думку, зазначені прогалини мають бути заповнені відповідними нормами при здійсненні рекодифікації цивільного законодавства.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Порядок визначення розмірів збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22.01.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-96-%D0%BF#Text>
3. Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджена наказом Міністерства енергетики та захисту довкілля України від 28.04.2020 № 277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-20#Text>
4. Порядок відшкодування майнової шкоди (збитків), завданої особам внаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб: Постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 1003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-2012-%D0%BF#Text>
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивациі порушених земель». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-2008-%D0%BF#Text>
6. Порядок визначення розміру і відшкодування збитків, завданих енергопостачальнику внаслідок викрадення електричної енергії, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2006 р. № 122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2006-%D0%BF#Text>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 750/8676/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74537186>.
8. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків. Оглядовий лист Вищого Господарського Суду України від 14.01.2014 № 01-06/20/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020600-14#Text>
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 1.12.2021 р. у справі № 308/10255/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101754154>
10. Енциклопедія цивільного права України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: відп.ред. Я.М. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 2009. (автор – Р. Стефанчук)
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: у 2 т. За заг.ред. Я.М. Шевченко. – Вид. 2-ге., доп. і перероб. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т.1. (автор відповідної глави Єрмоєнко Г.В.)

12. А. Коструба, Р. Майданик. Практика ВС: упущена вигода чи борг за грошовим зобов'язанням. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/praktika-vs-upushchena-vigoda-chi-borg-za-groshovim-zobovyzannyam-.html>)

13. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

УДК 347.633-058.854(477)

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-8841-8855](https://orcid.org/0000-0001-8841-8855)*Мироненко Валентина Петрівна**кандидат юридичних наук, доцент**завідуюча кафедрою**Національна академія внутрішніх справ**кафедра цивільно-правових дисциплін*[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1563-8635](https://orcid.org/0000-0002-1563-8635)*Гопанчук Василь Степанович**кандидат юридичних наук, професор**професор кафедри**Національна академія внутрішніх справ**кафедра цивільно-правових дисциплін*[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-8032-3632](https://orcid.org/0000-0001-8032-3632)*Калінюк Анжела Леонідівна**доктор філософії**доцент кафедри**Національна академія внутрішніх справ**кафедра цивільно-правових дисциплін*

ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІТЧИМА, МАЧУХИ У СІМЕЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Мета статті дослідити теоретичні та практичні проблеми визначення правового статусу вітчима, мачухи у сімейному законодавстві України, охарактеризувати поняття правового статусу вітчима, мачухи та виокремити ознаки цього статусу. *Методологія.* Методологічну основу дослідження склали сукупність загальнонаукових та спеціальних методів пізнання правових явищ і процесів. За допомогою методу системного аналізу було здійснено оцінку стану правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві, а також здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, поглядів практиків щодо окремих питань правового статусу вітчима, мачухи. Використання порівняльно-правового (компаративістського) методу дозволило здійснити порівняльну характеристику законодавчих положень регулювання правового статусу вітчима, мачухи за законодавством України та за законодавством деяких зарубіжних країн (Англія, Уельс, Німеччина, Швеція та ін.). Метод індукції та дедукції дозволив визначити підстави набуття вітчимом, мачухою правового статусу та виокремити їхні сімейні права та обов'язки. Метод абстрагування та конкретизації використано для можливості визначення особливостей правового статусу вітчима, мачухи в окремих видах сімейних, цивільних, цивільно-процесуальних відносинах за їх участю. *Наукова новизна полягає* у формулюванні низки нових концептуальних положень і висновків щодо поняття та змісту правового статусу вітчима, мачухи, а також встановлено, що правовий статус «вітчима», «мачухи» відрізняється від інших суміжних сімейно-правових статусів суб'єктів, які наділені повноваженнями щодо виховання дітей (прийомних батьків, батьків-вихователів, патронатних вихователів) за підставами виникнення, правовими наслідками, характером та змістом відповідальності. *Висновки.* У висновках констатовано, що на підставі аналізу чинного сімейного законодавства України, а також правової доктрини, під правовим статусом вітчима, мачухи слід розуміти правовий стан особи, яка добровільно, на визначених законом підставах, виконує функції виховання та утримання нерідних їй дітей - пасинка, падчерки. Правовий статус вітчима, мачухи визначається як за допомогою правових категорій, так і з урахуванням моральних засад, дотримання яких є необхідним для забезпечення пасику, падчерці належних умов для виховання та розвитку; обґрунтовано,

що правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії спеціального правового статусу особи та характеризується такими ознаками: по-перше, вітчимом, мачухою є особа, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи; по-друге, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання дитини, з якою вони не пов'язані кровною родинністю; по-третє, такий статус зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами і обов'язками; по-четверте, сімейно-правовий статус вітчима – це права і обов'язки, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним.

Ключові слова: правовий статус, вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, фактичне виховання.

DEFINING THE LEGAL STATUS OF STEPFATHER/STEPMOTHER IN THE FAMILY LEGISLATION OF UKRAINE

The aim of the article is to analyze theoretical and practical problems of defining the legal status of stepfather/stepmother in the family legislation of Ukraine, to characterize the concept of the legal status of stepfather/stepmother, and to identify the signs of this status. **Methodology.** The methodological basis of the research is a set of general scientific and special methods of learning legal phenomena and processes. With the help of the method of systematic analysis, was made an assessment of the state of legal regulation of the family legal status of stepfather/stepmother in family law, as well as an analysis of the scientific works of domestic and foreign scientists, the views of practitioners regarding certain issues of the family legal status of stepfather/stepmother. The use of the comparative legal (comparativist) method made it possible to compare the family legal status of stepfather/stepmother under the legislation of Ukraine and under the legislation of some foreign countries (England, Wales, Germany, Sweden, etc.). The method of induction and deduction made it possible to describe the grounds for the acquisition of family legal status by stepfather/stepmother and to distinguish their family rights and obligations. The method of abstraction and concretization was used to identify the peculiarities of the family legal status of stepfather/stepmother in certain types of family, civil, civil-procedural relations with their participation. **Scientific novelty** is in formulating a number of new conceptual provisions and conclusions regarding the concept and content of the legal status of stepfather/stepmother, and it is also established that the family legal status of “stepfather” and “stepmother” differs from other related family legal statuses of subjects who are empowered to raise children (adoptive parents, foster parents, foster caregivers) on the grounds of occurrence, legal consequences, nature and content of responsibility. **Conclusions.** The conclusions state that based on the analysis of the current family legislation of Ukraine, as well as the legal doctrine, the legal status of stepfather/stepmother should be understood as the legal status of a person who voluntarily, on grounds determined by law, performs the functions of parenting and support of a stepson/stepdaughter. The legal status of stepfather/stepmother is defined both through legal categories and taking into account moral principles, the observance of which is necessary to ensure a stepson/stepdaughter proper conditions for parenting and development; it is justified that the legal status of stepfather/stepmother belongs to the category of special legal status of a person and is characterized by the following features: firstly, a stepfather/stepmother is a person who is in a registered marriage with the biological father (mother) of a stepson/stepdaughter, therefore — it is associated with the marital status of a person; secondly, the legal status of stepfather/stepmother is associated with the performance of their functions of parenting and support of a child with whom they are not blood related; thirdly, such status is retained by a stepfather/stepmother for the period when they actually live with a child and are endowed with certain rights and obligations in relation to him; fourthly, the family legal status of stepfather/stepmother is the rights and obligations that include individual features, personal culture and social consciousness of stepfather/stepmother that influence the upbringing of a stepson/stepdaughter and are based on the norms of the Family Code of Ukraine, but are not limited to it.

Keywords: family legal status, stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter, actual parenting.

Introduction

Today, against the background of economic, political and social changes that influence all social relations without exception, the transformation of their most important social institution — the family — is especially clearly visible. First of all, this concerns the general idea of the family as a cell of society, of the forms and culture of family life. The content of family legal relations was greatly influenced by a significant expansion of the circle of their participants. According to some statistics, the number of divorced marriages in Ukraine correlates with the number of registered marriages approximately as one to two. In more than 70 % of cases, the spouses who dissolve the marriage have minor children and about 50 % of those persons remarry within three years from the date of dissolution of the previous marriage. This means that a significant number of children in Ukraine live in families with a stepfather or, less often, with a stepmother.

Persons who have children from a previous marriage and re-marry, create families, which in the legal literature are called reconstituted or blended ones. Therefore, the subjects of the relevant family legal relations acquire a special legal status.

All this suggests that most of the family relations are precisely such relationships, where the subjects are the stepfather, stepmother and, accordingly, stepson, stepdaughter. But, at the same time, it is worth pointing out that the issues of the legal status of stepfather/stepmother are not sufficiently studied in Ukrainian legal science. The relevance of this issue is evidenced by ambiguous judicial practice, especially when resolving disputes related to the provision of maintenance, inheritance by such a category of subjects, etc. (Kaliniuk, 2020, p. 60).

The Constitution of Ukraine proclaimed a person the highest social value (Constitution of Ukraine, 1996), enshrining at the legislative level the rights and freedoms of person and citizen, thereby assuming the obligation to create conditions for the realization of these rights in any sphere of public life, in the field of family relations included. Therefore, freedom, equality, the requirement of the legality of justice and humanity, the inevitability of punishment for violation of law are the principles that should be the basis of the legal system and characterize the legal status of a person as its integral part.

So, from the point of view of modern legal theory and practice, of special importance for the proper regulation of family relations, or rather those family relations, where stepfather, stepmother are called subjects, becomes defining the legal characteristics of the actual and legal status of stepfather/stepmother through such a category as legal status.

The issue of the family legal status of stepfather/stepmother, the content of their rights and obligations, is poorly researched in the family law of Ukraine. For many decades, complex dissertation and monographic studies of this issue have not been conducted, under the current family legislation included. There are few scientific studies (I. Apopii, M. Balabukh, O. Zubareva, A. Kulakova, M. Malykhina, I. Serdechna), in which one way or another were raised individual issues of legal regulation of family relations with the participation of stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter. Scientific views on the problem of defining the legal status of stepfather/stepmother in the family legislation of Ukraine are reflected in the studies of such Ukrainian scientists as: I. V. Apopii, L. M. Baranova, T. V. Bodnar, M. V. Boryslavska, V. I. Borisova, V. S. Gopanchuk, M. M. Diakovich, I. V. Zhylinkova, L. V. Krasyska, O. Ye. Kukharev, M. V. Logvinova, B. K. Levkivskyi, N. M. Opolska, L. A. Olkhovyk, M. P. Rabinovych, Z. V. Romovska, I. L. Serdechna, R. O. Stefanchuk, Yu. V. Stefaniuk, Yu. S. Chervonyi, Z. L. Chorna, Yu. M. Shevchenko and many others. Nevertheless, there is no grounds to argue that all the problematic aspects of the family legal status of stepfather and stepmother, which are of scientific and practical interest, have been fully studied. Even now, many issues remain debatable and need additional coverage.

Methodological Framework

The purpose of this scientific research is to study the theoretical and practical problems of defining the legal status of stepfather/stepmother in the family legislation of Ukraine, to characterize the concept of the legal status of stepfather/stepmother and to highlight the signs of this status.

Presentation of the Main Material

From the standpoint of modern legal theory and practice, important for the proper regulation of family relations (or rather those family relations where the subjects are stepfather/stepmother becomes defining the legal characteristics of the actual and juridical status of stepfather/stepmother through such a category as legal status.

It is worth noting that in the theory of state and law of Ukraine, special attention is paid to defining the legal status of a person. The most studied is the problem of defining the concept of the “legal status of a person” and its types. For example, V. O. Kotiuk, under the legal status understands the totality of legal rights, freedoms and obligations of a person, which are enshrined in the current legislation and constitute socially permissible and necessary potential opportunities for a person to have subjective rights and obligations and to implement them in the system of social relations (Kotiuk, 1996, p. 100–102). O. F. Skakun, in addition to rights, freedoms and obligations, includes into the structure of the legal status of a person the responsibility, according to which the individual, as a subject of law, coordinates his behavior in the society (Skakun, 2001, p. 378-379). According to P. M. Rabinovych, the legal status of a person is a complex of his subjective rights and obligations (Rabinovych, 2007, p. 84). Similar are L. A. Luts’ approaches to the definition of the concept of the legal status of a person, who by it means the subjective rights and legal obligations of a person enshrined in the relevant legal sources and guaranteed by the state (Luts, 2007, p. 124).

The above-mentioned positions of scientists give grounds for the conclusion that the legal status of a person is defined through the prism of his/her rights and obligations, which will be paid attention to when defining the legal status of stepfather/stepmother.

As for the specific distinction between the legal statuses, the scientific doctrine traditionally distinguishes three types of the status: general, special and individual.

In particular, Yu. V. Stefaniuk points out that the general legal status consists of the main (constitutional) rights and freedoms of a citizen, which characterizes general levels and abilities, initial positions of all those people who are citizens of this state (Stefaniuk, 2016, p. 43). From the point of view of A. M. Shulha, special legal status implies a difference in the rights and obligations of an individual due to a special social, official, property, family or any other situation (Shulga, 2012, p. 20). Scientists have also pointed out the so-called individual legal status, which consists of the rights and obligations of an individual, personified person, which he/she has at the moment (Stefaniuk, 2016, p. 43). P. M. Rabinovych clarifies that this status is characterized by the individual legal capabilities of the subject at a certain point in its existence (Rabinovych, 2001, p. 80). A. M. Shulha also adds to the individual status such signs as gender, marital status and points out that there are as many individual legal statuses as there are people (Shulga, 2012, p. 20).

So, with the help of legal status, the relationship between the state and an individual entity is regulated: no matter what kind of relations a person enters, they will always be part of social relations, and therefore will require certain criteria for evaluating a person. Such considerations can be transferred to the sphere of family relations, where it will be most apparent. For example, one of the spouses raising the child of the other spouse cannot be considered the father (adoptive parent) of the child, since his status as a parent or adoptive parent is not confirmed by the relevant legal documents. In this case, we should talk about such a person as a stepfather (or stepmother). That is, this status must be acquired. Or a parent who does not live with the child does not participate in its parenting and support, but is not deprived of parental rights — he/she has the “parental” status. In this case, we are talking about the fact that the legal status is preserved for him, but his parental functions are actually performed by another person. The existence of such situations further emphasizes the need to define and enshrine a certain legal status for certain subjects of family legal relations.

So, the content of the legal status of a person, which is developed in science and enshrined in state (constitutional) law, acts simultaneously as the direct essence of the legal status of a person (subject) at the sectoral level.

Thus, the analysis of the doctrine and some provisions of family law, allows us to attribute the legal status of stepfather/stepmother to both, special and individual legal status. However, given the peculiarities of the legal regulation of family relations, we still prefer to talk about the special legal status of stepfather/stepmother. We justify our position as follows. Firstly, at the level of the law, it is determined that a stepfather/stepmother is a person who is in a registered marriage with the biological father (mother) of a stepson/stepdaughter, therefore — it is associated with the marital status of a person. Secondly, such status is retained by a person for the period

when he actually lives with a child and is endowed with certain powers in relation to him/her. Thirdly, stepfather/stepmother, realizing his/her right to raise a child, is empowered to take care of the child's rights and interests not only in the family, but also outside it. At the same time, family law operates not only with legal categories, sometimes it also appeals to moral norms, and this greatly expands the idea of the status of stepfather/stepmother (Kaliniuk, 2017, p. 61).

We believe that there is every reason to talk about the special status of these persons, since their attitude to the stepson/stepdaughter largely depends not on the requirements of the law, but on their civic position, level of legal culture, social consciousness and human qualities.

Therefore, in our opinion, the legal status of stepfather/stepmother should be understood as the legal status of a person who voluntarily, by virtue of his/her own convictions and conscious will, took over the functions of parenting and support of a stepson/stepdaughter, with whose father/mother she/he is in a registered marriage. Thus, the legal status of stepfather/stepmother is associated with the performance of their functions of parenting and support of a stepson/stepdaughter, with whom they are not blood related.

Thus, the legal status of stepfather/stepmother belongs to the category of special legal status of a person and is characterized by the following features:

firstly, the stepfather/stepmother is a person who is in a registered marriage with the biological father (mother) of a stepson/stepdaughter, therefore — it is associated with the marital status of a person; secondly, the legal status of stepfather/stepmother is associated with the performance of their functions of parenting and support of a child with whom they are not blood related; thirdly, such status is retained by a stepfather/stepmother for the period when they actually live with a child and are endowed with certain rights and obligations in relation to him; fourthly, the family legal status of stepfather is the rights and obligations that include individual qualities, personal culture and social consciousness of stepfather/stepmother that affect the parenting of a stepson/stepdaughter and are based on the norms of the Family Code of Ukraine, but are not limited to it.

Defining the grounds for creating a family, the law indicates that the family consists of persons who live together, are connected by common life, have mutual rights and obligations. At this, Article 3 of the Family Code of Ukraine does not specify persons who can make up a family (Family Code of Ukraine, 2001). However, Part 2 of Article 2 of the Family Code of Ukraine, along with others, mentions stepmother, stepfather and stepdaughter, stepson as participants of family relations.

It is worth noting that neither the Family Code of Ukraine nor other acts of family legislation contain a legal definition of the concept of stepfather/stepmother. At first glance, the meanings of the concepts of stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter do not need clarification. It is presumed that their meaning is clear. However, when it comes to the legal regulation of personal and property relations with the participation of these subjects, and especially the emergence, change and termination (due to the presence of these statuses) of personal non-property and property rights and obligations, obvious becomes the problematic nature of identifying and unanimously enshrining in the legislation the criteria for acquiring and terminating these statuses — stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter (Kaliniuk, 2020, p. 61).

Modern domestic scientists, in particular I. V. Apopii proposes by the term “stepfather” to mean a man who is married to the mother of the child, lives with the child in the same family and is not its adopter, trustee or caretaker; accordingly, the “stepmother” is the wife of the child's father who lives with the child in the same family and is not his adopter, trustee or foster caregiver (Apopii, p. 3). I. L. Serdechna calls the stepfather/stepmother any person who has married or actually lives with another person who has minor children (Serdechna I. L., 2018, p. 94). A number of experts claim that the stepmother is the wife (not biological mother) of the child's own father, with whom the father and child live permanently in the same family. Accordingly, the stepfather should be considered the husband (not biological father) of the child's own mother, with whom the mother and child live permanently in the same family (Chervony, 2003, p. 387-388). According to others, a person may acquire the legal status of stepmother/stepfather as a result of registering her/his marriage to the father or mother of the child or living with them in the actual marriage relationship (S. O. Kharitonov, 2006, p. 454).

As we can see, the positions of scientists regarding the interpretation of such concepts as stepfather/stepmother, basically coincide. The statement that the mentioned subjects must be in a registered marriage is unanimous. We adhere to this position, because only the fact of concluding a marriage leads to the

emergence of a complex of marital rights and obligations for man/woman (husband/wife), which, under certain conditions, can be transformed into parental relations (Kaliniuk, 2020, p. 61-62).

The relationship that arises between the stepfather/stepmother is purely family, marital, and therefore, we are convinced that the relationship that develops in such families where stepchildren are brought up, deserve to be parental. Any paternity, even that which does not contain a blood origin, meets the interests of society, respectively, has the right to exist. Reasonable is the position of M. V. Boryslavska, who points out that for such persons the conscious choice of paternity is more valuable than for a certain part of biological parents (Boryslavska, 2014, p. 40).

We have already noted that the legal regulation of personal non-property and property relations with the participation of stepfather/stepmother is very important, and requires legal enshrining of these concepts at the level of law. There is a certain meaning in the possibility of legally defining these concepts (A. Kaliniuk, 2019, p. 100), as is done, for example, to such concepts as adoptive parents, foster parents, foster caregivers. We believe that the official interpretation of these concepts by family law will remove any controversial or debatable aspects from this issue and contribute to more effective regulation of family relations with the participation of stepfather/stepmother, stepson/stepdaughter, including on issues of family legal responsibility. It will also allow further reform of family law, taking into consideration changes in the life of the Ukrainian society.

Scientific Novelty

The *scientific novelty of the publication* is in formulating a number of new conceptual provisions and conclusions regarding the concept and content of the legal status of stepfather/stepmother, as the legal status of a person who voluntarily, on grounds determined by law, performs the functions of parenting and support of a stepson/stepdaughter; It has also been established that the family legal status of stepfather/stepmother differs from other related family legal statuses of subjects who are empowered to raise children (adoptive parents, foster parents, foster caregivers) on the grounds of occurrence, legal consequences, nature and content of responsibility.

Conclusions

The analysis of the family legislation of Ukraine as well as of the legal doctrine, gives grounds for the following conclusions:

1. The term “stepfather” means the husband of a mother who has married him and has a child from her previous marriage (or has the status of a single mother); The term “stepmother” should be understood as the wife of a father, whom he married and has a child from a previous marriage (or has the status of a single father). This definitions is based on: the fact of concluding a marriage between a man and a woman, registered in the manner prescribed by law; the presence of a child in the parenting of a woman (man), regardless of whether the paternity of another man is established or not established in relation to a child.

2. The legal status of stepfather/stepmother is the legal status of a person who voluntarily, on grounds determined by law, performs the functions of parenting and support of a stepson/stepdaughter. The legal status of stepfather/stepmother is defined both through legal categories and taking into account moral principles, the observance of which is necessary to ensure a stepson/stepdaughter proper conditions for parenting and development.

3. The legal status of stepfather/stepmother belongs to the category of special legal status of a person and is characterized by the following features: firstly, stepfather/stepmother is a person who is in a registered marriage with the biological father (mother) of a stepson/stepdaughter, therefore — it is associated with the marital status of a person; secondly, the legal status of stepfather/stepmother is associated with the performance of their functions of parenting and support of a child with whom they are not blood related; thirdly, such status is retained by a stepfather/stepmother for the period when they actually live with a child and are endowed with certain rights and obligations in relation to him; fourthly, the family legal status of stepfather/stepmother is the rights and obligations that include individual qualities, personal culture and social consciousness of a stepfather/stepmother that affect the parenting of a stepson/stepdaughter and are based on the norms of the Family Code of Ukraine, but are not limited to it.

4. The possibility of realization by stepfather/stepmother of personal non-property and property rights arises from the moment of registration of marriage with the biological father (mother) of a minor, underage child. The main criterion by which stepfather/stepmother, stepson/stepdaughter belong to family members are: cohabitation, shared parenting and support of children (own and stepson/stepdaughter).

5. Stepfather and stepmother are the actual tutors of a stepson/stepdaughter, who not only have the right to participate in the parenting of a stepson/stepdaughter, but are subject to the requirements of the legislation on the right and obligation to provide the child with proper parenting.

List of References:

1. Apopii, I. V. (n.d.). *Legal status of stepmother and stepfather in family law of Ukraine*. Ukrainian Legal Portal. <http://radnuk.info/statti/567-simeine/15158-2011-01-21-09-00-45>
2. Boryslavska, M. V. (2014). Residence of a stepdaughter, stepson together with stepmother, stepfather: Family legal significance. *Journal of Civilistics*, (17), 56–59.
3. Chervony, Y. S. (Ed.). (2003). *Scientific and practical commentary of the family code of ukraine*. Istyna.
4. Constitution of Ukraine, Constitution, Law No. 254k/96VR (1996). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
5. Family Code of Ukraine, Code of Ukraine No. 2947-III (2001). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
6. Kaliniuk, A. L. (2017). Stepfather, stepmother as subjects of family legal relations: Topical issues of legal regulation. In *Collection of scientific materials of the interuniversity round table* (pp. 60–63). National Academy of Internal Affairs.
7. Kaliniuk, A. (2019). Actual problems of legal regulation of relations of other family members in modern family law of ukraine. In *National security in the focus of challenges of globalization processes in the economy* (pp. 99–101). University “National Academy of Management.
8. Kaliniuk, A. L. (2020). Grounds for the emergence of family legal relations with the participation of his stepfather/stepmother. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, (3), 59–63.
9. Kharitonov, S. O. (Ed.). (2006). *Scientific and practical commentary of the family code of ukraine*. Odyssey.
10. Kotiuk, V. O. (1996). *Theory of state and law*. Venturi.
11. Luts, L. A. (2007). *General theory of state and law*. Atika.
12. Serdechna I. L., I. L. (2018). Stepmother, stepfather and stepson, stepdaughter as participants in family legal relations. *Journal of Civilistics*, (28), 93–9.
13. Shulga, A. M. (2012). Legal status of the individual, its types. *Law and Security*, (2 (44)), 19–2.
14. Skakun, O. F. (2001). *Theory of state and law*. Konsum.
15. Stefaniuk, Y. V. (2016). Legal status of a person: Concept and classification. *Comparative and Analytical Law*, (4), 42-45.
16. Rabinovych, P. M. (2001). *Fundamentals of the general theory of law and the state*. Atika.
17. Rabinovych, P. M. (2007). *Fundamentals of the general theory of law and the state*. Kray.

УДК 347.368

[HTTP://ORCID.ORG/0000-0001-8529-8181](http://ORCID.ORG/0000-0001-8529-8181)**Мусієнко Володимир Володимирович**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права,

юридичного факультету

Інституту управління технологій і права

Державний університет інфраструктури та

технологій, м. Київ.

академік Транспортної академії України

Сінець Антон Андрійович

студент 6 курсу,

юридичного факультету

Інституту управління технологій і права

Державний університет інфраструктури та

технологій, м. Київ.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ

Анотація. Наукова стаття є комплексним та самостійним дослідженням порядку особистого страхування в чинному законодавстві України, зокрема у сфері цивільних правовідносин. На основі аналізу літературних джерел останніх років та інших авторитетних видань, методичних рекомендацій, монографій, наукових тлумачень і доповнень до законодавства України, норм чинного цивільного законодавства та практики його застосування розкрито поняття, сутність і характерні особливості особистого страхування.

У дослідженні охарактеризовано основні види особистого страхування. Наведені основні статистичні дані про розподіл страхування в країні. Викладено основні тенденції розвитку особистого страхування в Україні, поняття правовідносин особистого страхування, розглянуто дискусійні питання щодо визначення елементів правовідносин особистого страхування, поняття, ознаки та зміст договору особистого страхування як основи виникнення правовідносин особистого страхування, а також законодавчі вимоги щодо його укладення, особливості обов'язкового особистого страхування та підстави виникнення правовідносин обов'язкового особистого страхування, а також порядок виконання обов'язків особистого страхування.

Результатом таких досліджень стало формулювання низки наукових висновків, пропозицій щодо вдосконалення чинного порядку особистого страхування, які є результатом плідної роботи з науковою літературою.

Ключові слова: цивільно-правове регулювання, нормативна база, страхування, особисте страхування, правовідносини, добровільне медичне страхування, індивідуальне страхування, колективне страхування.

Abstract. *The scientific article is a comprehensive and independent study of the personal insurance procedure in the current legislation of Ukraine, in particular in the field of civil legal relations. Based on the analysis of literary sources of recent years and other authoritative publications, methodological recommendations, monographs, scientific interpretations and additions to the legislation of Ukraine, norms of current civil legislation and the practice of its application, the research reveals the concept, essence and characteristic features of personal insurance.*

The study characterized the main types of personal insurance. Basic statistical data on distribution are given insurance in the country. The main trends in the development of personal insurance in Ukraine are presented, the concept of personal insurance legal relations, the debatable issues of defining the elements of personal insurance legal relations, the concept, signs and content of a personal insurance contract as the basis

for the emergence of personal insurance legal relations, as well as the legislative requirements for its conclusion, specific features of mandatory personal insurance and the grounds for the emergence of legal relations of mandatory personal insurance, the procedure for the implementation of personal insurance obligations, as well as the practice of Ukrainian courts of various instances in resolving disputes between participants in insurance legal relations.

The result of such research was the formulation of a number of scientific conclusions, proposals for improving the current procedure of personal insurance, which are the result of fruitful work with scientific literature.

Keywords: *civil law regulation, regulatory framework, insurance, personal insurance, legal relations, voluntary medical insurance, individual insurance, collective insurance.*

Постановка проблеми. Життя і здоров'я людини, а також доля його власності безпосередньо залежать від різних за своєю природою, часто непередбачуваних і неминучих подій. Позбавлені можливості впливати на самі події, люди завжди були і залишаються стурбовані тим, як відволікти або принаймні пом'якшити їх негативні наслідки. У свою чергу, держава намагається мінімізувати шкідливий вплив таких трагічних подій, пов'язаних зі смертю та каліцтвом людей. Сьогодні кожен громадянин прагне захистити себе від можливих небезпек та ризиків, одним із наступних методів захисту є страховий захист, який пропонують страхові компанії. Звертаючись до страхової компанії, страхувальник укладає договір страхування, який є юридичним документом, опосередковує процес надання страховиком страховика страхувальнику.

Важливим засобом забезпечення реалізації прав та інтересів фізичних осіб у разі понесення ними непередбачуваних втрат унаслідок настання несприятливих подій, пов'язаних із їхнім життям, здоров'ям і працездатністю, є особисте страхування. Особисте страхування є не новою для України системою видів страхування (галуззю страхування), де як об'єкт страхування виступає майновий інтерес страхувальника, пов'язаний з життям, здоров'ям, подіями в житті окремої людини. Цивільно-правове регулювання особистого страхування є важливим напрямком діяльності держави, метою якого є забезпечення законності при укладанні договорів, будь-яких інших процесуальних дій, тому дане питання є актуальним протягом не першого десятиліття.

Вчені Жилякова О. В., Шевчук І. Л. вважають особисте страхування має на меті «надання певних послуг як фізичним, так і юридичним особам. Ці послуги передбачають страховий захист страхувальників (застрахованих) у разі настання несприятливих подій для їхнього життя і здоров'я» [1, 2].

Розвиток суспільства та конкуренція на страховому ринку призвели до створення якісно нових страхових продуктів, що призвело до розвитку практики страхування договорів страхування та необхідності їхнього регулювання на законодавчому рівні. Цей договір має дві функції. По-перше, договір є підставою виникнення, зміни або припинення зобов'язань. По-друге, договір є засобом регулювання відносин, формування умов, на яких будуються правовідносини між його учасниками.

На сьогоднішній день законодавче визначення договору страхування міститься в ст. 979 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та ст. 16 Закону України «Про страхування» (далі – Закон про страхування). За договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страховику) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страховик зобов'язується сплачувати страхові внески та виконувати інші умови договору.

Дана тема має безпосередній зв'язок з медичним забезпеченням особи, її майновим благополуччям, тому несе практичне значення.

Ступінь наукової розробки. Розв'язання даної проблеми досліджувалося рядом вітчизняних науковців, серед яких І.Л. Ходаковська, М.В. Мних, О.Вовчак, Н.М. Внукова та інші. Проблеми функціонування та розвитку страхового ринку розглядаються в працях таких зарубіжних науковців: Бріггема С.Ф., Дюжикова Є.Ф., Шарпа У.Ф., Шахова А.К. Аналіз сучасного стану, тенденцій і проблем розвитку страхового ринку України свідчить про певні здобутки та численні недоліки, притаманні функціонуванню як окремих страхових компаній, так і всієї системи страхування в нашому суспільстві. [3]

Тим не менш на тлі воєнного стану ситуація дещо змінилася. Особисте страхування набуває особливого значення в умовах реальною загрози життю, здоров'ю та майну особи. Тому дане дослідження покликане внести ясність щодо сучасного стану особистого страхування в Україні.

Мета. З огляду аналізу законодавства України та законодавств зарубіжних країн, досвіду розвитку цивілістичної науки в сфері страхування, поглядів вітчизняних вчених-цивілістів, а також практики застосування норм права, які регулюють правовідносини в сфері особистого страхування, метою роботи є здійснити аналіз та комплексне дослідження правового регулювання особистого страхування, окреслюючи правовий статус та режим учасників даних правовідносин, з обумовленням пропозицій щодо подальшого удосконалення правових норм.

Завдання дослідження безпосередньо пов'язане з його метою, що обумовлено у визначені понятійного апарату та особливостей страхування, розглянути історико-правові аспекти розвитку особистого страхування, сутність самих правовідносин та їх місце в системі права, окреслити їх елементи, дослідити правову природу договору особистого страхування, його ознаки та зміст, а також розглянути порядок його укладення, визначити підстави припинення правовідносин, дослідити порядок реалізації зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Життя та здоров'я безцінні — але їхню ціну ми по-справжньому відчуваємо в ті моменти, коли їм завдано шкоди. Захворювання та травми, на жаль, зустрічаються досить часто – на транспорті, на виробництві та навіть у побуті.

Непередбачені ситуації, такі як травми, гострі форми захворювань, надзвичайні ситуації, дорожньо-транспортні пригоди, пожежі можуть призводити до серйозних матеріальних збитків. Страхування не вбереже від неприємних подій, але допоможе відшкодувати фінансові збитки. У Вітчизняному законодавстві відносини між страховою компанією та страхувальником регулюються договором страхування. Відповідно до угоди страхова компанія у разі настання страхової події зобов'язується виплатити клієнту суму збитків, а страхувальник приймає зобов'язання своєчасно вносити з цього приводу компанії встановлені суми – страхові платежі [4].

Оформлення договору страхування регулюється статтями 979-999 ЦК України та статтями 16-29 Закону «Про страхування». [5]

Підстава для укладення договору - письмова вимога клієнта. З метою оцінки страхового ризику під час укладення такого договору страховик має право вимагати документи, що встановлюють вартість майна або фінансовий стан особи страхувальника.

Відповідно до ст. 8 Закону про страхування страховий ризик - це конкретна подія, на випадок якої здійснюється страхування і яка має ознаки ймовірності та можливості настання. Відповідно до цієї ж статті страховим випадком є також подія, передбачена договором страхування або чинним законодавством і при настанні якої страховик зобов'язаний виплатити страхову суму. Однак ці визначення не дозволяють розмежувати страховий ризик і страховий випадок, оскільки обидва визначення стосуються однієї події.

Тому, на відміну від легального визначення поняття страхового ризику, на нашу думку, більш вдалим є традиційне доктринальне розуміння цієї категорії.

Ризиковий характер страхування ми бачимо лише тоді, коли розглядаємо його в правовому аспекті, тобто у відносинах, які існують між двома конкретними сторонами: страховиком і страхувальником. Останній перекладає свій ризик на страховика, не знаючи про можливі збитки та сплачену страхову премію. У такому ж невіданні знаходиться страховик, який взяв на себе ризик щодо страхового відшкодування та отриманої премії. Тому характерною рисою договору страхування є його ризиковий характер. Саме ризик породжує потребу, яка забезпечується страхуванням.

Одним із елементів договору страхування є предметний склад цієї угоди. Суб'єктний склад договору страхування можна розглядати у двох значеннях лише як безпосередній склад учасників (вужьке розуміння) та як прямих та непрямих учасників страхових правовідносин (широке розуміння).

У своєму (вужькому) розумінні суб'єктний склад страхових правовідносин включає дві групи суб'єктів. До першої групи належать страховик та страхувальник, які є сторонами договору страхування.

Другу групу суб'єктів страхових правовідносин представляють застраховані особи та вигодонабувачі – треті особи [6].

У широкому значенні суб'єктами страхових правовідносин є сторони договору страхування та учасники страхових правовідносин.

Сторонами договору страхування є страховик та страхувальник. Крім сторін, страхувальниками можуть бути вигодонабувачі та (ст. 985 ЦК), товариства взаємного страхування (ст. 352 ЦК), об'єднання страховиків, перестраховиків та інші особи учасників правовідносин.

Відповідно до чинного законодавства сторонами договору страхування є фізичні та юридичні особи, інші учасники цивільно-правових відносин не вказуються (держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади).

Незважаючи на те, що відповідно до статей 167-169 ЦК держава, АРК та територіальні громади беруть участь у цивільно-правових відносинах нарівні з іншими учасниками, майнові інтереси держави, територіальної громади можуть бути предметом позову страхування здійснюється опосередковано через участь юридичних, які у інтересах цих учасників цивільних правовідносин.

Бігдаш В. Д. вважає, що особисте страхування - це галузь страхування, у якій об'єктами страхування є майнові інтереси, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю, пенсійним забезпеченням або іншою подією в житті застрахованих осіб [7].

На думку Горбач Л. М. страхування життя трактується як галузь страхування, де об'єктами страхування виступають життя, здоров'я і працездатність людини. Автор не надає поняття особистому страхуванню, а відносить його до страхування життя, що не дає більш точно розкрити це поняття [8].

Страховик - юридична особа, яка згідно з договором страхування або відповідним законом зобов'язується відшкодувати страхувальнику або іншій застрахованій особі збитки, заподіяні у разі настання певної події (страхових випадків), за встановлену плату.

Страховики відповідно до ст. 2 Закону «Про страхування» визнаються фінансові організації, створені у формі акціонерних, повних, командних товариств або товариств з додатковою відповідальністю відповідно до законодавства про господарські товариства та страхування, а також ліцензії на здійснення поза їхньою діяльністю. страхова діяльність у встановленому порядку.

При цьому на ступінь страхового ризику впливають не будь-які небезпеки, пов'язані з настанням страхового випадку, а лише ті, які прямо зазначені в договорі страхування або законі.

Страховий ризик можна порівняти зі страховим випадком, однак таке порівняння виявляє істотні відмінності. Вони проявляються, насамперед, у тому, що страховий випадок — це подія, яка вже відбулася, тоді як страховий ризик — це лише можливість або ймовірність настання певної події. Страховий ризик і страховий випадок співвідносяться не як загальна і часткова, а як узагальнена і конкретизована категорія.

В Україні страхові компанії надають широкий спектр страхових послуг. До їх компетенції входить страхування майна, особистих інтересів і ризиків відповідальності.

Страхування представляє собою правовідносини, врегульовані цивільним законодавством та спрямовані на захист майнових інтересів фізичних і юридичних осіб у випадку настання певних життєвих ситуацій (страхових випадків), які були попередньо визначені договором страхування, шляхом компенсації матеріальних збитків за рахунок коштів з виплати страхових сум [9].

Особисте страхування дозволяє відшкодувати шкоду, заподіяну здоров'ю, або отримати матеріальну компенсацію витрат у непоправних випадках. При добровільному медичному страхуванні застрахованій особі надається необхідна медична допомога, а також оплачуються ліки за призначенням лікаря.

Страхування – одна з найдавніших і стійких форм економічного життя, що сягає своїм корінням у далеку історію.

З давніх-давен люди прагнули захистити себе і свій бізнес від випадкових небезпек. Щойно людство почало набувати власність, відразу виникла тривога за її безпеку. Цілком природне почуття страху перед стихійними лихами та непередбачуваними поворотами долі спонукало нас шукати спосіб захистити себе

від їхніх руйнівних наслідків. Так постало страхування - одна з найдавніших категорій суспільних відносин.

Вважається, що історія страхування сягає часів виникнення приватної власності. Урагани, повені, пожежі, грабежі та інші небезпеки змушували кожного власника та виробника турбуватися про своє матеріальне благополуччя. Тим часом багаторічні спостереження дозволили зробити висновок про випадковий характер виникнення надзвичайних ситуацій та нерівномірність заподіяння шкоди.

Було відмічено, що кількість порушених форм перевищує кількість постраждалих від випадкових небезпек. На цій основі природно виникла ідея відшкодування шкоди шляхом її солідарного поділу між зацікавленими власниками майна. З того часу сутність страхування протягом століть залишається незмінною – це спільний та дещо замкнутий розподіл збитків.

Найбільш примітивною формою розподілу збитків було натуральне страхування. За рахунок запасів зерна, фуражу та інших продуктів, сформованих за рахунок подушних натуральних пожертвувань, було надано матеріальну допомогу окремим постраждалим селянським господарствам. З розвитком товарно-грошових відносин воно поступилося місцем страхування в грошовій формі.

Страхування життя виникло у суспільстві одним із перших. Вже у Стародавньому Римі, приблизно V столітті до нашої ери, існували звані похоронні колегії, свого роду суспільства взаємного страхування. Сенс існування цих колегій у тому, кожен із членів колегії було накопичити достатньо коштів у свій похорон, але, об'єднавшись і вносячи внески на виплат, вони отримували великий капітал. Колегія від свого імені доручила йому зростання під відсотки, а при смерті кожного з членів такої колегії не його родина, а колегія оплачувала похорон.

Надалі діяльність таких порад ускладнилася — вони почали виплачувати певну суму грошей не лише у разі смерті застрахованої, а й у разі, якщо вона доживала до певного віку. Причому ці виплати були як одноразовими, і регулярними. Регулярні платежі називаються ануїтетами (щорічно) від латинського слова "annus" (рік).

У Середні віки механізм ренти використовувався фінансистами для обходу церковної заборони на лихварство (відкладення грошей під відсотки було оголошено одним із семи смертних гріхів та суворо заборонено християнам). За ануїтетним механізмом гроші надавалися не в кредит, а безповоротно, і виплачували не відсотки, а ануїтети, але вигода від господарської операції зберігалася. Це перший приклад використання страхування за прямим призначенням.

У XI-XIII століттях уряди багатьох держав і вільних міст усвідомили переваги цієї форми страхування. Вони оголосили це винятковою компетенцією держави та використали її, з одного боку, для поповнення своїх фінансів, а з іншого — для полегшення тягаря утримання інвалідів. У деяких містах обов'язковими були відрахування до скарбниці для подальшої виплати ренти.

У 16-17 століттях страхування життя стало більш складним і диференційованим. При визначенні схеми сплати внесків і платежів почали враховувати вікові категорії. Були розроблені таблиці смертності, на основі яких ґрунтувалися грошові розрахунки. Однак зміст усіх фінансових проектів був однаковий – людина внесла певну суму грошей одноразово або регулярними платежами, а по досягненню ним (або його дітьми) певного віку або в разі його смерті вона або його дітям виплачували певну суму одноразово або регулярними платежами.

В Італії така форма страхування називається *Montes pietatis*. Варіація *montes*, де виплата здійснювалася, якщо дочка дожила до шлюбу, називалася *montes delli doti* (доті означає присак). При народженні доньки батько вносив певну суму в загальну касу, а з досягненням 18 років і виходом заміж дочка отримувала десятикратну суму. Але якщо дочка залишалася незаміжною або помирала до 18 років, внесок переходив у власність каси.

У Німеччині в середині 16 століття на базі схожих шмакових кас було розроблено два фінансових проекти - Бертольда Гольцшера, бургомістра Нюрнберга та професора Георга Обрехта. Ідея полягала в тому, щоб мати обов'язкове страхування для всіх дітей певного стану. При народженні батько був зобов'язаний сплатити певну суму в державну скарбницю, а з досягненням певного віку застрахована особа отримувала суму, яка в кілька разів перевищувала приписану батьком при народженні. У разі смерті застрахованого внесок переходив у власність держави. Але ці проекти не були реалізовані.

Неаполітанський лікар Лоренцо Тонті, який емігрував до Франції, розробляє проект, названий на його честь «Тонтінські кредити». Цей проект поширився у Франції в середині XVII століття, де було започатковано кілька державних фондів. Позиції Тонтіна вважаються початком сучасного страхування життя, оскільки вперше були застосовані актуарні розрахунки (розрахунки страхових премій на основі статистики страхових випадків).

Надалі нічого принципово нового відкрито не було. Лише уточнювалася та ускладнювалася статистика, для розрахунків використовувалися спеціальні математичні моделі, посилювалося правове регулювання цього виду страхування.

Така форма договору особистого страхування, як страхування від нещасних випадків і хвороб, почала розвиватися насамперед як захист трудових інтересів від різноманітних виробничих травм. До цього дня світова страхова система розвивається, змінюється і продовжує розвиватися, але основний вектор уже задано [10].

Сторонами договору є страховик і страхувальник. В Україні можуть здійснювати свою діяльність юридичні установи, які у встановленому законом порядку мають ліцензію на здійснення діяльності у сфері страхування:

1. страховики-резиденти – це спеціалізовані фінансові установи;
2. страховики-нерезиденти – філії закордонних страхових компаній, які мають ліцензію на діяльність у своїй країні.

Страховиком є страхова компанія, з якою ви укладаєте договір страхування.

Страхувальник – це той, хто підписує договір страхування. Ним може виступати як юридична особа (в особі людини, яка має право від імені підприємства підписувати договір страхування; таке право може бути визначене статутом, довіреність тощо), так і дієздатна фізична особа.

Вигодонабувач – сторона договору страхування яка має право на відшкодування за договором страхування. Ця особа обов'язково має мати майновий інтерес щодо того, що застраховано за договором страхування. Тобто, якщо страхування стосується майна чи автомобіля – це власник цього майна чи автомобіля. Власник може передати своє право на отримання страхового відшкодування, наприклад, довіреністю третій особі. При страхуванні відповідальності. Вигодонабувач – це та особа, якій страхувальник своїми діями завдав шкоди. В особистому страхуванні найчастіше – це сама застрахована особа [11].

Також вигодонабувачем може бути банк (фінансово-кредитна установа), який надав кредит під заставу майна, яке у свою чергу, згідно із Законом України "Про заставу" підлягає страхуванню на користь кредитора. Думаю багато хто з цим стикався, коли купували авто чи житло в кредит.

Застрахована особа – є стороною у договорах особистого страхування та відповідальності, тобто це особа життя і здоров'я чи відповідальність якої застраховані за договором страхування. Наприклад, батько може застрахувати свою дитину з особистих видів страхування. В цьому випадку батько є страхувальником, а дитина – застрахована особа.

Страхувальником виступає юридична чи дієздатна фізична особа. Законодавством передбачено можливість оформлення полісів страхування відповідальності перед третіми особами. При цьому отримання згоди застрахованої особи є обов'язковою умовою договору. Страхувальник має право призначати одержувачами страхових виплат (вигодонабувачами) фізичних осіб чи представників юридичної особи [12].

Згідно зі статтею 16 Закону України «Про страхування» договір страхування є письмовою угодою між сторонами договору страхування - страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик дає зобов'язання здійснити страхову виплату застрахованій або іншій особі, зазначеній у договорі страхування. договору страхувальником, для якого укладається договір, при настанні страхового випадку страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплатити страхові внески у зазначені строки та виконати інші умови договору [5].

У міжнародних системах страхування, що вимагають застосування уніфікованих умов страхування, договори страхування укладаються відповідно до таких умов страхування з дотриманням вимог,

передбачених цим Законом. Уповноважений орган встановлює вимоги до порядку укладення договорів зі страховиками-нерезидентами.

Якщо застрахований в Україні транспортний засіб виїжджає на територію іншої країни – учасниці міжнародної системи автострахування «Зелена карта» власнику такого транспорту необхідно укласти договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власника (користувача) транспортного засобу третім особам, чинність яких поширюється. в цих країнах та отримати від страховика - повноправного члена Agile (транспортного) страхового бюро страхове свідоцтво «Зелена карта» єдиного зразка, прийняте в усіх країнах - учасниках цієї міжнародної страхової системи.

Державний нагляд за страховою діяльністю в Україні здійснюється на основі законності, прозорості, організаційної єдності нагляду та забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері страхування.

У цілому нині особисте страхування – це галузь страхової діяльності, що забезпечує страховий захист громадян чи зміцнення їхнього сімейного добробуту. Необхідність особистого добровільного страхування зумовлена ризикованим характером відтворення робочої сили, збільшенням ступеня ризику життя у зв'язку з активним розвитком суспільства, погіршенням екологічних умов, а також збільшенням кількості людей похилого віку в загальній чисельності населення.

Страхування життя є потужним механізмом забезпечення довгострокових інвестицій у національну економіку, що сприяє підвищенню її конкурентоспроможності. У сучасній економіці державна політика соціально-економічного захисту населення реалізується через страхування, і навіть формуються значні інвестиційні ресурси [13].

Що включає в себе особисте страхування? Особисте страхування життя включає захист від будь-яких випадків і подій, які можуть завдати шкоди здоров'ю, життю або працездатності фізичної особи. До цієї ж категорії належить дитяче страхування, репродуктивне та пенсійне страхування, а також деякі інші види послуг.

Класифікація особистого страхування здійснюється за критеріями.

За розміром ризику:

- страхування життя, здоров'я, або у випадку смерті;
- страхування у випадку втрати працездатності або її зниження;
- страхування витрат на лікування.

За словами деяких осіб, згаданих у договорі:

- індивідуальне страхування (застрахованою є одна особа) ;
- колективне страхування (страхувальники або застраховані особи – це група осіб).

За тривалістю страхування:

- короткострокові (менше одного року);
- Середньострокові (1-5 років);
- Довгострокові (6-15 років).

За формою страхової виплати:

- з одноразовою виплатою страхової суми;
- з виплатою страхової суми у вигляді анuitету.

За формою сплати страхових внесків:

- страхування зі сплатою одноразових внесків;
- страхування з річною премією;
- Страхування з щомісячною сплатою страхових внесків.

Об'єктами особистого страхування можуть бути життя, здоров'я, працездатність особи. Для кожного з цих видів страхування є відповідні договори [14].

Страхування життя і здоров'я громадян може здійснюватися як на добровольчих засадах, так і у обов'язковому порядку. Так, обов'язкове страхування пасажирів будь-якого не приватного транспорту здійснюється перевізником. В цьому випадку вартість страховки автоматично включена у вартість квитка. Усі кошти підлягають обов'язковому страхуванню водіїв на транспорті.

Добровільне особисте страхування має кілька видів.

Медичне страхування передбачає фіксовану виплату на випадок хвороби (за кожен день непрацездатності або у вигляді фіксованої суми). Як фізична особа, так і підприємство можуть укласти договір страхування своїх працівників.

Відповідно до статті 5 Закону «Про охорону праці» всі працівники підлягають обов'язковому соціальному страхуванню від нещасних випадків та професійних захворювань, які спричинили інвалідність [15]. Правова основа, економічний механізм та організаційна структура такого страхування визначаються Законом України «Про обов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які спричинені втратою працездатності».

Цей закон містить сучасну систему соціального страхування від нещасних випадків і професійних захворювань, яка полягає не тільки в зборі внесків з підприємств і виплаті компенсацій тим, хто постраждав або захворів, а в першу чергу в запобіганні травматизму, прагненні поставити працівника на ноги, але вже потім на виплату допомоги. Ефективність такої системи доведена досвідом функціонування систем соціального страхування Німеччини, Великобританії, США та інших зарубіжних країн.

Завданнями страхування від нещасних випадків є:

- профілактичні заходи, спрямовані на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, попередження нещасних випадків на виробництві, професійних захворювань та інших випадків, що загрожують здоров'ю працівників;

- відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань;

- відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим та членам їх сімей.

Визначте три сфери особистого страхування - страхування життя, страхування від нещасних випадків і страхування здоров'я.

Страхування життя - вид страхування, об'єктом якого є певні події в житті застрахованої особи. Страхування життя — це вид страхування, що забезпечує реалізацію майнових інтересів застрахованої особи як на життя, так і на смерть [16].

Як правило, страхування життя людини пов'язане з її довгостроковими інтересами. Така позиція обґрунтовується тим, що життя розглядається як безперервний стан, і, відповідно, подія смерті непередбачувана і віддалена.

Страхові поліси — це юридичні договори, умови яких обмежують страхові випадки. Особливі винятки часто вказуються в договорі для обмеження відповідальності страхувальника; поширеними прикладами є пози про самогубство, шахрайство, війну, громадянські заворушення.

Страхові виплати за договорами страхування життя у випадках, передбачених договором страхування, можуть здійснюватися вигодонабувачем, або спадкоємцем, або найбільш застрахованою особою у формі періодичних страхових виплат - ануїтетів (пенсії, ануїтету) або у формі фіксованої погодинної оплати. Водночас закон встановлює, що строк дії договорів страхування життя не може бути меншим одного року, а при розрахунку страхових тарифів і формуванні страхових резервів обов'язково застосовуються таблиці смертності. Це визначає особливості страхування життя, що відрізняють його від інших видів страхування.

Як і страхові внески, страхові виплати з довгострокового страхування життя можуть бути одноразовими і регулярними. Регулярні внески здійснюються протягом певного періоду (строку), наприклад, щодо пенсійного страхування перед виходом на пенсію або інших довгострокових програм страхування життя до терміну, зазначеного в договорі.

Регулярні виплати можуть бути як терміновими, так і довічними. Останні називаються ануїтетами. Ануїтети — це договір, який передбачає певні щорічні виплати протягом життя застрахованої особи в обмін на попередньо сплачену одноразову страхову премію. Сума виплати визначається відповідно до суми річної виплати, але зазвичай використовуються місячні або кварталні ануїтети. У ряді програм страхування одноразові виплати за певні події, наприклад після смерті, можуть поєднуватися з довічною або строковою рентою протягом усього життя до віку, зазначеного в договорі. Страхування життя, як один із видів особистого страхування, оформляється договором, за яким одна зі сторін — страховик — зобов'язується виплатити зазначену страхову суму у разі настання страхового випадку протягом періоду

страхування шляхом отримання сплачених страхових внесків. застрахованому протягом життя застрахованого. При цьому страховим випадком вважається смерть або життя (дожиття) застрахованого [17].

Строкове страхування життя – один із найзручніших і надійних способів інвестування на тривалий термін. Через те, що цей напрямок тільки розвивається, мало хто ще розуміє принципи роботи страхових компаній, розбирається в тонкощах самого страхування життя, тому народжується багато міфів і домислів.

При розрахунку вартості полісів страхові компанії користуються послугами актуарія — спеціаліста, який використовує математичний апарат, статистичні методи та фінансовий аналіз для оцінки фінансових наслідків невизначених майбутніх подій. Це дозволяє страховим компаніям оцінити свої фінансові зобов'язання, майбутні грошові потоки та необхідні страхові виплати.

Страхові компанії відповідно до Закону України «Про страхування» гарантують інвестиційний дохід до 4%, а решта бонусів нараховується страхувальникам за результатами інвестиційної діяльності страховика.

В особистому страхуванні страхові суми - це сума матеріальних збитків або збитків, які можуть бути об'єктивно виражені, і визначаються за бажанням страхувальника, виходячи з його фінансових можливостей.

Якщо для інших видів страхування, крім страхування життя, страховик аналізує ймовірність настання страхового випадку протягом, як правило, календарного року страхування, то при страхуванні життя предметом страхування стає ризик, притаманний життю людини. Це змушує страховика аналізувати ймовірність того, що страхувальник доживе до віку або терміну, зазначеного в договорі страхування. З цієї причини аналіз страхового ризику у страхуванні життя базується на критеріях, що лежать в основі таблиць смертності: вік застрахованого на момент укладення договору страхування, його стать, тривалість життя та здатність дожити до певного віку.

Довгостроковий прогноз очікуваної тривалості життя застрахованої особи є основою для розрахунку страхового тарифу та визначає особливості формування страхових резервів зі страхування життя, які формуються протягом дії конкретного договору страхування, які можуть бути 10, 15 років. або більше років. Накопичення страхових резервів, що є наслідком зобов'язання виплати страхової суми при досягненні зазначеного віку або терміну, дозволяє страховику інвестувати тимчасово вільні кошти страхових резервів у різні види активів: акції, депозити, облігації тощо.

Як правило, при розрахунку страхового тарифу за договорами страхування життя при визначенні поточного розміру страхової премії, яку повинен сплатити страхувальник, враховується розрахункова сума доходу у вигляді відсотка.

Якщо настає страховий випадок, страхові виплати здійснюються в повному обсязі за всіма укладеними договорами страхування життя. Виплати за договорами страхування життя здійснюються страховиками незалежно від виплат, що здійснюються в рамках соціального страхування та страхування, і не залежать від сум, отриманих страхувальником (застрахованою особою) від третіх осіб у рахунок відшкодування заподіяної шкоди. Це положення, закріплене в законодавстві більшості країн світу, суттєво відрізняє страхування життя від інших видів страхування, метою якого є відшкодування прямої та непрямой майнової шкоди, заподіяної інтересам страхувальника (застрахованої особи).

Страховий випадок слід розглядати у двох аспектах, що відображають сутність страхових правовідносин. З одного боку, страховий випадок – це можлива, ймовірна подія. Він є підставою для страхування та виникнення певних страхових зобов'язань. З іншого боку, страховий випадок – це подія, яка сталася, і є єдиною підставою для виплати страхової суми [18].

Наступною ознакою договору страхування є обмеження відповідальності страховика розміром страхової суми, зазначеним у договорі. За особистого страхування обіцяну суму виплачує страховик. Щодо страхування майна, то встановлена договором страхова сума відіграє роль межі, за межами якої страховик не повинен нести відповідальність за шкоду, заподіяну страхувальником.

В умовах договорів страхування життя суттєве значення мають особливості визначення страхової суми, страхового тарифу, формування страхових резервів, визначення фінансового результату від

здійснення цього виду страхування. Множинність відмітних ознак, а також велика суспільна значущість страхування життя і, як наслідок, необхідність особливого державного контролю за діяльністю страховиків життя призвели до введення в більшості країн законодавчої вимоги про неможливість поєднувати страхування та інше страхування в рамках страхування життя юридичної особи.

Другий вид особистого страхування – страхування нещасних випадків. До таких видів страхування відносяться випадки, коли як страховий випадок приймається зовнішня причина, як правило, короткочасного впливу, що викликала тимчасову або постійну втрату працездатності або смерть застрахованого. На відміну від страхування життя, яке зазвичай носить довгостроковий характер (від кількох років до кількох десятиліть), страхування від нещасних випадків зазвичай укладається терміном до року.

Таке страхування може здійснюватися у груповій (наприклад, страхування працівників підприємства) та індивідуальній формах, а також у формах добровільного та обов'язкового страхування (наприклад, пасажирів, військовослужбовців та інших категорій громадян).

Страхування від нещасних випадків буває:

- пасажирів;
- дитяче страхування;
- співробітників компанії;
- громадян (страхова премія залежить від способу життя застрахованого);
- Інші види страхування від нещасних випадків.

Страхування від нещасних випадків будується за тими самими принципами, як і змішана форма страхування життя. Найбільш важливим є обмеження розміру страхової відповідальності за наслідки нещасного випадку, що трапився із застрахованою особою протягом страхового періоду. Це обмеження забезпечує доступність страхових тарифів та сприяє широкому розвитку страхування від нещасних випадків як прямого доповнення до соціального страхування. Найбільш поширене страхування від нещасних випадків [19].

Основою договорів страхування від нещасних випадків є короткострокові види. До обсягу страхової відповідальності страховика за договорами страхування від нещасних випадків входять наслідки нещасного випадку. Це не нещасний випадок у побутовому розумінні цього слова, а лише так званий «страховий випадок», тобто подія, яка враховується за умовами договору. Договір укладається на підставі письмової заяви клієнта про страхування від нещасних випадків. Критерії вибору нещасного випадку: суб'єктивний ризик, професія, вік та ін.

Також слід враховувати, що люди, які оформляють страхування від нещасних випадків, як правило, мають соціальний статус вище за середній, ведуть більш активний спосіб життя, ніж середній клас, частіше подорожують, ніж середньостатистичний житель, і в цілому частіше потрапляють в аварії, що в кінцевому підсумку результаті призводить до укладання договору страхування від нещасних випадків. Щодо суб'єктивного ризику страхові компанії не схильні приймати запити від осіб:

- кого непокоять дуже високі страхові суми;
- у кого інші поліси тієї чи іншої страхової компанії через те, що страхова сума буде дуже великою;
- мають несприятливий фінансовий стан;
- які кілька разів потрапляли до дорожньо-транспортних пригод за короткий проміжок часу;

Професія є найважливішим критерієм вибору страхового ризику від нещасних випадків і, безперечно, вирішальним. Можна виділити деякі види професійної діяльності, які не враховуються. До них відносяться циркачі, водолази, сапери.

Важливим критерієм оцінки ризику при страхуванні від нещасних випадків є стан здоров'я, який включає попередній медичний огляд у спірних та неясних випадках. Страховик повинен враховувати ті захворювання чи фізичні дефекти, які:

- сприяли аварії,
- продовжували період відновлення,
- Збільшували вартість лікування;

- ускладнювали визначення факту настання страхового випадку (де закінчується хвороба та починається нещасний випадок).

Ризик нещасного випадку збільшується з віком, в основному через втрату рефлексів і рухливість і, що особливо важливо, при настанні страхового випадку, адже процес відновлення займає набагато більше часу. Позитивним фактором тут є те, що літній вік відповідає більшій обережності та меншому ризику.

Крім уже розглянутих критеріїв відбору ризиків, страхові компанії використовують інші чинники, наприклад, заняття спортом та інші види діяльності страхувальника.

Страхування від нещасних випадків може гарантувати всі або деякі з таких переваг:

- виплата капіталу у разі смерті,
- виплата капіталу у разі часткової непрацездатності,
- виплата добових при тимчасовій непрацездатності,
- оплата медичної допомоги.

Якщо результатом нещасного випадку є смерть застрахованого, страховик виплачує страхову суму вигодонабувачам. Страховики визначають максимальний період між датою нещасного випадку та смертю, при перевищенні цього терміну смерть не вважається страховим випадком; однак необхідно мати на увазі, що чим більший термін, тим важче встановити зв'язок між смертю та нещасним випадком. Якщо внаслідок одного й того ж страхового випадку в той же період застрахованому виплачено компенсацію у разі повної або часткової втрати працездатності, то вона враховується при виплаті на випадок смерті [20].

Якщо застрахований стає інвалідом внаслідок нещасного випадку, страховик виплачує повну або часткову страхову суму, яка відповідає цій гарантії. Під інвалідністю ми розуміємо фізичну чи функціональну втрату, заподіяну застрахованій особі непоправною шкодою. Існує два види постійної непрацездатності: повна та часткова.

Стійка повна інвалідність - це невиліковний психічний дефект, повна сліпота, повний параліч, втрата або нездатність працювати обома руками, обома ногами, обома стопами або будь-яке інше порушення, що призводить до повної та абсолютної непридатності до будь-якої роботи. Відшкодування у разі складе 100% від страхової суми.

Якщо інвалідність не повна за попереднім визначенням, а є приватною стійкою, то страховик виплачує компенсацію у розмірі відсотка, який відповідає групі інвалідності від страхової суми з випадків стійкої повної інвалідності. Відсоток зазначено у таблицях класів інвалідності або є у полісі. На додаток до перерахування відсотків допомоги по частковій непрацездатності страхові компанії включають до своїх полісів страхування від нещасних випадків кілька пунктів, у яких зазначені посібники з непрацездатності. Серед них виділяються:

- травми, які не включені до переліку, оцінюються за аналогією з іншими включеними до нього травмами;
- загальна сума кількох часткових втрат працездатності, спричинених одним нещасним випадком, не може перевищувати 100% страхової суми за цим видом гарантії;
- погіршення психічного чи нервового стану може враховуватись

Різні договори можуть, як і страхування, перераховувати різні нещасні випадки. Наприклад, згідно з умовами страхування пасажирів, страховими вважаються лише нещасні випадки, що сталися із застрахованими на певному виді транспорту. Страхування від нещасних випадків на виробництві покриває нещасні випадки, які сталися лише через годину або пов'язані з виконанням професійної діяльності [21].

Цей вид страхування тісно переплітається з таким видом, як медичне страхування на випадок хвороби. Часто ці види страхування поєднують, зокрема, для обов'язкових видів страхування окремих категорій працівників за рахунок організацій, в яких вони працюють (виконують функціональні обов'язки), тобто додатково для страхування від нещасних випадків. При цьому поєднання двох самостійних видів страхування від нещасних випадків перетворюється на комплексну форму страхування.

Страхова сума визначається багаторазовою заробітною платою (як правило, за останні 10 років) застрахованого за останньою посадою на день настання страхового випадку, або смерті. У разі заподіяння

шкоди здоров'ю застрахованого розмір страхових виплат встановлюється залежно від ступеня втрати працездатності, але не може бути меншим встановленого нормативного мінімуму.

В останні роки стає все більш очевидним, що соціальний захист працівників через страхування є однією з найважливіших функцій суспільства.

Особисте транспортне страхування охоплює експлуатацію транспортних засобів, а також пасажирів, які користуються послугами транспортних організацій.

Обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті поширюється на пасажирів: залізничного, морського, внутрішнього, водного, автомобільного, електротранспорту (крім міського транспорту) під час подорожі або перебування на вокзалі, в порту, пристані.

У цьому виді страхування застраховані пасажирів, які страхуються, а також юридичні та фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності: власники транспортних засобів, які страхують водіїв на час обслуговування рейсу.

Транспортні організації, що здійснюють перевезення пасажирів, виступають страховими агентами страховика і за укладеними між ними агентськими договорами мають право укладати договори страхування пасажирів. Страховий внесок сплачує пасажир додатково до оплати проїзного документа [22].

Медичне страхування - вид страхування, який відшкодовує застрахованим медичні витрати, пов'язані з лікуванням хвороби та/або нещасного випадку. Медичне страхування — це форма індивідуального медичного страхування, яка покриває частину витрат, пов'язаних із страховими випадками, консультаціями лікаря чи іншими медичними витратами шляхом регулярних спільних інвестицій у загальний фонд.

Існують наступні види медичного страхування:

- обов'язкове медичне страхування для всіх категорій громадян;
- добровільне медичне страхування, як колективне (роботодавець страхує своїх працівників), так і індивідуальне;
- Страхування медичних витрат громадян, у тому числі туристів, які виїжджають за кордон;
- Інші види соціального страхування.

Медичне страхування є формою соціального захисту інтересів населення, яка полягає в тому, що у разі настання страхового випадку страховик гарантує оплату медичних витрат за рахунок накопичених коштів.

Медичне страхування дозволяє громадянам гарантувати безоплатне надання певного обсягу медичних послуг у разі настання страхового випадку (пошкодження здоров'я) за договором із застрахованою медичною установою. Останній зобов'язується покривати витрати на медичне обслуговування (ризик) з моменту сплати громадянином першого внеску до відповідного фонду.

Оформлення полісу гарантує кваліфіковану допомогу при настанні страхового випадку. У цьому випадку страхова компанія відшкодовує повністю або частково вартість ліків, обстежень, аналізів, необхідних для лікування пацієнта.

У страхуванні життя може використовуватися змішане страхування життя, включаючи страхування життя, страхування від нещасних випадків та інше особисте страхування.

Залежно від форми страхування життя в Україні його можна поділити на добровільне та обов'язкове. Сьогодні в Україні цей обов'язок поширюється на:

- страхування життя медичного та фармацевтичного персоналу (крім тих, хто працює в установах та організаціях, що фінансуються з державного бюджету України), які заразилися вірусом імунодефіциту людини під час виконання службових обов'язків;
- страхування життя працівників відомства (крім тих, хто працює в установах і організаціях, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету України) та учасників сільських пожежних команд і добровільних народних дружин (груп);
- найкраще страхування спортсмена;
- страхування життя та здоров'я ветеринарних спеціалістів;

- страхування працівників, які надають психіатричну допомогу, у тому числі тих, які здійснюють догляд за хворими на психічні розлади, страхування життя та здоров'я тимчасових адміністраторів та ліквідаторів фінансових установ;

- страхування медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наукових установ (крім тих, хто працює в установах і організаціях, що фінансуються з державного бюджету України) на випадок інфекційних захворювань, пов'язаних з виконанням ними професійних обов'язків, у випадках підвищеного ризику збудників захворювань;

- страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів, які здійснюють нагляд за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках, від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їх здоров'я за рахунок ліцензіатів.

Добровільне медичне страхування включає: стаціонарну допомогу, амбулаторну допомогу, забезпечення та оплату ліків, невідкладну медичну допомогу, стоматологічну допомогу.

Програми добровільного медичного страхування не є типовими (якщо це не корпоративне страхування співробітників) - вони розробляються індивідуально і можуть бути сформовані у вигляді конструктора в залежності від потреб і запитів. [23]

Добровільне медичне страхування може включати:

1) стаціонарна допомога - консультації, дослідження, хірургічне та терапевтичне лікування, оплата перебування в лікарні, забезпечення ліками;

2) амбулаторна допомога - консультації, виклик лікаря додому, видача листків непрацездатності, діагностика;

3) забезпечення, оплата та доставка лікарських засобів і препаратів;

4) екстрена медична допомога - виїзд карети швидкої допомоги, огляд, надання невідкладної допомоги, медикаменти, транспортування;

5) стоматологічна допомога – огляд та консультації; терапевтичне хірургічне лікування, рентген, анестезія.

Договір медичного страхування - це угода між страхувальником і страховою організацією, згідно з яким медична організація зобов'язується організувати і фінансувати надання медичної допомоги певного обсягу і якості або інших послуг за програмами добровільного медичного страхування.

Договір добровільного медичного страхування визнається укладеним з сплати першої страхової премії, якщо інше не передбачено умовами договору. Тарифи та вартість медичного страхування залежить від списку. Страховики неохоче страхують здоров'я громадян, оскільки договори індивідуального добровільного медичного страхування є збитковими.

Добровільне медичне страхування рахунок коштів певного бюджету, особистих внесків громадян, внесків роботодавців.

Слід зазначити, що ДМС страхує здоров'я, а витрати на лікування; останні відшкодовуються застрахованому в період або за етапом медичного втручання (фармакологія, діагностика, стаціонар), або за видами наданої медичної допомоги (стоматологія, гінекологія, косметологія, смерть), або щодо витрат на лікування. оплата наданої медичної допомоги (повне відшкодування, відсоткове відшкодування збитків) у межах певної суми).

Добровільне медичне страхування прийнято розділяти на індивідуальне (що враховує складність конкретного захворювання конкретної людини) та колективне (що враховує ризик виникнення певних захворювань групи людей).

Групове, чи колективне, страхування груп осіб, об'єднаних будь-яким загальним ознакою, зв'язком чи інтересом, здійснюване за одним полісом.

Основні види колективного страхування:

- тимчасове відновлюване страхування терміном на рік, без або з додатковими виплатами;

- Страхування з відстрочкою виплати капіталу;

- пенсії по вдовству, сирітству та інвалідності;

- ануїтети при виході на пенсію.

В рамках особистого страхування існують ризикові та накопичувальні (Довгострокові) програми.

Страхування здоров'я на випадок хвороби є ризикованим видом особистого страхування, тому в умовах договору може бути передбачено обов'язок страховика виплатити страхову суму або повернути сплачене страхове відшкодування після закінчення терміну дії договору страхування.

Смерть застрахованої особи, встановлення застрахованій особі будь-якої групи інвалідності, функціональні порушення та анатомічні зміни, що настали після закінчення 6 (шості) місяців з дня нещасного випадку, що стався під час дії договору договором страхування, визнаються страхові випадки. [24]

У світі дуже розвинена система довгострокового страхування життя. В її основі лежать два види ризиків: демографічні ризики (смерть або інвалідність годувальника, старість), що призводять до втрати людиною або її сім'єю джерел доходу; події переважно недемографічного характеру, такі як одруження, здобуття освіти тощо, що тягнуть за собою фінансові витрати, що виходять за межі поточного сімейного бюджету.

У довгостроковому страхуванні життя є велика кількість страхових продуктів, які можна звести до страхування трьох вікових груп: дітей, людей працездатного віку та пенсіонерів. Одні програми більше орієнтовані на накопичення, інші виплати залежно від ризикованих подій.

Активний розвиток спеціальних програм довгострокового страхування життя дітей є реакцією страховиків на комерціалізацію освіти, як вищої, так і середньої, і навіть дошкільної [24].

Ще одним важливим видом довгострокового страхування є пенсійне страхування. Усі зарубіжні пенсійні системи як приватні, так і державні побудовані на страхових принципах. Відповідно до Закону "Про обов'язкове державне пенсійне страхування" пенсійне страхування складатиметься з трьох рівнів - двох обов'язкових (солідарних та накопичувальних) та одного добровільного недержавного.

Недержавне пенсійне забезпечення є важливим доповненням до чинної системи державного солідарного страхування, яка нині неспроможна повною мірою задовольнити потреби громадян пенсійного віку. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" передбачає можливість укладання договорів довічного пенсійного страхування, страхування ризику втрати працездатності або смерті учасника пенсійного фонду. Нині кількість чинних договорів пенсійного страхування в Україні невелика, і було б помилкою вважати, що пенсійне страхування найближчим часом зможе стати альтернативою державному пенсійному забезпеченню.

Програми для людей працездатного віку передбачають більшу кількість ризиків. За комплексною програмою страховик виплачує відшкодування не тільки після досягнення певного віку разовими або регулярними виплатами (довічно або протягом певного періоду), а також при отриманні інвалідності (пенсії за інвалідністю), а також у разі смерті застрахованого (одноразова виплата або сімейна пенсія, низку програм передбачає оплату ритуальних витрат).

Таким чином можна стверджувати, що особисте страхування є великою галуззю страхування. Об'єктами особистого страхування є життя, здоров'я та працездатність людини. Конкретними страховими випадками з особистого страхування є дожити до кінця страхового періоду або втрата здоров'я внаслідок нещасного випадку. На відміну від майнового страхування, особисте страхування не має вартісного критерію. Найбільшого розвитку набуло страхування життя різних випадках. У цьому страхуванні успішно поєднуються функції ризику та накопичення. У цьому тимчасово вільні кошти, накопичені у страховому фонді, є найважливішим джерелом інвестування.

Висновки. Застосовуючи комплексний підхід у дослідженні договору особистого страхування, на основі чинного законодавства України, здійснено аналіз підстав виникнення зміни та припинення цивільних правовідносин особистого страхування, охарактеризована правова природа даного правочину, а також окреслено специфічні риси особистого страхування та визначено підстави виникнення, зміни та припинення даних правовідносин.

Аналіз законодавства України, а також практика його застосування та використання наукової літератури, спеціальних правових норм із вищезазначеної проблематики надали можливість сформулювати наступні висновки та положення:

1. У цивілістичній літературі визначається, що страхування є способом захисту майнових прав та інтересів фізичних осіб, і тому на наш погляд, слід більше звернути уваги на особисті немайнові права та інтереси фізичних осіб, з обумовленням захисту конкретних немайнових об'єктів договору особистого страхування.

2. Відповідно до чинного законодавства чітко окреслено суб'єктний склад даного правочину а саме, страховик, страхувальник та вигодонабувач, В свою чергу страховик – це юридична особа (страхова компанія різних форм власності), яка має ліцензований об'єм повноважень, створюється та реєструється за відповідним порядком, але данні аспекти не в повній мірі запобігають створенню так званих “одноразових” страхових компаній. Тому пропонуємо органам державної реєстрації або фіскальній службі за територіальністю здійснювати постійний контроль за діяльністю створених компаній.

3. Діяльність страховика має відповідати конкретним вимогам згідно чинного законодавства. Тому пропонуємо органам Міністерства юстиції та Міністерства соціальної політики України розробити економічні стандарти діяльності страховиків та страхових посередників, дотримання яких мінімізує ризики дестабілізації їх діяльності на ринку страхування.

4. В цивілістичній літературі та в чинному законодавстві інститут страхування передбачає такий аспект, як перестраховування. Враховуючи те що держава Україна має європейський вектор свого розвитку, і потребує досконалого та цивілізованого регулювання цивільних правовідносин, вважаємо за необхідне більш чітко обґрунтування місця аспету перестраховування в системі страхових правовідносин.

5. Цивілістичною наукою обґрунтовано висновок про те, що страхові правовідносини в особистому страхуванні породжуються сукупністю юридичних фактів або їх послідовним настанням, наявністю імперативної норми закону, що встановлює права та обов'язки осіб здійснити юридичні дії щодо страхування, тобто укладення договору для особистого страхування. Подальший рух правовідносин зумовлюється настанням наступного юридичного факту- страхового випадку, з яким пов'язано виникнення конкретних правовідносин між страховиком та страхувальником щодо виплати страхової суми. У зв'язку з вищезазначеним слід відмітити, що на практиці стороною договору- страховиком досить часто відбувається невиконання або неналежне виконання покладених зобов'язань, щодо виплати страхових сум. Тому, з метою запобігання таких ризиків, пропонуємо юридично закріпити здійснення постійного моніторингу становища страхових компаній в цивільному обігу з метою наявності інформації щодо їх платоспроможності.

Література:

1. Жилякова О. В. Страхові послуги. Навч. Посібник / О. В. Жилякова, І. Л. Шевчук. – Х. : Видавець Іванченко І. С., 2013. – 184 с.
2. Шевчук Ю. В. Державні програми як засіб фінансового стимулювання розвитку системи медичного страхування. Економіка та держава № 1. 2018 с. 101- 106.
3. Осіпова, М. А. Особливості розвитку особистого страхування в Україні: стаття, збірник наукових студентських праць. Випуск 2 – Одеса, ОНЕУ, 2016. С. 215 – 221.
4. Александрова М.М. Страхування: навчально-методичний посібник / М.М. Александрова, О.М. Петрук, К.К. Уллубієва. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 163 с.
5. Закон України «Про страхування» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 18, ст. 78.
6. Блискун О. Сучасний стан та перспективи розвитку страхування життя в Україні / О. Блискун, О.А. Сич // V Міжнародний науковий семінар Страховий ринок: сучасні виклики в умовах глобалізації II частина. – 2017 – с. 16-19.
7. Бігдаш В. Д. Страхування / В. Д. Бігдаш : [навч. посіб. для студ. ВНЗ]. – Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2006. – 328 с.
8. Горбач Л. М. Страхова справа / Л. М. Горбач : [навч. посіб. ; 2-ге вид., випр.]. – К.: Кондор, 2003. – 247 с.
9. Войтаник Д. Державна політика на ринку страхування України: сучасні реалії та перспективи / Д. Войтаник, В. Б. Прокопишак // V Міжнародний науковий семінар Страховий ринок: сучасні виклики в умовах глобалізації II частина. – 2017 – с. 26-30.

10. Долгошея Н. О. Страхування в запитаннях та відповідях / Н. О. Долгошея : навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 317 с.
11. Кацяруба Я.С. Тенденції розвитку особистого страхування на ринку страхових послуг України / Я.С. Кацяруба, В.І. Ярош, А.Є. Громова – Львів. Економічні студії Науково-практичний економічний журнал 3 (21) вересень 2018 90-92 с.
12. Мойсеєнко В.Ю. Страхові послуги: навч. посіб. / В.Ю. Мойсеєнко, В.П. Шевчик, О.О.Щербак – К.: Аграрна освіта, 2013. – 335 с.
13. Сержанов В.В. Костьов'ят Г.І. Проблеми особистого страхування в Україні, інтернет-джерело URL [https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3704/1/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%98%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A5%D0%A3%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.pdf] (дата звернення: 12.11.22)
14. Фисун В. І. Страхування. Навч. посіб. / І. В. Фисун, Г. М. Ярова – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 231 с.
15. Закон України про охорону праці від 14 жовтня 1992 року № 2695-ХІІ [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
16. Шимків С.А. Стан та розвиток соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань в Україні / С.А. Шимків, О.О. Гаманкова, // Науковий вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Економіка. - № 3 (156). - 2014. - С. 16-19.
17. Базилевич В.Д. Страхування: Підручник / В.Д. Базилевич — К.: Знання, 2008. — 1018 с.
18. Безугла В. О. Страхування: Навч. посібник / В. О. Безугла, І. І. Постіл, Л. П. Шаповал - К.: Центр учбової літератури, 2008 – 581 с.
19. Говорушко Т. А. Страхові послуги. Підручник / Т.А. Говорушко – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 375 с.
20. Дема Д. І. Страхові послуги: навч. Посібник / Д. І. Дема, О. М. Віленчук, І. В. Дем'янюк. – К.: Алерта 2017. – 525 с.
21. Соціальне страхування на виробництві та економічні аспекти охорони праці: Лекція, інтернет-джерело, URL [http://opcb.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/09/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_4.pdf].
22. Дьячкова Ю.М. Страхування. Навчальний посібник / Ю.М. Дьячкова. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 241 с.
23. Соловійов О. Світовий досвід соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, 2016. С. 261-266.
24. Третяк К.В., Демченко В.О. Розвиток ринку страхування життя в Україні: стаття, Інноваційна економіка, 2020.

УДК: 347.440.34:32

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2850-3251](https://orcid.org/0000-0003-2850-3251)**Новосельська Ірина Василівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри Цивільного та кримінального права
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та
технологій, Київ

Литвин Валерія Олегівна,

студентка 2 курсу магістратури
заочної форми навчання Юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та
технологій, Київ

CONTRACTUAL LEGAL RELATIONS IN COPYRIGHT LAW

Анотація. Робота присвячена питанням визначення договірним правовідносинам в авторському праві. Визначається правова охорона інтелектуальної власності, складові питання процесу її створення. Зосереджено увагу на тому, що нинішні проблеми у сфері захисту авторських прав виникають у результаті низької правової свідомості авторів, що і призводить до проблем у регулюванні відносин переходу майнових прав автора до іншого суб'єкта відносин. Досліджені найпоширеніші договори в регулюванні авторських правовідносин.

Ключові слова. Авторський договір; договірні правовідносини в авторському праві; ліцензійний договір; класифікація договірних правовідносин; автори творів літератури, мистецтва, науки; спадкоємці авторів.

Annotation. The work is devoted to the issues of defining contractual legal relations in copyright law. Legal protection of intellectual property, constituent issues of the process of its creation are defined. Attention is focused on the fact that the current problems in the field of copyright protection arise as a result of low legal awareness of authors, which leads to problems in regulating the relationship of the transfer of the author's property rights to another subject of the relationship. The most common contracts in the regulation of author's legal relations have been studied. It is established that the author of the original work has the right to authorize his work by giving permission for its translation to another person with the right to review the translation and then approve or disapprove it. By becoming a party to an author's contract, both the author and the translator of an authorized (i.e., author-approved) translation have independent rights and obligations. In practice, special attention is paid to the so-called "intermediate translations", when translations made from the original into another language are used, which become the basis for creating a translation into another language. The author also reveals the significance of the user, which can be specialized organizations, primarily such as publishing houses, theaters, film studios, TV studios, etc. The author also focuses on contracts that provide for individual orders for one's own needs of works of science and art, which are considered contractual in judicial practice. These can be subcontracts for engineering design services for a private house. At the same time, the author notes that one should not forget that nowadays citizens can engage in the reproduction and distribution of works as an independent type of entrepreneurial activity. And at the end of his research, the author determines that from contracts regarding the disposal of property rights of intellectual property, it is necessary to distinguish contracts that, although they provide for the disposal of the specified rights, but this is not the main result to which they are aimed (a contract of pledge of property rights of intellectual property, a contract simple partnership, etc.), as well as mixed contracts that contain elements of disposal of property rights of intellectual property (a contract for the sale of an enterprise as a single property complex, a production contract, etc.).

Keywords. *Copyright agreement; contractual legal relations in copyright law; license agreement; classification of contractual relations; authors of works of literature, art, science; heirs of the authors.*

Formulation of the problem in general. The system of legal protection of intellectual property was created for the development of the economy of Ukraine, and intellectual property law in this context is one of the components of this process. That is why all the efforts of society and the state should be aimed at preserving and growing the nation's intellectual potential. At the same time, the main subject of legal relations in the intellectual property protection system should be the creator directly.[1] And as it becomes clear, for the results of intellectual activity to be creative in order for them to be able, in accordance with the second paragraph of the second part of Art. 11 of the Civil Code of Ukraine to become the basis for the emergence of intellectual property legal relations, it follows that they can arise only as a result of transactions such as the conclusion of contracts. The basis of such relations is contractual obligations in the field of copyright. It is they who ensure the implementation, regulation, protection and protection of personal property and non-property rights of the subjects of copyright relations.

One of the methods of alienation of intellectual property rights is the conclusion of certain types of contracts, which are primarily copyright contracts. In the system of contractual obligations, author's contracts are quite new, which leads to the need for their further research and correction of problems with the application of current legislation. There are many definitions of the term copyright contract. An author's contract should be considered one of the types of civil law contract, where the author transfers or grants exclusive rights to distribution, publication, printing of works of art, science, literature, etc.

Analysis of the latest scientific research on the topic. Contractual legal relations in copyright remain the subject of research by many leading civilian scientists, such as: G.O. Androschuk, O.E. Avramova, O.B. Butnik-Siverskyi, V. Bazhanov, T.M. Vakhoneva, O.V. Dzera, O.V. Zhilinkova, V.V. Zaborovskyi, Y.O. Zayika, A.A. Ketrar, N.S. Kuznetsova, O.O. Kakhovych, O.P. Orlyuk, O.D. Svyatocki, O.I. Kharitonova, I.I. Shkirya, I.E. Yakubovskyi. The study of the works of these scientists made it possible to assess the state of the researched problem, identify and analyze the issues that have arisen at the current stage in this field.

The purpose of the research is to carry out a deep analysis of the essence and features of contractual legal relations in copyright based on a detailed study of legislation, practice and theory, approaches of scientists.

To achieve this goal, the following tasks were set and solved:

- define the concept and structure of copyright contracts;
- to carry out the classification of contractual legal relations in copyright law, including determining the most common ones;
- consider and research certain contradictory types of contractual legal relations in copyright law, as well as responsibility for non-fulfillment or violation of the copyright contract.

The object of the study is civil legal relations arising in connection with the conclusion of copyright contracts.

The subject of the study is contractual legal relations in copyright law.

Presenting main material. The theoretical and practical problem of contractual legal relations in copyright law is due to the rapid development and improvement of copyright relations in Ukraine and the world, therefore it needs proper legal regulation and provision.

The Constitution of Ukraine clearly states that every citizen has the right to the results of his intellectual and creative activity; no one can use or distribute them without his consent, with exceptions established by law [2]. At the same time, the right of a citizen to carry out creative activity requires the consistency and consistency of the system of current legal norms that regulate copyright relations. In this regard, provisions on the protection and protection of copyright in Ukraine are enshrined in legislative acts, namely, the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", the Law of Ukraine "On Publishing Matters", etc. The protection of copyright is also regulated by international normative acts, namely, the World Copyright Convention (1952), the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1886), the World Intellectual Property Organization (1967), the Directive on Copyright on a Single digital market of the European Union.

A detailed study of the history of the origin and development of copyright made it clear, first of all, that the copyright contract is a means of protecting the interests of authors and publishers, that is, it is the main legal form that regulates the relationship between authors (or other persons who have copyright) and users, regarding the implementation of copyright to the work. [3].

The history of copyright goes back to very ancient times. Its emergence is connected primarily with the emergence of censorship and the division of the cultural heritage of antiquity and the Middle Ages. In Europe, it all began in 1557 with the Statute of Queen Mary I, which gave publishers the right to publish a book they had already published (no matter whether it was new or long-known), provided that it was approved by the official censor. However, the authors remained out of the spotlight. Therefore, of course, the "Statute of Queen Anne", which entered into force in 1710, is considered the first copyright law. According to the "Statute", the author received the exclusive right to publish his work for 14 years (he could transfer this right to the publisher). It was the publisher's exclusive right to publish a registered book, that is, the right of this publisher to publish copies of this book. Accordingly, this is where the English term - copyright (this book is copyright), which today in a broad sense means copyright, became established in global legal literature and legislation. [4].

That is, it can be clearly determined that the relationship between the author and the user arises on the basis of their agreed actions, and the norms governing such relationships originate precisely from the English law on copyright. [3].

When we are talking about the coherence of the actions of the subjects of any legal relationship, which are aimed directly at the emergence of rights and obligations for such subjects, then we have to consider the contractual construction of the legal relationship, and in this case, the construction of the civil law contract, since the subject such relations include property and non-property rights of the author. [5].

From the theory of civil law, we characterize a contract as a written or oral agreement, a condition of mutual obligations of the parties. Speaking about the contract, it is important to note that we are talking about a mixed legal form that can be applied to various social relations, due to which the creation and application of the contract has been going on for several millennia.

Tony Honoré points out that contracts in everyday life are important for several reasons: firstly, in many areas of life, making a contract with an opponent is the only alternative to starting a fight, and secondly, contracts represent an opportunity to bind people to do something in the future [6].

Moving on to the consideration of copyright contracts, it should be noted that they are one of the most complex contracts in the field of civil law. But, without exception, all the requirements of civil law apply to them, including the functions and principles of the contract.

Article 31 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" contains a provision according to which the author's property rights may be fully or partially transferred (assigned) by the author or another person holding the copyright to another person. The transfer of property rights of the author (or other person who has the copyright) is formalized by an author's contract. [7].

Therefore, from the above, in the Law, an author's contract is understood as a contract according to which one party (the author or another person) transfers property rights to the other party to the contract.

However, many scientists provide a scientific definition of the author's contract, which differ among themselves. V.A. Dozortsev defines that "under the copyright contract, one party - the author grants the right to the other party - the user, to use the work or dispose of the work, in one or another volume, and the user undertakes to pay the author a fee for using the work, or granting the right to dispose of it". [8].

I.V. Savelieva defines that "the author's contract is a contract on the use by the organization of the work of science, literature and art created by the author in accordance with the cultural needs of society while observing the personal non-property and property rights of the author." [9].

According to A.A. Ketrar an author's contract is an agreement between the author of a work of science, literature and art or another person who has a copyright, on the one hand, and the user, on the other hand, according to which the author (or other right holder) undertakes to transfer (provide) to the user, fully or partially the property right to use the work, in the specified way, with compliance with all essential conditions, within the specified period, and the user undertakes to use the work in accordance with the right transferred (granted) to him. [3].

O.A. Pidopryhora also expressed an important opinion., namely: that an author's contract is considered an agreement between the author or his legal successors and other persons to perform any actions in accordance with the law regarding the possession, use and disposal of the work. [10]. This definition of the concept of "author's contract", based on its name, indicates only that the parties concluded an agreement regarding property rights of intellectual property on the object of copyright [11].

The opinion of A.O. Kodynets also deserves attention., who believes that the author's contract is a type of civil law contract aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations to objects of intellectual property [12], and Y.O. Zayika, who points out that the author's contract is the legal form that allows the author to exercise his rights to the publication of the work, to its distribution, to inviolability, etc. It is on the basis of copyright contracts that relationships between authors and organizations that publish their works are built. [13].

The last three given definitions most fully reveal the essence of the author's contract, reflect the essential conditions of the author's contracts and their subject composition, and not only characterize them from the point of view of the transfer of ownership of the object of intellectual property. [14].

Having reached a conclusion, we can say that the majority of scientists and civilians reduce their perception of the concept of "author's contract" purely to the contractual form of use of the work. G.I. Myroniuk also came to this opinion, who indicates that the contractual form of use of the work ensures the implementation and protection of both the personal and property rights of the author. It is also in the interests of users, since they acquire certain rights that others do not have, and in this connection can recover their costs related to the reproduction and distribution of works and receive income. [15].

According to all legally established requirements, the author's contract must meet them. After all, without essential conditions and requisites, the contract will be considered invalid, as it does not comply with the Law and the Civil Code of Ukraine. Therefore, all trade unions and publishing houses should have a copy of the author's contract already prepared, drawn up legally correctly. But today it is difficult to find a typical form of an author's contract, because they do not have a normative character and are only a recommended sample for future parties (participants).

According to Part 1 of Art. 638 of the Civil Code of Ukraine, a contract is concluded if the parties have reached agreement on all essential terms of the contract in the proper form. [16]. The essential terms of the contract are terms about the subject of the contract, terms defined by law as essential or necessary for contracts of this type, as well as all those terms on which agreement must be reached at the request of at least one of the parties.

Before concluding the contract, you must learn all the details from the future participants, this is the subject of the contract, the terms of the contract, the price, the rights and obligations of the parties, because this is the correct procedure for concluding the contract.

The parties to the author's contract are the author, on the one hand, and the organization that prepares and publishes the work, on the other. In general, the subjects of the author's contract are the author and the users of the work. The parties to the contract can be absolutely all subjects of copyright, namely:

- 1) authors of works of science, literature and art;
- 2) heirs of the authors;
- 3) persons to whom authors or their heirs have transferred their copyright property rights (successors).

From this follows one of the features of the author's contract, that the authors can be both Ukrainian and foreign citizens. In those cases, when the author of the work is an adult natural person with legal capacity, he independently concludes the author's contract on his own behalf, has the right to sign and is a party to it. When a work is created by a minor (up to 14 years) or an incapacitated person, parents and guardians conclude copyright contracts on their behalf. Such authors can independently exercise only personal non-property rights (Part 1, Clause 2, Article 31 of the Civil Code of Ukraine). Minor authors who have incomplete civil capacity between the ages of 14 and 18 exercise their property rights independently (Part 1, Clause 2, Article 32 of the Civil Code of Ukraine), and, accordingly, conclude authorship contracts. [17].

Copyright for a work arises from the creator due to the fact of its creation. In most cases, works of science, literature, and art are created by one person, but sometimes by two or more, that is, by the joint creative work of several co-authors. If two or more authors jointly create a work, the relationship between them is called co-authorship.

The civil law theory provides for two types of co-authorship:

- a) inseparable co-authorship – when it is impossible to separate the work of each co-author;
- b) separate co-authorship – when the constituent parts are clearly defined and it is known which of the co-authors wrote this or that part.

Co-authorship is possible when creating any works. Certain conditions are necessary for its recognition:

1. The integrity of the work - that is, the work created by the joint creative work of co-authors must be a single whole, such that it cannot exist as a whole without its component parts.
2. Creative nature of joint work of co-authors. If one tells the story, his views, and the other writes it down, this is not co-authorship.
3. Availability of an agreement on joint work on the work. In case of separate co-authorship, each of the co-authors retains the copyright for his part. At the same time, he is a co-author of the work as a whole.
4. Co-authorship must be voluntary.
5. Fair distribution of royalties for co-authored works. The remuneration for the use of the work belongs to the co-authors in equal parts, unless the agreement provides otherwise.

In the case of undivided co-authorship, the work may be used only with the joint consent of all co-authors. However, the right to publish and otherwise use the work belongs equally to all co-authors. One co-author may not, without sufficient grounds, refuse permission to others to publish, otherwise use, or modify the work. In case of violation of joint copyright, each co-author can prove his right in court.

The one who provided technical assistance to the author (printers, draughtsmen, stenographers, etc.) is not recognized as a co-author, and therefore also a subject of copyright. [18].

Translators and compilers can be a party to an author's contract. In the process of their work, they usually do not create original works, but their work is entirely dependent on the original, and in the author's contract these copyright subjects are designated by the word "author". If the author of the work independently carries out the translation into another language, then he is the author and the translator, therefore he acquires the copyright of various objects, for example, he has a separate copyright for the literary work created by him and for its translation. [19].

The author of the original work has the right to authorize his work by giving permission for its translation to another person with the right to review the translation and subsequently approve or disapprove it. By becoming a party to an author's contract, both the author and the translator of an authorized (i.e., author-approved) translation have independent rights and obligations. In practice, special attention is paid to the so-called "intermediate translations", when translations made from the original into another language are used, which become the basis for creating a translation into another language. For example, an original work in English has been translated into Russian. The Russian translation is then used to translate into Ukrainian. So the translation into Russian will be an "intermediate translation", but at the same time it is the original in relation to the translation from it. To use an intermediate translation, the consent of its author is required. [19].

In accordance with Part 5 of Article 32 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", organizations of collective management of property rights of copyright subjects can be a party to an author's contract on behalf of the author, this norm emphasizes that the right to transfer to any persons is not excluded rights to use works belong to collective management organizations, to which the subject of copyright has transferred the authority to use and manage his property right.

The second party to the author's contract is the user. The user can be specialized organizations, primarily such as publishing houses, theaters, film studios, TV studios, etc. The relevant organizations have defined functions, which include the implementation of publishing, theatrical and performance, exhibition and other similar activities. Legal entities that are parties to the author's contract may have different organizational and legal forms and are created on the basis of different forms of ownership. [20].

One interesting point arises from this, nowhere is there a clear indication that the second party must be exclusively a legal entity. But it still boils down to one thing, only specialized organizations, i.e. legal entities, can be subjects. And contracts that provide for individual orders for one's own needs of works of science and art are considered contractual in judicial practice. These can be subcontracts for engineering design services for a private house. However, it should not be forgotten that nowadays citizens can engage in the reproduction and

distribution of works as an independent type of business activity. In these cases, such persons must enter into not contractual, but copyright contracts, the result of which is the acquisition in full of all rights and obligations of the user.

The property rights transferred by the author of the work to the user (customer) of this work shall be considered the subject of the copyright contract. This definition of the subject of the author's contract is confirmed by Part 2 of Art. 32 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", which states that the transfer of the right to use the work to other persons can be carried out on the basis of an author's contract on the transfer of the exclusive right to use the work or on the basis of the author's contract on the transfer of the non-exclusive right to use the work. In addition, Part 8 of Art. 33 of the specified Law determines that all property rights to use the work, which are transferred under the copyright agreement, must be defined in it.

Property rights not specified in the copyright agreement as transferred by the subject of the copyright are considered as not transferred and retained by the subject. This further confirms that the subject of the copyright contract is not the work, but the property rights associated with the possibility of its use in various ways.

Property rights, as the subject of the author's contract, must be clearly defined in it, since the subject is an essential condition of the author's contract. Article 31 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" indicates that the property rights transferred under the copyright contract must be specified in it, and those property rights that are not specified in the copyright contract as alienable are considered not transferred. After all, this norm exists in order to protect the rights and "nerves" of the authors of works from unlawful appropriation of their rights, and calls for clearly prescribing and defining the scope of rights that it deems necessary, but in compliance with the norms of legislation.

In Art. 15 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" provides a list (albeit non-exhaustive) of the main property rights of authors and defines the main ways of using the work. All these rights, as well as other property rights defined by the parties to the copyright contract, may be the subject of the copyright contract. The subject of an author's contract may be the granting of the right to reproduce works, to public performance and public notification of works, to public demonstration and public display of works, to republish works, to translate works, to rework, adapt, arrange and other similar changes to works, inclusion of works as constituent parts of anthologies, anthologies, encyclopedias, distribution of works, leasing, etc. Therefore, the indication in the author's contract of this or that method of use of the specified work and the author's permission for the use of this work by another person is quite sufficient to consider that the condition on the subject of the contract has been fulfilled. Granting permission to use the work is carried out by indicating the exclusivity or non-exclusivity of the rights being transferred. [21].

When concluding an author's contract, the parties must reach an agreement regarding the rights that are transferred under it and, accordingly, constitute its subject. The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" indicates that the subject of an agreement on the transfer of rights to use a work cannot be rights that did not exist at the time of the conclusion of the agreement (Part 3, Article 33). The essence of the specified rule is that it is not possible to transfer the right to use the work in those ways or in those forms that are still unknown, but may appear in the future. [22].

According to Part 6 of Art. 33 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", under the copyright contract of the order, the author undertakes to create a work in the future in accordance with the terms of this contract and transfer it to the customer. In this case, we are talking about a work that will be created in the future and that must meet the characteristics clearly discussed by the parties and fixed by the contract. Under such a contract, the customer may provide an advance payment to the author as part of the author's fee. [20].

According to Part 7 of Art. 33 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" states that the terms of the contract, which limit the author's right to create future works on the subject specified in the contract or in the specified field, are invalid. This prohibition is intended to preserve and protect the rights of the authors regarding the works, as they may create in the future during their lifetime.

Part 4 of Art. 33 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" specifies that relevant departments and creative unions can develop standard copyright contracts (sample copyright contracts). The availability of such samples significantly speeds up the procedure for drawing up copyright contracts in various areas of their use.

One of the main problems of the author's contract is that the absence of a mandatory written form of the author's contract leads to a lack of guarantees from the performer and a violation of the author's rights.

According to Part 2 of Art. 33 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", an agreement on the transfer of rights to use works is considered concluded if the parties have reached agreement on all essential conditions (term of validity of the agreement; method of use of the work; territory covered by the transferred right; size and order payment of royalties; other conditions on which an agreement must be reached at the request of one of the parties).

The price of the author's contract is the author's remuneration (author's fee), which the user must pay to the author of the work for acquiring the right to use the work in a certain way, defined by the author's contract. According to Art. 33 (paragraph 2, part 2) of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", the copyright fee is determined in the contract in the form of a percentage of the income received from the use of the work, or in the form of a fixed amount or in another way. At the same time, the author's remuneration rates cannot be lower than the minimum rates established by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

By agreement, the parties to the author's contract determine the method of calculation and payment of the author's fee, thereby determining the price of the contract. At the same time, the parties can establish a single percentage according to the contract, according to which the author's fee is calculated, or they can differentiate it for certain methods and scope of use of the work. [23].

The current legislation, setting minimum rates of copyright fees, tries to protect the property rights of the authors of works, therefore, their copyright fees should not be lower than established by the Cabinet of Ministers of Ukraine. The specified minimum rates are fixed by the Resolution "On approval of minimum rates of remuneration (royalties) for the use of objects of copyright and related rights". [24].

The said Decree defines the minimum rates of author's remuneration (royalty) for public performance, public display, public notification of works of science, literature and art; for reproduction and publication of works recorded in phonograms and videograms; for the use and reproduction of works of architecture; for reproduction and publication of copies of works of scientific, artistic and other literature, etc. In addition, the Regulation determines the minimum rates of remuneration (royalty) to performers for public notification of performances; producers of phonograms and videograms for public notification or retransmission, etc. Minimum rates established by law quite often serve as a kind of reference point for determining by the parties to the author's contract the size of the author's remuneration and the procedure for its calculation.

The term of the author's contract is a period of time during which the author cedes his property rights to another person - the user of the work. However, in addition to the term for which certain property rights are transferred, the author's contract may contain other terms. For example, it can be the terms of submitting a sketch in an art order contract; deadlines for submission by the author to the customer of a certain part of the work; terms related to the payment of copyright fees; terms related to the fulfillment by the parties of their obligations under the contract. [25].

While studying our topic, we should pay attention to certain types of author's contracts. Yes, according to Art. 1107 of the Civil Code of Ukraine, we can distinguish the following types of copyright contracts:

- a license to use the object of intellectual property rights;
- license agreement;
- an agreement on the creation to order and use of an object of intellectual property rights;
- agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights;
- another agreement on the disposition of property rights of intellectual property.

The main types of contracts in the field of copyright are provided for by the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights". According to this law, copyright contracts can be distinguished, in particular:

- the agreement on the distribution of property rights to the official work (Article 16 of the Law);
- contract between co-authors of the work (Article 13 of the Law);
- an agreement on the transfer (alienation) of property rights of subjects of copyright and related rights (articles 31, 39-41 of the Law);
- an agreement on the transfer of the exclusive (non-exclusive) right to use objects of copyright and related rights (Articles 32, 39-41 of the Law);

- order contract (Article 33 of the Law);
- agreement on collective management of property rights of subjects of copyright and related rights (Article 48 of the Law);
- an agreement between a collective management organization and a person who uses objects of copyright and related rights (Articles 32, 48 of the Law);
- an agreement on the payment of deductions by manufacturers and importers of equipment and material media, with the use of which it is possible to reproduce works and performances recorded in phonograms and videograms at home (Article 42 of the Law);
- an agreement on the payment of remuneration for the use of phonograms, videograms, their copies and recorded performances recorded for commercial purposes (Article 43 of the Law);
- other agreements in the field of copyright and related rights.

The types of copyright contracts include a publishing contract, manuscript deposit contract, script contract, staging contract, artistic commission contract, public performance contract, contract for use in the industry of works of decorative and applied art, etc.

A publishing contract is one of the most common types of copyright contracts. According to this contract, any literary, musical or dramatic works are published and republished. The author's right allows to reproduce his work in material form by means of large-scale copying of copies of the work.

In the contract, the author must unequivocally confirm that the copyright belongs to him and that he has not made any orders regarding it that would contradict the current legislation or the terms of the contract. Such a disclaimer must also apply to any other material used in the work. If the author offers illustrative material that does not belong to him, he must warn this publisher. [26].

The duration of publication of a work quite often leads to premature aging of the information that makes up its content. This applies mainly to scientific works. In addition, the high cost of publishing such a work, the need to convey scientific or scientific and technical information as soon as possible to interested persons necessitated the search for another, different from publishing, way of conveying information to a wide range of readers. This method was found in the form of depositing the manuscript of the work without publishing it. A properly designed work is transferred to a specific organization for safekeeping for the purpose of viewing the work by anyone who wishes to do so. This form of information was called "depositing", a new type of copyright appeared contract, which has not yet been thoroughly investigated. There is no regulatory act that would regulate depository relations. [27].

The object of the contract is also abstracts of articles, reviews, monographs, collections of scientific works, materials of conferences, congresses, meetings, symposia, etc., of a highly specialized nature, which may not be expedient to publish in the usual printing method. The special features of these objects are their handwritten form and highly specialized nature. However, it is worth keeping in mind that the publishing process is not only long, but also quite expensive, which significantly limits the possibilities of both authors and organizations (scientific, educational, etc.). However, the need to publish a work is sometimes quite acute. That's when escrow comes in handy. At the same time, the author reserves the right to publish this work. It is also important that the deposit of a work is one of the forms of publication, or publication (release of a work into the world).

As for the script contract, it is concluded in those cases when it is necessary to regulate relations related to the use of the text, according to which the shooting of a TV film, motion picture, radio or television program, etc. Usually, the literary script is used modified. It serves as the basis for the creation of a television film, motion picture, television broadcast, radio broadcast, etc., and the conclusion of a script contract precisely and is intended to allow the use of a literary script to be modified. The parties to the script contract are the author of the literary work (screenplay), who is always a natural person, and the customer, who can be both a natural person and a legal entity. According to the script contract, the author undertakes to transfer or create and transfer to the customer a script for the creation of another result of creative activity within a specified period, and the customer is obliged to review the work, approve it and accept it, as well as pay the specified fee or reject it and demand revision. The object of the contract is a literary script, which must meet the requirements of the contract. The specifics of the script are usually defined in the creative application drawn up by the customer and containing the definition of the main idea of the script, its genre, storyline, etc. The author can transfer both published and unpublished works

under a script contract. Script users are more interested in having unpublished scripts delivered to them. The script contract comes into effect after it is signed by the parties. The rights and obligations of the parties defined in the scenario contract constitute the content of the contract. When creating a work, the author must respect his copyright. The author has the right and is obliged to participate in the realization of his work. [28].

The production contract is a consensual agreement based on which the author transfers or undertakes to create and transfer to the entertainment organization a dramatic, musical or musical-dramatic, choreographic or pantomime work, and the production organization undertakes to carry out the production and public performance of the work (release it into the world) and pay the author the contractual remuneration. The objects of the performance contract are dramatic, musical, musical-scenic, choreographic and pantomime works both created at the time of conclusion of the contract and not yet created. The subjects of the performance contract are the author-creator of the stage work and the relevant entertainment organization. If the work is created by several authors (the author of the libretto of the opera and the composer), the subjects of the performance contract are the authors of all the constituent parts of the work.

Instead, the public performance contract allows the use of literary, musical, dramatic and other works by performing them or transmitting them to the public on the air or by cable, both directly and with the help of various technical means. According to the contract of public performance, the author (his legal successor) of a literary, dramatic, musical and other work allows or authorizes a certain organization to carry out a public display or public performance of his work. The relevant organization organizes a public performance with the help of its performers, by recording or broadcasting on air or cable, etc. and pays the other party a royalty, the amount of which is set either as a fixed amount or depends on the amount of profit received. Public performance contracts are most often concluded by organizations of collective management of property rights of copyright subjects.

The issue of distinguishing the author's contract from the employment contract and the civil contract of employment remains relevant. The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" (Article 16) enshrines the copyright for official works and notes that the exclusive property right to official works belongs to the employer, unless otherwise stipulated by the employment contract (contract) and (or) civil law contract between the author and the employer. [28].

Summarizing the types of copyright contracts, it can be said that the legislation of Ukraine does not have a classification of copyright contracts depending on the type of work and the way of its use, in connection with which in the future problems arise in the legal regulation of relations under the copyright contract. In our opinion, this issue should be legislated, because it will simplify the work of the judicial system and authors, while protecting their violated property rights.

As you know, the person who owns the property rights of intellectual property has the exclusive right to allow the use of the result of creative activity by other persons. In the field of intellectual property objects, the need for a quick transfer of rights with a clearly defined scope of rights to be transferred objectively determined the emergence of such forms as a license agreement and a license. In accordance with Article 1109 of the Civil Code of Ukraine, under a license agreement, one party (licensor) grants the other party (licensee) permission to use the object of intellectual property rights (license) on the terms determined by mutual agreement of the parties, taking into account the requirements of this Code and other laws. At the same time, it is necessary to take into account the provisions of both the Central Committee of Ukraine and the special law that regulates relations arising in connection with the very object in respect of which the contract is concluded. This is quite natural, since the Central Committee of Ukraine contains general provisions regarding all objects of intellectual property, and specifics are specified in special normative acts. [29].

The Central Committee of Ukraine expanded the scope of application of the license agreement. If the special legislation on intellectual property distinguishes between an author's contract in the field of copyright and a license agreement in the field of industrial property, then the Central Committee of Ukraine enshrines a universal construction of the license agreement, which applies both to objects of copyright and to objects of industrial property. [30].

The advantages of concluding license agreements regarding the disposal of property rights of intellectual property are also that:

- 1) the licensor remains the owner of the intellectual property object;

- 2) the possibility of limiting the transferred rights (by scope of rights, territory, term);
- 3) the possibility of concluding an unlimited number of license agreements in the case of a non-exclusive license;
- 4) the possibility of parallel use of the object of intellectual property rights together with licensees;
- 5) the possibility of choosing the optimal fee for issuing a license (royalty, lump sum payment or their combination);
- 6) the possibility of issuing a sublicense. [31].

The license agreement is connected precisely with the use of the object of intellectual property rights (obtaining useful economic properties from such use), as well as with its limited distribution - in the form of the possibility (if provided by the agreement) of further issuing a sublicense for the corresponding result of intellectual activity and (or) means of individualization. [32].

With regard to the specifics of the application of the license agreement and the resolution of disputes, a certain judicial practice has developed and explanations have been provided by the Supreme Administrative Court [33]. Yes, questions about the civil-legal status of the license still cause difficulties. In most cases, it is considered as part of the license agreement. Thus, the Supreme Administrative Court of Ukraine in its decision dated May 21, 2013 indicated that the exclusive license is the subject of a license agreement concluded between the company "Lagrion Limited" (CYPRUS, NICOSIA) and "SOLDEX LIMITED" (British Virgin Islands, Tortola) for the use of commercial marks, which in turn, in accordance with the norms of Art. Art. 1107-1109 of the Civil Code of Ukraine is a contract on the disposal of intellectual property rights [34].

Thus, by its civil-law nature, a license is a unilateral act that certifies the licensor's intention to grant authority to use the object of intellectual property to the extent specified by the license. Therefore, in the case of its registration as a separate document, for the validity of the license it is sufficient for the licensor's will to grant the rights to use the result of creativity to another person. In this case, the consent of the licensee is not required. However, if the license is a component of another civil law contract, giving it legal force requires the will of both parties to the contract. [35].

In accordance with Article 1113 of the Civil Code of Ukraine, under a contract on the transfer of exclusive property rights to intellectual property, one party (a person who has exclusive property rights) transfers these rights to the other party in part or in full in accordance with the law and under the conditions determined by the contract. The conclusion of the agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights does not affect the license agreements that were concluded earlier. The terms of the contract on the transfer of exclusive property rights of intellectual property, which worsen the situation of the creator of the corresponding object or his heirs compared to the situation provided for by this Code and other laws, as well as limit the right of the creator to create other objects, are null and void. The subject of the contract on the transfer of exclusive intellectual property rights is exclusive property rights to the object of intellectual property rights. Exclusive property rights of intellectual property mean the monopoly of the subject of the intellectual property right on the use of the object of this right. [36]

R.E. Annan notes that the agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights provides for an irrevocable transfer, that is, the alienation of exclusive intellectual property rights to another person. Thus, the person who transferred the corresponding exclusive intellectual property rights under the contract ceases to be the subject of the rights that were transferred [31].

A. Kodinets, analyzing the features of the contract on the transfer of exclusive intellectual property rights, drew attention to the identification of this contract in the Central Committee of Ukraine (Article 1113). In particular, the author noted that since the Central Committee of Ukraine does not classify all property rights of intellectual property as exclusive, the expediency of including a wording on the transfer of exclusive property rights to indicate the contract is quite questionable. Article 424 of the Civil Code of Ukraine does not refer to the group of exclusive rights, in particular, the right to use the object of intellectual property rights, and also indicates the existence of other property rights established by law, which may also not have an exclusive nature. Based on this wording of the name of the contract, it can be concluded that non-exclusive property rights to an object of intellectual property cannot be the subject of this contract [37].

V.M. Kryzhna, providing the legal characteristics of the specified contract, draws attention to the fact that when concluding a contract on the transfer of exclusive intellectual property rights, the rights are alienated, that is, transferred irrevocably. In this regard, the person to whom exclusive property rights have been transferred becomes the legal successor. Therefore, all rights and obligations regarding the object of intellectual property are transferred to it. In particular, the conclusion of an agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights does not affect license agreements that were concluded earlier. In addition, the author notes that the fact that the specified contract contains wording that a person can transfer exclusive property rights in part or in full does not mean that only one of the powers, such as the right to use, can be transferred. In this case, despite the name, there would actually be a license agreement. The possibility of partial transfer of rights to an object of intellectual property is not universal, but exists only in the presence of specifics of certain objects of intellectual property [38].

The agreement on the transfer of exclusive property rights of intellectual property is not concluded with certain types of objects of intellectual property rights for which the Central Committee of Ukraine has not established exclusive rights. So, for example, this applies to a scientific discovery, the content of subjective rights to which does not include exclusive property rights (Article 458 of the Civil Code of Ukraine). In addition, the objects of exclusive property rights are not geographical indication (Article 503 of the Civil Code of Ukraine), commercial (brand) name (Article 490 of the Civil Code of Ukraine).

Noted that the agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights, depending on the conditions defined in the agreement, can be embodied in various contractual and legal forms. For example, in the contract of sale, that is, the implementation of property rights of intellectual property on a paid basis is meant. Free transfer of such rights will be inherent in the gift contract. In the case of acquisition of exclusive property rights of intellectual property as a result of exchange for a similar object or the result of works or services, it may be a mine, contract or service contract. Property rights of intellectual property can be the subject of a pledge agreement, as well as a contribution to the authorized capital of a legal entity [31].

The method of use of the work and the territory to which the right applies, as essential conditions of the contract on the transfer of exclusive intellectual property rights, must be agreed upon by the parties. At the same time, the methods of use can be absolutely diverse - both those that are provided for by the law and those that are not established by it. However, the use of the object of intellectual property cannot be carried out with a purpose and in a way that directly contradicts the current legislation. The territory covered by an exclusive right may be limited by a person who has exclusive property rights [40].

The amount and procedure for payment of the copyright fee is determined by the agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights. Such remuneration can be made in the form of a one-time (lump sum) payment, or deductions for each sold copy or each use of the work (royalty), or combined payments [40]. Although, as a rule, the payment depends on the contractual model chosen by the subjects of the contractual relationship and involves a one-time consideration for the transferred property rights. This contract can be both paid and free.

The agreement on the transfer of exclusive intellectual property rights shall be concluded in writing. In contrast to the license agreement, the agreement on the transfer of exclusive property rights in most cases, with the exception of the author's agreement, is subject to mandatory state registration. According to Article 1114 of the Civil Code of Ukraine, contracts regarding the disposal of property rights of intellectual property are not subject to mandatory state registration, but it can be carried out at the request of one of the parties to the contract. The absence of state registration does not affect the validity of rights. According to Part 2 of Article 1114 of the Civil Code of Ukraine, the fact of transfer of exclusive property rights to intellectual property, which in accordance with this Code or another law are valid after their state registration, is subject to state registration. It is these requirements that apply to the contract on the transfer of exclusive intellectual property rights to an invention, utility model, industrial design, trademark, layout of an integrated microcircuit, plant variety or animal breed. In this case, the contract is valid only from the moment of its state registration in the State Department of Intellectual Property of Ukraine. [36].

Of course, a copyright agreement is a great tool to use to transfer any intellectual property rights in a work from one entity to another. During the study of the author's contract, it became clear that it has an aleatoric

character. Its risk arises already at the conclusion of the contract, continues to exist during execution and until the moment of termination. When developing the content of the author's contract, experts try to do everything possible to ensure that the current legal norms are not violated, the property rights of the author are not violated, and that this contract is still successful. When performing an author's contract, the process of creating creative products may slow down (the author's illness, lack of creative inspiration, etc.) or stop altogether (the author's death). It should be reminded once again that relations under copyright contracts are of a strictly personal nature and the replacement of the party in the obligation is inadmissible, since the ordered products can be performed only by a specific person who has the abilities and (or) special knowledge to perform them. Even if the author's work is completed in a timely manner, according to all general indicators, the relation to it always has signs of subjective evaluation, that is, its perception by the customer and other persons can have a completely different character, which depends on the personality of the customer, his tastes and ideas about the future result [41].

Taking this into account, it is necessary to pay attention to the responsibility for non-fulfillment or deviation from the terms of the author's contract, which can be established in two ways: 1) directly by the author's contract; 2) in accordance with the legislative procedure. So, in our opinion, the responsibility for the violation of the author's contract arising within the scope of the concluded contract is the most important. That is, we can say that in case of violation of the author's contract, the parties can bear two types of liability: contractual and non-contractual. However, if special liability provisions are fixed in the contract, then they have priority application in relation to statutory provisions, and this is contractual liability. Here we deviate from the traditional understanding of contractual liability, which is usually understood as liability arising in cases of non-fulfillment or improper fulfillment of an obligation arising from the contract and add that its special conditions, dimensions and other characteristics are determined and fixed by the contract and have priority not right in application. Violation of an obligation that arises not from the grounds provided for in the contract, but for other grounds, entails non-contractual liability and, accordingly, it is brought to bear solely on the basis of the norms of current legislation. Thus, the difference between contractual and non-contractual liability is that contractual liability arises not only in cases provided for by law, but also in cases provided for by the terms of the contract. When concluding a contract, the parties have the right not only to increase liability compared to that established by law, but also to reduce its size [42].

Violation of the terms of copyright contracts is a common phenomenon in legal practice. The reasons are primarily misinterpretation of current legislation, incorrect application of legal norms, bad faith of the parties and a low level of legal culture, especially in relations between authors and persons who use author's works for profit [41].

Since the responsibility for non-fulfillment of the author's contract is a civil liability, any violations of contractual obligations by the parties to the author's contract lead to the application of many general rules on liability for breach of obligation. The application of the general provisions on liability for breach of obligation is carried out in those cases when it is not fully regulated by specific copyright contracts and in cases when its individual provisions cannot be established contractually. When concluding an author's contract with a plurality of persons on the author's side, i.e. when co-authoring, all co-authors have obligations to the customer. Therefore, non-fulfillment or improper fulfillment of the author's contract by one or several co-authors leads to practical difficulties in the legal regulation of the liability of such participants in the author's relationship. All issues of such liability, in connection with their non-regulation by special legislation, are resolved based on general civil law norms on liability for non-fulfillment of obligations. The customer has the full right to terminate the author's contract if at least one of the co-authors fails to fulfill their obligations. If several authors have fulfilled their obligations in part of the obligations assumed under the contract, then acceptance by the customer of their fulfillment of the obligation is possible only after his consent to change the author's contract and, first of all, the requirements for the object. A significant problem of holding authors responsible for co-authorship is determining the type of responsibility that should be applied to them. Analyzing the legal nature of authorship relations and the content of the norms of the current legislation, it seems that it is more appropriate to apply partial responsibility, regardless of the type of co-authorship (separate or non-separate). Thus, in the case of a joint and several obligation, the creditor has the right to demand the fulfillment of the obligation in part or in full both from all debtors together and from any of them separately (Article 543 of the Civil Code of Ukraine). The essence of

the object of the author's contract excludes such a possibility. In addition, it is possible to bring to partial responsibility only those co-authors who committed a breach of obligation, since, according to the general rule, the absence of fault excludes responsibility [1].

Of course, the author's responsibility as a party to the author's contract is determined directly by the author's contract itself. But at the same time, the parties in the process of concluding the contract determine:

1) types of sanctions applied for non-performance or improper performance of the author's contract (unilateral termination of the author's contract; return of the fee received by the author; obligation to compensate for damages; payment of a penalty, etc.);

2) conditions for the application of sanctions (independent application of sanctions; application of sanctions with simultaneous termination of the contract; increase in the amount of compensation depending on the form of guilt of the author as a party to the contract, etc.) [41].

The existence of damages and lost profit shall be proved by the party to the contract to whom they were caused. The damages of the user and the customer of the author's work may consist of the costs of preparing the work for publication; in the costs of materials necessary for the author to create a work to order; in non-receipt or underreceipt of income due to the fault of the author when using the work by the user (forgotten profit). The illegality of the author's behavior involves the author's actions (inaction) related to the violation of a contractual obligation. In this case, the basis for prosecution is non-fulfillment or improper fulfillment by the author of the duties assigned to him by the author's contract. The causal relationship between the author's illegal behavior and the occurrence of harmful consequences lies in the relationship between the authors' improper performance or non-fulfillment of their duties and the consequences that occurred as a result of such actions [43].

Features of bringing users to responsibility, as another party to the author's contract, are determined by separate provisions of the contract and general norms of civil legislation. Specific violations as grounds for bringing users to civil liability should be defined in the author's contract. The following types of violations of the author's contract are considered the most typical and widespread:

- 1) violation of the obligation to use the work;
- 2) damage or loss by the user of the work or the material medium on which the work is recorded;
- 3) violation of the personal non-property right of the author to preserve the integrity of the work;
- 4) transferring the right to use the work to third parties without the permission of the author, etc. [41].

If the parties cannot independently resolve the dispute regarding copyright infringement and protection, then in accordance with Part 3 of Art. 34 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", disputes regarding liability for non-fulfillment of the terms of copyright contracts are resolved in court.

The subject of review in copyright infringement cases may be claims for: recovery of compensation for property copyright infringement; debt collection under the commercial concession contract; debt collection under license agreements; the obligation to stop improper use of the mark for goods and services.

But it should be noted that judicial practice, as a set of court decisions, is not a source of law. Each judge, deciding a case for which there is judicial practice, is not bound by the conclusions made by other courts in similar cases. He makes a decision based on his inner conviction, which was formed as a result of a legal assessment of the circumstances of the case established by the court. However, judicial practice reflects trends in the interpretation and application of legislation and may indirectly affect decisions in each individual case. Therefore, the study and analysis of the practice of courts at different levels is certainly appropriate and useful [1].

Conclusions.

Taking into account the above, it can be said that liability for non-fulfillment or violation of the author's contract is a type of civil liability, the grounds and forms of which are regulated by the author's contract and the norms of the current legislation of Ukraine, and provides for the application of sanctions in the event of a violation of the terms of the contractual relationship by the parties, with the aim of restoring violated property right. It is necessary to improve the system of protection of property rights in case of violation of copyright, and to develop in more detail the measures that can be applied to the offender. But at the same time, it should be noted that current problems in the field of copyright protection arise as a result of low legal awareness of authors, which leads to problems in regulating the transfer of the author's property rights to another subject of the relationship. It is precisely in order to monitor and legally protect this that lawmakers proposed a copyright agreement that can

be defended or challenged in court. Author's contract is a generalized concept that covers the transfer by the author of property rights to the object of copyright.

There are three clear essential conditions for copyright contracts - subject, price and term. However, there are differences and exceptions to the author's contract in such types of contracts as the creation-to-order contract, the employment contract, and the subcontract. Therefore, the list of essential conditions can be expanded.

When concluding an author's contract, it is extremely important to carefully list all the wishes and requirements of the author. It is also important to check the subjects of contractual relations to whom the authors transfer their property rights. In addition, one of the main problems of the author's contract is that the absence of a mandatory written form of the author's contract leads to a lack of guarantees from the performer and a violation of the author's rights.

As it became clear, the most common contract in the field of intellectual property is a license contract. In modern national legislation, the use of a license agreement is divided according to the scope of its application to objects of copyright or objects of industrial property rights.

The question of the elements of the subject matter of the author's contract remains relevant. Sometimes contractual relations regarding creative works are established between the authors of these works and persons who acquire the rights to the works not for their further use for commercial purposes, but to satisfy their own needs (order for artistic decoration of the interior, creation of a monument, painting of a portrait etc). The mentioned contracts do not in any way contradict the current legislation, but they are no longer authorial, but contractual in nature, although the creative result itself is, of course, protected by the norms of copyright.

It should also be noted that contracts regarding the disposition of property rights of intellectual property should be distinguished from contracts that, although they provide for the disposition of the specified rights, but this is not the main result to which they are aimed (an agreement on the pledge of property rights of intellectual property, a contract of a simple partnership, etc.), as well as mixed contracts that contain elements of disposal of property rights of intellectual property (a contract for the sale of an enterprise as a single property complex, a production contract, etc.).

Literature

1. Kharitonova O.I. Legal relations of intellectual property arising as a result of the creation of the results of creative activity (conceptual principles): monogr. / O.I. Kharitonova. – Odesa: Phoenix, 2011. – 346 p.
2. The Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. – 1996. - #30. - Article 141.
3. Ketrar A. A. Regarding the determination of the legal nature of the author's contract // *Legea si viata*. 2013. P. 56
4. Olga Kushnaryova, Margarita Rudenko - Information on the development of copyright in Ukraine" //URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/408>
5. I.E. Yakubivskyi, article "On the construction of the author's contract and the expediency of its preservation in the legislation of Ukraine"
6. Honoré Tony. About law. A brief introduction. K.: Science. 1997. C. 52
7. On copyright and related rights: Law of Ukraine dated December 23, 1993 No. 13// Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 13. Art. 64
8. Dozortsev V.A. Author's contract and ego types. In the journal: Soviet state and law. 1977. No. 2. P. 46
9. Savelyeva I. V. Legal regulation of relations in the field of artistic creativity. M.: Jurid. lit. 1986. P. 111
10. Podoprighora O.A. Civil law: textbook for students. law of universities and facts / O.A. Podoprighora K.: Venturi, 1997. C. 230
11. Intellectual property right. Academic course: textbook for students. higher education cap. /O.P. Orlyuk, G.O. Androschuk, O.B. Butnik-Siversky and others; under the editorship O.P. Orlyuk, O.D. Sviatotsky K.: VD "In Yure". 2007. C. 570
12. Almanac of Civil Studies: Sat. articles / sub. ed. R.A. Maidanika issue 3. K.: Aperta; CNT; Center of educational literature. 2010. C. 238-239
13. Zaika Y.O. Ukrainian civil law: education. manual / Y.O. Stutterer. K.: Istyna, 2005. P. 367

14. V.V. Zaborovskiy, I.I. Shkiryа. Problematic aspects of the definition of the concept and essential conditions of the author's contract // Comparative and analytical law. 2014. No. 2, p. 140
15. Intellectual property in Ukraine: legal principles and practice: science-practice. view. APN of Ukraine: in 4 vols. /Edited by O.D. Sviatotsky K.: VD "In Yure". T. 2: Copyright and related rights / edited by G.I. Myronyuka, B.C. Petty. 1999. P. 140
16. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435-IV. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2003. No. No. 40-44. P. 356.
17. Kakhovych O. O. Author's contract: concepts, types and features // Legal scientific electronic magazine. 2017. No. 6. P. 108
18. Aksyutina A.V., Nestertsova-Sobakar O.V., Tropin V.V. etc. A 41 Intellectual property: education. manual [for students higher education zakl.] / For the department of candidate law of Science, Assoc. Nestertsova-Sobakar O.V. – Dnipro: Dniprop. state University of Internal Affairs cases, 2017. – 140 p.
19. Bazhanov V. Parties in the author's contract // Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence. 2014. Issue 8. P. 136
20. Vakhoneva T.M. Elements and procedure for concluding an author's contract // Theory and practice of intellectual property. 2016. No. 5. P. 19
21. Avramova O. Ye. Author's contract: concept, classification and design features // URL: http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2015/10/men05_2015_c199_Avramova.doc.
22. Verba I. I. Fundamentals of intellectual property: teaching. manual / I. I. Verba, V. O. Koval; under the editorship S. V. Chikin. K.: NTUU "KPI", 2013. C. 96
23. Intellectual property: education. manual / [Vivchar O. I., Vovna I. M., Dyshkant M. V., Zaitseva-Kalaur I. V., Martyniuk V. P., Moskalyuk N. B., Yakubivska Yu. E.]; under the editorship V. P. Martyniuk. Ternopil: TNEU, 2015. P. 119
24. On approval of the size, order and terms of payment of remuneration (royalty) for the commercial use of phonograms, videograms published for commercial purposes, their copies and the performances recorded in them: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 18.01.2003 No. 71 // Uryadovy kur' Jer. 2003. No. 24
25. Intellectual property: [learning. manual for students of all specialties of full-time and extramural forms of education]: in 2 hours. Part 1 / For general ed. V.B. Yuskaeva. Sumy: Sumy State University, 2014. P. 84
26. Kubakh A. I. The right of intellectual property: education. manual Kharkiv: KhNAMG, 2008. C. 46
27. O.V. Zera Civil law of Ukraine. Book 2, 2002 URL: http://yport.inf.ua/tsivilne-pravo-ukrajini_2002.html
28. Vakhoneva T. M. Concepts and types of contracts on the creation and transfer of copyright objects // Theory and practice of intellectual property. 2016. No. 2. P. 63-64
29. Kryzhna V.M., Yarotskyi V.L. Civil law: textbook.: in 2 volumes / V.I. Borisova, L.M. Baranova, T.I. Behova and others; under the editorship V.I. Borysova, I.V. Thanks-Fateeva, V.L. Yarotsky Kh.: Pravo, 2011. Vol. 2. 816 p.
30. Kossak V.M., Yakubovskiy I.E. Intellectual property law: a textbook. K.: Istyna, 2007. 206 p
31. Civil and family law of Ukraine: textbook /V.V. Dudchenko, O.S. Adamova, I.G. Babych E.O. etc.; under the editorship E.O. Kharitonova, N.Yu. Golubeva K.: Legal unity, 2009. 968 p. - with. 793
32. Kirilyuk A.V. Intellectual property law: textbook /O.I. Kharitonova, E.O. Kharitonov, T.S. Kivalova and others; in general ed. O.I. Kharitonova. K.: Yurinkom Inter, 2017. 540 p.
33. Resolution of the Plenum of the Higher Economic Court of Ukraine "On some issues of dispute resolution practice related to the protection of intellectual property rights" dated October 17, 2012 No. 12. Access mode: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001260012/page3/print?text=%EB%B3%F6%E5%ED%E7%B3>
34. Resolution of the Higher Administrative Court of Ukraine dated May 21, 2013. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31368171>
35. Beltyukova E.M. The legal nature of the license to use objects of intellectual property rights. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. "Law" series. 2017. No. 47. T. 1. P. 101-103.
36. Beltyukova E.M. Agreement on transfer of exclusive intellectual property rights: civil law aspect. Entrepreneurship, economy and law. 2017. No. 11. P. 19-23.

37. Kodinets A. Contractual relations in the field of transfer of intellectual property rights. Theory and practice of intellectual property. 2/2015. P.5-13
38. Civil law: textbook.: in 2 volumes / V.I. Borisova, L.M. Baranova, T.I. Behova and others; under the editorship V.I. Borysova, I.V. Thanks-Fateeva, V.L. Yarotsky Kh.: Pravo, 2011. Vol. 1. 656 p
39. Ennan R.E. Agreement on transfer of exclusive intellectual property rights. Obligatory law of Ukraine: textbook / Bezkluby I.A., Bervenko S.M., Vasylieva V.A. etc.; under the editorship Kharitonova E.O., Golubeva N.Yu. K.: Istyna, 2011. P.631-634 (paragraph 3)
40. Luts V.V., Velikanova M.M. Contracts in the civil administration of Ukraine: training. manual Kyiv: YurinkomInter, 2016. 264 p.
41. Vakhoneva T.M. Liability for non-fulfillment of the author's contract // Derzhava i pravo. 2011. Issue 52. P. 286
42. Timashov V. Legal responsibility for infringement of intellectual property rights // Entrepreneurship, economy and law. 2016. No. 2. P. 40
43. Intellectual law of Ukraine / by general ed. Prof. O. S. Yavorska. Ternopil: Textbooks and manuals, 2016. P. 197

УДК 342.92: 340.132

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-7183-5206](https://orcid.org/0000-0001-7183-5206)*Безубов Дмитро Олександрович**Доктор юридичних наук, професор,**академік Міжнародної кадрової академії,**завідувач кафедри конституційного та адміністративного права**Юридичного факультету Державного університету**інфраструктури та технологій**Зарваницька Валерія Юрївна,**студентка VI курсу магістратури**Державного університету інфраструктури та технологій*

ВИКОРИСТАННЯ, ВИКОНАННЯ, ДОДЕРЖАННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ, ЯК СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В НАШ ЧАС

***Анотація.** В даній статті запропоноване власне бачення значення реалізації норм адміністративного права. Надано визначення сутності та змісту понять: реалізація норм права, спосіб реалізації норм права, спосіб реалізації норм адміністративного права.*

А також розглянуто аналіз різновидів способів реалізації норм права. Визначаються особливості дотримання (додержання) норм адміністративного права; З'ясовуються особливості виконання та використання норм адміністративного права; Досліджено застосування норм адміністративного права.

Метою статті є розкриття способів реалізації норм адміністративного права на сучасному етапі.

Ключові слова: спосіб реалізації норм адміністративного права, дотримання (додержання), застосування, виконання та використання норм адміністративного права.

***Annotation.** The scientific work offers its own vision of the meaning of the implementation of administrative law. The definition of the essence and content of the concepts: the implementation of legal norms, the way of implementation of legal norms, the way of implementation of administrative law norms is given.*

And also the analysis of varieties of ways of realization of norms of law is considered. The features of compliance (observance) of administrative law norms are determined; The features of implementation and use of administrative law norms are clarified; The application of administrative law norms is investigated.

The purpose of the scientific work is to reveal the ways of implementing the norms of administrative law at the present stage.

Administrative legal norms containing imperative prescriptions are the result of lawmaking, a form of exercise of power in the state. However, the mere existence of a legal norm is not enough for social relations to be regulated.

The social essence of law is to regulate, improve social relations, create the conditions necessary for the realization of individual rights and interests and decent existence of society in general.

Therefore, the effectiveness of legal regulation of social relations depends not only on the content of the norms, but also on the degree of proper implementation of these norms, which is a very important issue in accordance with the topic of the scientific work.

According to the information about the ways of implementing the norms of administrative law, after the issuance of normative legal acts, the focus of public authorities should be shifted to the implementation of their requirements in public life.

Keywords: method of implementation of administrative law provisions, compliance, application, enforcement and use of administrative law provisions.

Постановка проблеми. На сьогодні дослідження реалізації норм адміністративного права є дуже актуальною темою, яка зумовлена особливим значенням для суспільства.

Існування норм права обумовлено тим щоб активно впливати на поведінку людини, регулювати суспільні відносини. Тим не менше важливість приписів, які перебувають в нормах права, має реальний характер лише тоді, коли вони реалізуються в конкретних суспільних відносинах.

Питання реалізації норм адміністративного права набуло особливої актуальності у зв'язку зі стрімкими правовими реформами, що відбуваються в Україні та пов'язані з оновленням і суттєвими змінами чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема реалізації правових норм активно розробляється юридичною наукою з 1960-х років.

Такі вчені, як Д. Беззубов, П. Рабінович, С. Сливка, В. Ковальський, В. Копейчиков, В. Лазарев, М. Марченко, Л. Морозова, Ю. Решетов, Ю. Власов, О. Скакун, С. Алексеев та інші зробили неймовірний внесок у розробку цієї проблемної теми. Але на сьогодні значна частина питань реалізації норм адміністративного права, які мають істотне теоретичне і практичне значення, досі залишаються дискусійними і недостатньо вивченими.

Мета дослідження. Розкриття способів реалізації норм адміністративного права на сучасному етапі.

Завданнями є:

- визначення сутності та змісту понять: реалізація норм права, спосіб реалізації норм права, спосіб реалізації норм адміністративного права;
- аналіз різновидів способів реалізації норм права;
- розкриття особливостей реалізації норм адміністративного права;
- визначення особливостей дотримання (додержання) норм адміністративного права;
- з'ясування особливостей виконання та використання норм адміністративного права;
- розкриття застосування норм адміністративного права;

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правові норми, які містять імперативні приписи, є результатом правотворчості, формою реалізації влади в державі. Однак, самої лише наявності правової норми недостатньо для того, щоб суспільні відносини були врегульовані. Соціальна сутність права полягає в упорядкуванні, вдосконаленні суспільних відносин, створенні умов, необхідних для реалізації індивідуальних прав та інтересів і гідного існування суспільства взагалі. Тому ефективність правового регулювання суспільних відносин залежить не тільки від змісту норм, а й від ступеня належної реалізації цих норм. Тому після видання нормативно-правових актів акцент діяльності державних органів має бути зміщений на імплементацію їх вимог у суспільне життя.

Реалізація норм адміністративного права передбачає з'ясування співвідношення понять «реалізація норм права», «спосіб реалізації норм права», «спосіб реалізації норм адміністративного права». Розпочнемо із висвітлення поняття «реалізація норм права».

У сучасному адміністративному праві реалізація розуміється як «перехід від припущення про те, що предмет, існуючий поза мисленням, предмет у собі, протистоїть або може протистояти нам, до власного пізнання реального, тобто до пізнання того, що воно існує в собі, без протиставлення акту пізнання; встановлення того, що припущення мислення про реальність відноситься до предмету (встановлення реальності), може бути перевірено дослідним шляхом або за допомогою мислення» [1, с. 412]. Тобто реалізувати щось – значить усвідомити реальність факту. Слід зазначити, що історіографія визначає дане поняття ще з початку ХХ століття, етимологічно реалізація походить від лат. *realis* — речовий, дійсний — здійснення будь-якого плану, задуму, ідеї тощо [2, с. 280].

Отже, реалізація уявляється складним процесом, до якого включаються суб'єкт реалізації, об'єкт реалізації (певний план, припис, ідея), усвідомлювана суб'єктом можливість втілення об'єкта у реальність (безпосередньо залежить від того, що саме суб'єкт бачить кінцевою метою реалізації, чого він хоче досягти у підсумку), спосіб такого втілення (визначається специфікою об'єкта реалізації, наявними у суб'єкта ресурсами) та його результат.

Як зазначає Беззубов Д.О., головним механізмом забезпечення суспільної безпеки виступає адміністративно-правова норма та її реалізація [3, с. 10].

Так, звертаючи увагу на існування більше 20 визначень поняття реалізації права, М.Ф. Маликов пояснює таку їх кількість тим, що «поняття реалізації права поєднує у собі не тільки певні властивості юридичних, але й філософських категорій» [4, с.65].

З метою виокремлення суттєвих ознак реалізації норм права варто навести низку сформульованих провідними представниками правової науки визначень цього поняття:

1. Так, Л. Завадська вважає, що «втілення приписів правових норм у конкретних діях суб'єктів шляхом правомірної поведінки, що не виходить за межі дозволеного законом, іншими нормативно-правовими актами» [1, с.86];

2. А. Піголкін вважає, що «така поведінка суб'єктів права, в якій втілюються приписи правових норм (правомірна поведінка), практична діяльність людей по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків» [6, с. 263];

3. На думку В. Лазарева, це «переведення норм права у правомірну поведінку суб'єктів у формі використання належних їм прав, виконання обов'язків та дотримання заборон з метою задоволення інтересів та потреб адресатів права, досягнення його (права) цілей» [7, с.46];

4. С. Лисенко вважає, що це «різноманітний процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб'єктів» [8, с.210]

5. О. Юхимюк відзначає, що це «процес втілення юридичних приписів у правомірних діях громадян, органів, організацій, установ, посадових осіб та інших учасників суспільних відносин» [9, с.328];

6. В свою чергу, П. Рабінович зауважує, що це «здійснення приписів норм права у фізичних діях або бездіяльності суб'єктів» [10, с.138];

7. На думку О. Петришина, це «зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин» [11, с.405];

8. О. Скакун зауважує, що це «втілення правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права, у їх практичній діяльності. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат» [1, с. 411].

Таким чином, реалізація права - це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, спрямована на використання, виконання, дотримання і застосування правових норм, що здійснюється з метою задоволення потреб і досягнення бажаного особистого чи соціального результату.

Реалізація права має істотне значення. Так, М. Гнатюк вказує на наступні її особливості. По-перше, через реалізацію права застосовуються суб'єктивні права та обов'язки, без яких учасники не зможуть самостійно втілити в життя правові норми. По-друге, норми права встановлюють особливості правовідносин, відповідно до яких визначається поведінка учасників правовідносин. По-третє, реалізація норм права необхідна і в разі виникнення спору між учасниками правовідносин. По-четверте, реалізація норм права виникає у зв'язку з необхідністю здійснення державного контролю за законністю та доцільністю дій учасників правовідносин, або коли потрібне офіційне підтвердження наявності чи відсутності певних фактів та їх певне юридичне оформлення [5, с. 83]. Тобто, наведені вище положення дозволяють розкрити сутність та призначення реалізації права.

Що стосується способів реалізації норм права, то найбільш поширеним і актуальним є поділ способів реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб'єктів права. За цією ознакою в науковій літературі виділяють такі способи реалізації: дотримання (суб'єкт не вчиняє дій, заборонених нормами права); виконання (суб'єкт вчиняє дії, які він зобов'язаний вчинити за нормами права); використання (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує права, надані йому відповідно до норм права); застосування (дії державних органів або посадових осіб щодо реалізації положень норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуальних юридичних приписів).

Д.О. Беззубов дійшов висновку, що реалізація норм адміністративного-права здійснюється у чотирьох формах: використання, виконання, додержання і застосування. [3, с. 16].

Використання – це форма реалізації, яка полягає в активній поведінці учасників правовідносин у сфері державного управління щодо використання своїх прав за власним бажанням. У забезпеченні

суспільної безпеки використання пов'язано з діяльністю органів виконавчої влади щодо забезпечення стану суспільної безпеки.

Виконання – означає активні дії суб'єктів права на виконання приписів, передбачених адміністративно-правовою нормою, незалежно (а інколи і всупереч) від їх власного бажання.

Реалізація у формі додержання полягає в пасивній поведінці суб'єктів (також незалежно від їх бажання). Пов'язано з виконанням обов'язків у сфері забезпечення суспільної безпеки

Застосування – це творча організаційно-правова діяльність державних органів, уповноважених на те громадських об'єднань та їх посадових осіб, яка полягає в прийнятті обов'язкових індивідуальних правових приписів з метою вирішення конкретної справи.

Застосування, на відміну від використання, виконання і додержання, є державно-владною діяльністю, яка не може бути пов'язана з бажанням того чи іншого суб'єкта. Процес застосування завершується виданням правозастосовного акта, в якому фіксуються індивідуально-конкретні правові приписи. Наприклад, застосування норм адміністративного права в умовах надзвичайних ситуацій [3, с. 67].

Для того, щоб регулятивний вплив адміністративного права щодо суспільних відносин, які є його предметом, реально відбувся, необхідна реалізація норм адміністративного права. Це досягається шляхом реалізації на практиці правил поведінки, що містяться в нормах права. Тільки тоді норми адміністративного права "оживають", коли вони реалізуються у свідомій і вольовій діяльності людей.

Реалізація норм адміністративного права - це процес практичного втілення в життя приписів, що містяться в нормах адміністративного права.

У науковій літературі виділяють чотири основні способи реалізації адміністративно-правових норм [10, с. 34]:

- *дотримання* - пасивна поведінка суб'єктів, яка не допускає порушення адміністративно-правових норм (наприклад, коли громадянин або посадова особа не порушує санітарно-гігієнічні та санітарно-епідеміологічні правила і норми);

- *виконання* - активна поведінка суб'єктів, спрямована на реалізацію юридичних обов'язків, встановлених адміністративно-правовими нормами. Сутність виконання полягає у безпосередній реалізації зобов'язуючих норм адміністративного права, коли суб'єкти цієї галузі права (і відповідно створених правовідносин) своїми активними діями реалізують покладені на них обов'язки;

- *використання* - активна поведінка суб'єктів адміністративного права, при якій вони самі приймають рішення про здійснення відповідних дій або утримання від них. При цьому верховенство права буде реалізовуватися як тоді, коли суб'єкт обрав активну поведінку (у формі дій), так і тоді, коли він обрав пасивну форму поведінки. Можна зробити висновок, що використання норм адміністративного права є добровільним. Ніхто не може примусити до їх використання, в той же час ніхто не повинен нести відповідальність за невикористання норм адміністративного права;

- *застосування* - прояв владної діяльності уповноважених державних органів щодо конкретних справ з виданням індивідуальних правових актів. На відміну від перших трьох способів реалізації норм адміністративного права, застосування є прерогативою виключно суб'єктів владних повноважень. Правозастосування здійснюється по відношенню до суб'єктів адміністративно-правових відносин з метою реалізації абстрактних приписів норм права стосовно конкретної життєвої ситуації. Результатом правотворчої діяльності є акт застосування права, під яким слід розуміти рішення уповноваженого органу (посадової особи), прийняте в результаті розгляду конкретної юридичної справи у сфері державного управління.

Слід зазначити, що основними ознаками акта застосування права є:

- а) державно-владний характер;
- б) спрямованість на індивідуальне регулювання конкретних суспільних відносин;
- в) одноразове використання до конкретних суб'єктів у межах конкретних суспільних відносин;
- г) обов'язковість виконання [11, с. 78].

Найбільш поширеним і важливим є поділ способів реалізації норм права за характером дій суб'єктів, що реалізують право. За цією ознакою виділяють наступні способи реалізації: "дотримання (суб'єкт не

вчиняє дій, заборонених нормами права); виконання (суб'єкт вчиняє дії, які він зобов'язаний вчинити відповідно до норм права); використання (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує надані йому відповідно до норм права повноваження); застосування (дії державних органів або посадових осіб щодо реалізації норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуальних юридичних приписів)" [10, с. 217].

Дотримання (додержання) норм права - це такий спосіб реалізації права, при якому суб'єкт не вчиняє дій, заборонених нормами права. При дотриманні (додержанні) правових норм поведінка суб'єкта відбувається відповідно до норм-заборон, тобто реалізуються заборонні норми права. Заборони вказують на поведінку, яка є небажаною для суспільства і держави. У забороняючих нормах може прямо не формулюватися заборона, але вона логічно випливає зі змісту норми: якщо санкція норми встановлює юридично негативні наслідки, то такі дії заборонені законодавцем. Дотримання (додержання) правових норм здійснюється через пасивну поведінку суб'єктів: вони не вчиняють дій, заборонених правовими нормами, тобто дотримуються правових заборон.

Виконання правових норм - це такий спосіб їх реалізації, при якому суб'єкт здійснює ті дії, які від нього вимагає зробити норма права. Зобов'язуючі норми закріплюють вимогу активної поведінки з метою здійснення фізичними чи юридичними особами зазначених у цих нормах позитивних дій [1, с. 412]. Тобто здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного соціального результату для суспільства, держави та особи. Відмова від виконання чинних норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили з боку держави. І навпаки, особа, яка активно і якісно виконує свої обов'язки, може бути заохочена.

Використання правових норм - це спосіб реалізації суб'єктивного права, при якому відбувається втілення в життя уповноважуваних норм. Уповноважуючі норми надають суб'єктам право здійснювати передбачені в них позитивні дії [10, с. 217]. Суб'єкт права відповідно до своїх інтересів і потреб використовує надані йому права згідно з приписами норм права, що виражається в реалізації наданих йому законом повноважень. Використання правових норм може відбуватися як активно (коли суб'єкт уповноважений на вчинення певних дій), так і пасивно (коли повноваження полягає у праві не робити певних дій).

На відміну від дотримання та виконання норм права, які для особи можуть бути як добровільними, так і обов'язковими, використання права може бути лише добровільною. Особі надається право самостійно вирішувати, користуватися чи не користуватися наданим їй правом. Тому особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності за невикористання своїх прав.

Особливим способом реалізації є застосування правових норм, яке в науці права прийнято визначати як "здійснювану в процесуально-процедурному порядку владно-організаційну діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, спрямовану на вирішення конкретних справ шляхом видання індивідуальних юридичних приписів, тобто прийняття владного рішення по конкретній справі на основі норм права"[1, с.23].

Проблема реалізації норм адміністративного права має важливе практичне значення. Адміністративно-правові норми реалізуються тоді, коли закладені в них загальнообов'язкові правила втілюються в фактичній поведінці учасників суспільних відносин, коли досягається передбачений у них правовий результат. Дійсна реалізація цих норм свідчить, що державна адміністрація організована і функціонує в точній згоді з волею законодавця, встановленими їм публічними цілями та інтересами. А знаходяться під її юрисдикцією всі інші суб'єкти неухильно дотримуються адміністративно-правовим нормам, процес адміністративно-правового регулювання та адміністративного управління здійснюється і розвивається належним чином, як необхідно суспільству і державі. У той же час всі учасники адміністративно-правових відносин задовольняють свої потреби та інтереси в точній відповідності з нормами.

Традиційно в науковій літературі розрізняють загальну і спеціальну форми реалізації юридичних норм. Де, загальні форми реалізації адміністративно-правових норм є універсальними, так як в них реалізують правові веління всі без винятку суб'єкти. Серед загальних форм реалізації норм виділяють три види: а) виконання; б) використання; в) дотримання. Будь-яка з названих загальних форм "прив'язана" до

відповідних способів адміністративно-правового регулювання (зобов'язування, дозволи, заборони) і відповідно зобов'язують, уповноважують та забороняють норми.

В свою чергу, реалізацію норм в спеціальній формі здійснюють виключно органи державної адміністративної влади та їх посадові особи [10, с. 217]. На відміну від загальних форм реалізація в спеціальній формі можлива за наявності владних повноважень, правозастосовчої компетенції.

Суб'єкти, наділені зазначеною компетенцією, у процесі реалізації норм адміністративного права дозволяють індивідуально-конкретні адміністративні справи шляхом прийняття індивідуальних правових актів, іменованих правозастосувальними.

Такі справи пов'язані, наприклад, з призначенням на державну посаду громадянина, прийняттям рішення органом, що ліцензує про надання ліцензії юридичній особі або індивідуальному підприємцю або виданням постанови про накладення на правопорушника адміністративного покарання.

Спеціальна форма реалізації права отримала найменування правозастосування (правозастосовчої діяльності). Вона заснована також на загальних формах реалізації права - використанні і виконанні. Для адміністративно-правового регулювання дана форма має найважливіше значення і за змістом, і за обсягом.

Величезна безліч конкретних адміністративно-правових справ вирішується тільки завдяки правозастосовні актам державної адміністрації, у тому числі прийнятих її посадовими особами. Громадяни та організації, за винятком їх органів та посадових осіб, які не володіють правозастосовною компетенцією.

Проблема реалізації права і законодавства є найгострішою для державної адміністрації, тому що недбалість - її поки невикорінний і серйозний недолік. Отже, вдосконалення право реалізаційної діяльності має стати одним з суттєвих напрямів формування дійсно правової держави, однакового правового простору і розвиненого громадянського суспільства.

Висновок. Реалізацію правової норми можна визначити як свідому діяльність, спрямовану на втілення її приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення передбаченого законодавцем соціально-корисного результату та визначення соціальної цінності даної норми. Поняття реалізації права включає в себе кілька способів і форм впливу на поведінку суб'єктів права. Форми реалізації правових норм залежно від ступеня активності поділяються на активні та пасивні; залежно від порядку реалізації на добровільну та примусову.

Що стосується способів реалізації правових норм, то найбільш поширеним і важливим є поділ способів реалізації правових норм за характером дій суб'єктів права. За цією ознакою виділяють такі способи реалізації, як: дотримання; виконання; використання і застосування.

Проблема реалізації норм адміністративного права має велике практичне значення. Адміністративно-правові норми реалізуються тоді, коли встановлені в них загальнообов'язкові засади знаходять втілення у фактичній поведінці учасників суспільних відносин, коли досягається передбачений в них юридичний ефект.

Розрізняють загальні та спеціальні форми реалізації правових норм. Загальні форми реалізації адміністративно-правових норм мають універсальний характер, оскільки в них реалізуються правові веління всіх без винятку суб'єктів. Реалізація норм у спеціальній формі здійснюється лише органами державної адміністративної влади та їх посадовими особами.

Дотримання правових норм слід розглядати як спосіб безпосередньої реалізації норм права, при якому особа свідомо не вчиняє дій, заборонених законодавством. Дотримання адміністративних норм формується під впливом двох основних мотивів: страху перед санкцією, передбаченою правовою нормою, та сприйняття адресатом правової норми як раціональної, розуміння необхідності її дотримання незалежно від санкцій, що загрожують за порушення норми.

Виконання правових норм - це такий спосіб їх реалізації, при якому суб'єкт здійснює дії, до яких його зобов'язує норма права. Зобов'язуючі норми закріплюють вимогу активної поведінки з метою здійснення фізичними або юридичними особами зазначених у цих нормах позитивних дій. Здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного соціального результату для суспільства,

держави та особи. Відмова від виконання зобов'язуючих норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили з боку держави. І навпаки, особа, яка активно та ефективно виконує свої обов'язки, може бути заохочена.

Застосування є особливою формою реалізації адміністративного законодавства України, її сутність зводиться до управлінської діяльності органів державної влади, їх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів з видання індивідуально-конкретних приписів, які надають права одним учасникам правовідносин і покладають обов'язки на інших.

Література:

1. Адміністративно-правова реформа в Україні/за заг. ред. СВ Петкова–Київ: КНТ, 2022–180 с.
2. Гредескул Н.А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс требующийся для осуществления права. — Харьков: — Типография Адольфа Даррел, 1900. — 235 с
3. Беззубов Д.О. Суспільна безпека (організаційно-правові засади забезпечення) : монографія. – К. : МП «Леся», 2013. – 544 с.
4. Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков и др. ; ред. С. Л. Лисенков. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
5. Адміністративне право України. Повний курс: підручник Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
6. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави. навч. посібник. — Львів: Край, 2007. — 192 с.
7. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. — Харків: Право, 2009. — 584 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник. — 2-ге видання. — К.: Алерта; КНТ; ПУЛ, 2010. — 520 с.
9. Гнатюк М.Д. Реалізація адміністративних норм: поняття та значення// Держава і право. Юр. і політ. науки: Зб. наук. пр. –2004. – Вип.27. – с. 79–85
10. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: Навчальний посібник- К Атіка, 2007 – 624 с.
11. Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. / Б. В. Малишев. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.

УДК 343.148 (477)

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-00033710-1318](https://orcid.org/0000-00033710-1318)*Дунаєва Тетяна Євгенівна,**кандидат юридичних наук, науковий співробітник**відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою**Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності**імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України,**м. Харків, Україна*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ¹

Анотація. У статті досліджено особливості предмету доказування кіберзлочинів в Україні під час воєнного стану. Обґрунтовано, що особливого значення набувають збирання доказів, їх оцінка та закріплення під час воєнних дій, що є важливим етапом при розслідуванні кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених в Інтернет-мережі. Проведення всебічного та швидкого досудового розслідування під час дії воєнного стану для подальшого встановлення наявності або відсутності вини особи у вчиненні кримінального правопорушення є важливими для подальшого підвищення ефективності судового розгляду та забезпечення єдності судової практики, верховенства права, ефективного захисту прав людини, що слугують додатковим юридичним аргументом під час прийняття рішень у разі виявлення недоліків, помилок, прогалин у чинному законодавстві. Досліджено процес доказування (збирання, перевірка та оцінка доказів) кіберзлочинів. Доведено необхідність проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, експертиз, залучення експертів та спеціалістів, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та здійснення міжнародного співробітництва.

Постає питання про підвищення якості кримінального процесуального законодавства України шляхом застосування цифровізації кримінального провадження, при збиранні доказів, їх закріплення та внесення відповідних змін до кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: кіберзлочин, доказування, докази, розслідування, кримінальне провадження, цифровізація кримінального процесу.

Anotation. The article examines the peculiarities of the subject of proving cybercrimes in Ukraine during martial law. It is substantiated that the collection of evidence, their evaluation and consolidation during military operations, which is an important stage in the investigation of criminal proceedings regarding crimes committed on the Internet, acquire special importance. Conducting a comprehensive and quick pre-trial investigation during martial law to further establish the presence or absence of a person's guilt in committing a criminal offense is important for further increasing the effectiveness of judicial proceedings and ensuring the unity of judicial practice, the rule of law, effective protection of human rights, which serve as an additional legal argument during decision-making in case of detection of shortcomings, errors, gaps in the current legislation. The process of proving (collection, verification and evaluation of evidence) of cybercrimes has been studied. The need to conduct investigative (search) actions and covert investigative (search) actions, examinations, involvement of experts and specialists, use of measures to ensure criminal proceedings and implementation of international cooperation has been proven.

Therefore, the question arises about improving the quality of the criminal procedural legislation of Ukraine by applying digitalization of criminal proceedings, when collecting evidence, consolidating it and making appropriate changes to the criminal procedural legislation of Ukraine. I support a number of timely and appropriate changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine, which correspond to the realities of life during

¹ Підготовлено на виконання фундаментальної теми «Теоретико-правові проблеми цифровізації кримінального провадження в Україні», що досліджується в НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В.Сташиса НАПрН України (№ державної реєстрації в УкрІНТЕІ 0121U114401).

martial law: paragraph 2 of Article 170; paragraph 2, part 6 of Article 236; Part 2 of Article 237; Part 5 of Article 268.

Key words: cybercrime, evidence, investigation, criminal proceedings, digitalization of the criminal process.

Постановка проблеми. У всьому світі злочини у кіберпросторі щороку завдають збитків на десятки мільярдів доларів США як державам, так і приватним компаніям [1]. Щодо статистичних даних про кількість кібератак, збільшення нападів під час воєнного стану збільшилась у понад 3 рази. Статистичні дані свідчать, що у 2020 році було зафіксовано майже 800 кібератак, у 2021 р. - 1400, то у 2022 р. - кількість кібернападів зросла у понад 3 рази. Наразі країна-агресор завдає в середньому понад 10 кібератак на добу, здебільшого по об'єктах критичної інфраструктури, зокрема енергетичному комплексу, логістиці, зв'язку, військовим об'єктам, а також в його зоні уваги реєстри і бази даних органів влади [2]. За даними журналу Cybercrime Magazine, до 2025 р. прогнозована вартість кіберзлочинності для світової економіки становитиме 10,5 трильйонів доларів США щорічно. Кіберзлочинна діяльність також може поставити під загрозу життя. Раніше хакери загрожували водопостачанню невеликого міста, що викликало занепокоєння щодо впливу кіберзлочинців на здоров'я та безпеку всього населення. Ці загрози підкреслюють важливість розслідувань кіберзлочинів та їх роль у тому, щоб зробити Інтернет безпечнішим місцем для суспільства та бізнесу [3].

Проблема полягає в тому, що в умовах *цифровізації* життя, доцільно і удосконалити збір та збереження **доказів**, що стосуються **кіберзлочинності**. Тому постає питання про підвищення якості кримінального процесуального законодавства України шляхом внесення відповідних змін до КПК України у частині підвищення ефективності **доказування кіберзлочинів**.

Важливим завданням є встановлення необхідності у швидкому реагуванні на вчинення **кіберзлочинів**, володіння особи, яка проводить досудове **розслідування**, знаннями та навичками у зазначеній сфері незаконної діяльності особи. Особливу увагу необхідно приділити удосконаленим способам збирання **доказів** при **розслідуванні кіберзлочинів**.

Інша проблема в тому, що через процесуальні складнощі при потребі вилучення даних через електронні мережі з віддалених носіїв інформації, до яких у правоохоронних органів немає безпосереднього доступу [4, с. 50].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання **доказування та розслідування кіберзлочинів**, якості кримінального процесуального законодавства України, досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема: О. В. Амелін, П. Д. Біленчук, М. В. Бутузов, Н. В. Глинська, М. В. Гуцалюк, І. В. Колесников, Л. М. Лобойко, Г. В. Муляр, Є. О. Наливайко, М. І. Пашковський, І. Л. Петрухін, М. А. Погорєцький, Є. В. Пряхін, О. А. Самойленко, В. М. Тertiшник, Л. Д. Удалова, О. С. Ховпун, Р. Ф. Черниш, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, К.-S. Choi, P. Gladyshev, A. Patel, T. J. Holt, G. E. Higgins, P. Watters, тощо.

Зокрема, стаття “Формалізація обмеження часу події в цифрових розслідуваннях” (P. Gladyshev, A. Patel “Formalising event time bounding in digital investigations”, 2005) визначає обмеження часу події як математичну задачу та представляє алгоритм її вирішення [5].

Мета. Метою статті є проведення аналізу наукових праць і норм чинного кримінального процесуального законодавства щодо особливостей предмету доказування кіберзлочинів під час воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під час воєнного стану в Україні набувають особливого значення збирання доказів, їх оцінка та закріплення, що є важливим етапом при **розслідуванні кримінальних проваджень** у сфері **кіберзлочинності**, а також проведення всебічного та швидкого досудового **розслідування** для подальшого встановлення наявності або відсутності вини особи. Про велику кількість кібератак на Україну відомо ще з початку війни, а несанкціоноване втручання у роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж передбачає достатній рівень загрози, а наслідки можуть не проявлятися або не

реалізовуватися з причин, що не залежать від суб'єкта вчинення. Додатково це спрощує здійснення провадження, оскільки перелік обставин, які підлягають **доказуванню** у процесі, зменшується. **Кіберзлочини** вчиняють особи, які мають певні знання у сфері ІТ-технологій, що дозволяє їм уникати кримінального покарання, тому ці злочини високолатентні. У 2020 р. в Україні суди ухвалили близько 100 обвинувальних вироків, пов'язаних із кіберзлочинами [6]. Виявлення та **розслідування** кіберзлочинів становить цілу програму поетапно здійснених заходів, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. **Доказування** на етапі збирання **доказів** здійснюється шляхом: проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок; здійснення міжнародного співробітництва під час **кримінального провадження**; проведення інших дій, передбачених КПК України [7, с. 137].

Слід зазначити, що окремі правові положення щодо електронних джерел доказової інформації діють в кримінальному процесі вже сьогодні. Так, використання електронних документів в якості процесуальних джерел **доказів** передбачене ст. 99 КПК України; допускається електронна форма фіксації окремих слідчих розшукових дій (зокрема відеозапис в ході проведення обшуку, огляду, допиту, слідчого експерименту, електронні додатки до протоколів С(Р)Д в порядку ст. 104, 105 КПК України), проведення допиту, впізнання в режимі відеоконференції тощо. Втім, ні правове регулювання, ні ступінь наукової розробленості проблем, пов'язаних з **електронними доказами** не відповідають вимогам практики. Зокрема, не працює в електронних реаліях закріплений в ч. 1 ст. 99 КПК України принцип прив'язки документу до матеріального носія інформації. За такого підходу, документом в процесуальному значенні буде вважатися не окремий електронний файл, що містить відомості, які мають значення для **кримінального провадження**, а фізичний носій електронної інформації, що містить згаданий файл. При цьому, сучасні фізичні носії електронної інформації здатні містити мільйони файлів різного формату та розміру одночасно, лише одиниці з яких можуть мати відношення до **кримінального провадження**. Через згаданий принцип також виникають процесуальні складнощі при потребі вилучення даних через електронні мережі з віддалених носіїв інформації, до яких у правоохоронних органів немає безпосереднього доступу [4, с. 50].

У зв'язку зі стрімким зростанням кількості злочинів, скоєних за допомогою інформаційних технологій, постає проблема їх швидкого, якісного та ефективного **розслідування та доказування**. **Розслідування кіберзлочинів** розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань про факт виявлення такого порушення та закінчується складанням обвинувального акту відносно винної особи та направлення до суду, або відповідно закриття **кримінального провадження**. Під час проведення досудового **розслідування** слідчий/прокурор застосовують усі необхідні заходи щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності за **кіберзлочини** шляхом проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, експертиз, міжнародного співробітництва тощо.

Особливу увагу під час проведення **розслідування кіберзлочинів** приділяють збиранню **доказів**. Сторона обвинувачення здійснює збирання **доказів** шляхом: проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок; здійснення міжнародного співробітництва під час **кримінального провадження**; проведення інших дій, передбачених КПК України. Першочерговим завданням слідчого на початковому етапі **розслідування кіберзлочинів** є аналіз інформаційного середовища вчинення злочину (визначення типу носія, де зберігалася або оброблялася комп'ютерна інформація, до якої здійснено неправомірний доступ, що визначить напрямок всього подальшого **розслідування**); встановлення типу операційної системи комп'ютера (сервера), до якого здійснено неправомірний доступ, а також використаного для вчинення злочину програмного забезпечення, що значною мірою допоможе звузити коло можливих підозрюваних;

визначення апаратного та програмного забезпечення, яке піддалося впливу під час неправомірного доступу, а також інформації про засоби і знаряддя вчинення такого доступу, що дозволить скласти об'єктивну картину слідів злочину [8, с. 179].

Слід зазначити, що законодавець прийняв такі Закони України як: «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового **розслідування** «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» № 2137-IX від 15.03.2022 р.; «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» № 2149-IX від 24.03.2022 р. Так, було внесено такі зміни у кримінальне процесуальне законодавство зміни, які покращили його ефективність та якість, а також процесуальної економії, як: у абз. 2 ст. 170 КПК України передбачена можливість накладання арешту на комп'ютерні системи чи їх частини, якщо вони отримані внаслідок вчинення кримінального правопорушення або є засобом його вчинення, або необхідні для проведення експертного дослідження, а також якщо доступ до них обмежується власником; У абз. 2 ч. 6 ст. 236 КПК України передбачається, що під час обшуку слідчий, прокурор зможе отримувати доступ до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку без попереднього дозволу, за умови, що інформація, яка на них міститься, має значення для встановлення обставин у **кримінальному провадженні**. У ч. 2 ст. 237 КПК України зазначено, що огляд комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (фото, відео тощо). А ст. 245-1 КПК України запроваджується нова слідча (розшукова) дія - зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису, яка проводиться на підставі постанови слідчого, прокурора. У ч. 5 ст. 268 КПК України вказано, що установлення місцезнаходження радіобладнання (радіоелектронного засобу) тепер за заявою його власника не потребує дозволу слідчого судді [9].

Слід зазначити, що під час **розслідування кіберзлочинів** доцільно проводити гласні та негласні слідчі (розшукові) дії з метою отримання **доказів**. Допит заявника, потерпілої особи (у разі наявності) та свідків становить необхідний процес отримання **доказів** через показання. Показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у **кримінальному провадженні**, що мають значення для цього **кримінального провадження** [10, с. 98]. У разі необхідності вилучення документів необхідною дією є проведення тимчасового доступу до речей та документів як заходу забезпечення **кримінального провадження**, тобто надання особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості стороні кримінального провадження ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, провести виїмку. Проведення вказаного заходу забезпечує отримання речей або документів, які можна використати в якості **доказів**, встановивши їх причетність до **кіберзлочину**. Слід погодитись з Г. В. Муляр та О. С. Ховпун щодо можливості проведення таких дій як огляд приміщення, житла або його обшуку. Зазначені слідчі (розшукові) дії проводяться з метою відшукання знарядь та засобів вчинення **кіберзлочину** (комп'ютерної техніки) або особи, яка вчинила злочин. Лише *комплексне (курсив мій - Т.Д.)* проведення усіх заходів допоможе особі, яка проводить досудове **розслідування** притягти винних до кримінальної відповідальності за **кіберзлочини**, відшкодувати шкоду, заподіяну злочинцем. Експертиза є різновидом **доказів**, а тому займає особливе місце в процесі **доказування кіберзлочинів** [7, с. 136].

Висновки. Отже, предмет **доказування кіберзлочинів** в Україні під час воєнного стану є важливим для подальшого підвищення ефективності досудового **розслідування** та судового розгляду та забезпечення єдності судової практики, верховенства права, ефективного захисту прав людини. У зв'язку з впровадженням цифрових технологій і телекомунікацій в усі сфери суспільного життя доцільно модернізувати правове регулювання та практику застосування кримінального процесуального законодавства.

Підтримую низку своєчасних і доцільних змін до Кримінального процесуального кодексу України, які відповідають реаліям життя під час воєнного стану у країні щодо: 1) можливості накладання арешту на комп'ютерні системи чи їх частини, якщо вони отримані внаслідок вчинення кримінального правопорушення або є засобом його вчинення, або необхідні для проведення експертного дослідження, а також якщо доступ до них обмежується власником (абз. 2 ст. 170); 2) права під час обшуку слідчого, прокурора отримувати доступ до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку без попереднього дозволу (абз. 2 ч. 6 ст. 236); 3) огляду комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором з відображенням у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (фото, відео тощо) (ч. 2 ст. 237); 4) установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) (ч. 5 ст. 268).

Література:

1. Кривенко К. Кіберзлочинність: актуальна судова практика. *Лігазакон*. 22.02.2022. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/209283_kberzlochinnst-aktualna-sudova-praktika.
2. Зарембо Т. Щодоби Росія завдає Україні понад 10 кібератак - СБУ. РБК-Україна. 26.12.2022. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/shchodobi-rosiya-zavdae-ukrayini-ponad-10-1672081715.html>.
3. Cyber crime investigation: making a safer Internet space. *Maryville univercity*. URL: <https://online.maryville.edu/blog/cyber-crime-investigation/>.
4. Коваленко А.В. Перспективи впровадження категорії «електронні докази» в кримінальний процес України. *Актуальні питання протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (23 листопада 2018, м. Харків). МВС України, ХНУВС, Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Харків: ХНУВС, 2018. С. 49-51.
5. Gladyshev P., Patel A. Formalising event time bounding in digital investigations. *International Journal of Digital Evidence*. 2005. Vol. 2. № 4. P. 1-14.
6. Якуша В. Олександр Тананакін: розслідування кіберзлочинів часто відбувається за принципом “хто швидше”. *Закон і бізнес*. Вип. № 12 (1518). 20.03.-26.03.2021. URL: <https://zib.com.ua/ua/147082.html>.
7. Муляр Г.В., Ховпун О.С. Особливості доказування кіберзлочинів. *Право. Людина. Довкілля*. Київ: НУБіП України, 2019. Том 10. № 3. - С. 132-138. URL: <http://dglb.nubip.edu.ua/handle/123456789/8430>.
8. Бурбело Б.А. Криміналістичні основи протидії кіберзлочинності. *Актуальні питання розслідування кіберзлочинів*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 10 грудня 2013 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. С. 179–182.
9. Єрема М., Борисенко А. Боротьба з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон 2149-ІХ. *Юрліга*. 13.04.2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix.
10. Заходи забезпечення кримінального провадження. Зразки та бланки процесуальних документів: практичний посібник-коментар. Київ: «Центр учбової літератури», 2018. 160 с.

УДК 343.13

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2627-8871](https://orcid.org/0000-0003-2627-8871)

Карпенко Михайло Олегович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
м. Харків Україна

ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ МАЙНА, ВИЛУЧЕНОГО ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ

***Анотація.** Статтею 41 Конституції України визначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Відповідним приписам Основного закону корелюють фундаментальні положення Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України), згідно яких позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому цим Кодексом. На підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом, допускається тимчасове вилучення майна без судового рішення (ст. 16 КПК України). Отже, законодавець акцентує увагу правозастосовника на суворому дотриманні закону в процедурі обмеження, позбавлення права власності в межах кримінального провадження, зокрема під час отримання дозволу на доступ до майна особи, його вилучення та залучення до матеріалів кримінального провадження.*

Ключові слова: кримінальне провадження, майно, речовий доказ, обшук.

***Annotation.** Article 41 of the Constitution of Ukraine states that everyone has the right to own, use and dispose of their property, the results of their intellectual and creative activities. No one can be unlawfully deprived of the right to property. The right to private property is inviolable. The relevant provisions of the Established Law are correlated with the fundamental provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter the Criminal Procedure Code of Ukraine), according to which the deprivation or restriction of the right to property during criminal proceedings is carried out only on the basis of a reasoned court decision adopted in the manner prescribed by this Code. On the grounds and in the manner provided by this Code, temporary seizure of property is allowed without a court decision (Article 16 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). Therefore, the legislator focuses the attention of the law enforcer on strict compliance with the law in the procedure of restriction, deprivation of the right to property within the framework of criminal proceedings, in particular when obtaining permission to access a person's property, its seizure and inclusion in the materials of criminal proceedings.*

Despite the detailed regulation of the procedure for access to a person's property during criminal proceedings, its seizure and inclusion in the materials of a pre-trial investigation, a number of issues of a theoretical and practical nature that require scientific understanding and resolution remain debatable. Their operational processing is very important, as it affects the implementation of the tasks of criminal proceedings.

The main goal of this work is the formulation of theoretical provisions regarding the procedural status of the property seized as a result of the search.

Based on the results of the research, it was concluded that the objects of the material world seized as a result of the search are property in the general sense of this legal category, and in criminal proceedings they have the status of "temporarily seized property". The prerequisite for applying to the investigating judge with a request for the seizure of property for the purpose of preserving physical evidence is to grant the corresponding property the status of physical evidence by issuing a corresponding resolution by the investigator, the prosecutor.

Key words: criminal proceedings, property, physical evidence, search.

Постановка проблеми. Незважаючи на детальне унормування порядку доступу до майна особи під час кримінального провадження, його вилучення та залучення до матеріалів досудового розслідування, залишається дискусійною низка питань теоретичного та практичного характеру, що потребують наукового осмислення та вирішення. Їх оперативне опрацювання є дуже важливим, оскільки впливає на реалізацію завдань кримінального провадження.

Головною метою даної роботи є формулювання теоретичних положень щодо процесуального статусу майна, вилученого за результатами проведення обшуку. Їх виокремлення буде зроблено шляхом граматичного способу тлумачення норм, що регламентують окреслені правовідносини, та у їх системному взаємозв'язку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правомірності залучення до кримінального провадження майна, вилученого в ході проведення процесуальних дій, була предметом дослідження таких вчених, як: В. В. Вапнярчук, І. Ю. Кайло, О. С. Котова, І. О. Крицька, Л. М. Лобойко, А. Р. Туманянц, О. Ю. Хахуцяк, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та багатьох інших юристів, які вивчали її під різні кутами наукового зору. Зокрема, стосовно критеріїв допустимості речових доказів у межах кримінального провадження, правомірності порядку залучення речей і документів до матеріалів досудового розслідування, системи процесуальних рішень як передумови надання майну, вилученому у ході проведення процесуальних дій, статусу речового доказу.

Виклад основного матеріалу. У наукових колах продовжує точитися дискусія щодо процедури залучення речей і документів, що були знайдені і вилучені за результатами проведення обшуку, до матеріалів кримінального провадження та статусу відповідного майна. Шляхом граматичного способу тлумачення норм, що регламентують окреслені правовідносини, та у їх системному взаємозв'язку, вважаємо за доцільне також висловитися з даної проблематики.

Відповідно до ч. 1 ст. 234 КПК України обшук є слідчою (розшуковою) дією, що проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

У разі необхідності провести обшук слідчий за погодженням з прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням, яке повинно містити відомості, зокрема, про: індивідуальні або родові ознаки речей, документів, іншого майна або осіб, яких планується відшукати, а також їхній зв'язок із вчиненим кримінальним правопорушенням (п. 7 ч. 3 ст. 234 КПК України). Слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про обшук, зокрема, якщо прокурор, слідчий не доведе наявності достатніх підстав вважати, що: відшукуванні речі і документи мають значення для досудового розслідування; відомості, які містяться у відшукуваних речах і документах, можуть бути доказами під час судового розгляду (п. 2, 3 ч. 5 ст. 234 КПК України).

Статтею 235 КПК України встановлені вимоги до ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, яка окрім відповідності загальним вимогам до судових рішень, передбачених КПК України, повинна також містити відомості про: 1) строк дії ухвали, який не може перевищувати одного місяця з дня постановлення ухвали; 2) прокурора, слідчого, який подав клопотання про обшук; 3) положення закону, на підставі якого постановляється ухвала; 4) житло чи інше володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, які мають бути піддані обшуку; 5) особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; 6) речі, документи або осіб, для виявлення яких проводиться обшук.

У ч. 7 ст. 236 КПК України міститься припис, відповідно до якого при обшуку слідчий, прокурор має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати документи, тимчасово вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, які не входять

до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукування в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном.

Положення ст. 84 КПК України визначають, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Відповідно до порядку оцінки доказів слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення (ст. 94 КПК України).

Згідно ст. 98 КПК України речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

У ч. 1, 2 ст. 100 КПК України виокремлені правила щодо зберігання речових доказів і документів, зокрема визначено, що речовий доказ, який був наданий стороні кримінального провадження або нею вилучений, повинен бути якнайшвидше повернутий володільцю, крім випадків, передбачених статтями 160-166, 170-174 цього Кодексу. Речовий доказ або документ, наданий добровільно або на підставі судового рішення, зберігається у стороні кримінального провадження, якій він наданий. Сторона кримінального провадження, якій наданий речовий доказ або документ, зобов'язана зберігати їх у стані, придатному для використання у кримінальному провадженні. Речові докази, які отримані або вилучені слідчим, прокурором, оглядаються, фотографуються та докладно описуються в протоколі огляду. Зберігання речових доказів стороною обвинувачення здійснюється в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Статтями 160-166 КПК України визначені підстави та порядок застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей і документів, а ст. 170-174 Кодексу – арешту майна.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 170 КПК України арешт майна допускається з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди.

У випадку необхідності збереження доказів арешт накладається на майно будь-якої фізичної або юридичної особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно відповідає критеріям, зазначеним у ст. 98 КПК України, а саме є речовими доказами (ч. 3 ст. 170 КПК України).

Арешт може бути накладений у встановленому цим Кодексом порядку на рухоме чи нерухоме майно, гроші у будь-якій валюті готівкою або у безготівковій формі, в тому числі кошти та цінності, що знаходяться на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах, видаткові операції, цінні папери, майнові, корпоративні права, віртуальні активи, щодо яких ухвалою чи рішенням слідчого судді, суду визначено необхідність арешту майна (ч. 10 ст. 170 КПК України).

Системний аналіз наведених вище положень КПК України дає підстави зробити наступні проміжні висновки.

1. Відповідно до положень ст. 234, 235 КПК України і в клопотанні слідчого про проведення обшуку, погодженого прокурором, і в ухвалі слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, йдеться мова про відшукування предметів матеріального світу – речей і документів, іншого

майна, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, а не про відшукання доказів.

2. Згідно правил проведення обшуку, визначених у ст. 236 КПК України, під час проведення цієї процесуальної дії слідчий, прокурор вилучають речі і документи, інше майно, яке на їх думку має значення для кримінального правопорушення, а не докази.

3. Якщо розкласти правову категорію «доказ» на невід'ємні одна від одного для її цілісного розуміння складові, то можемо говорити про те, що: а) це фактичні дані - відомості про факти, які відобразилися у свідомості людини чи залишили відбитки (сліди) на матеріальних об'єктах; б) це мають бути фактичні дані про обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (критерій належності доказів); в) ці фактичні дані, мають бути отримані у передбаченому КПК України порядку (критерій допустимості доказів); г) джерелами доказів є: показання, речові докази, документи, висновки експертів (критерій достовірності (перевіряємості) доказів); д) це фактичні дані на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, про що формулюють правові (юридично значущі) висновки у процесуальних актах, зокрема, рішеннях.

4. Таким чином, вилучені в процесі проведення обшуку речі, інше майно набувають статус речового доказу за наявності в сукупності двох компонентів:

а) *змістовного*, а саме, це мають бути предмети матеріального світу, на яких залишилися (містяться) відбитки (сліди) кримінального правопорушення;

б) *процедурного* – отримані в порядку, передбаченому КПК України (допустимість), мають значення для кримінального провадження (належність), реально відображають інформацію про подію, що мала місце (достовірність) та після їх відповідної оцінки залучені слідчим, прокурором рішенням до матеріалів досудового розслідування. Згідно ч. 5 ст. 110 КПК України таким рішенням має бути постанова слідчого, прокурора про залучення майна до кримінального провадження як речового доказу.

Слід звернути увагу, що Кримінальний-процесуальний кодекс 1960 р. містив імперативний припис про процедуру приєднання речового доказу до матеріалів справи, шляхом винесення відповідного рішення. Так, згідно ст. 79 Кодексу, речові докази повинні бути уважно оглянуті, по можливості сфотографовані, докладно описані в протоколі огляду і приєднані до справи постановою особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або ухвалою суду [1]. На необхідності дотримання такого порядку наголошував і Верховний Суд України [2]. Наразі таке положення «загубилося» у КПК України, що обумовлює неоднакову слідчу та судову практику.

Позиція щодо необхідності винесення окремого рішення у разі залучення предметів матеріального світу до кримінального провадження як речового доказу простежується й у правових висновках багатьох юристів [3]. Так суддя Слов'янського міськрайонного суду Донецької області у своєму рішенні, зазначив, що «висновок органу досудового розслідування щодо відповідності майна тим чи іншим ознакам ст. 98 КПК України може бути зроблено лише в тексті постанови, яка має відповідати вимогам ч. 5 ст. 110 КПК України, зокрема містити мотиви прийнятого рішення. Відсутність постанови про визнання майна речовим доказом як окремого процесуального документа, який фіксує висновок слідчого про набуття майном статусу речового доказу та мотиви, з яких він дійшов такої думки, позбавляє слідчого суддю можливості провести аналіз і зробити висновок про відповідність цього майна положенням ст. 98 КПК України та наявності чи відсутності підстав для арешту майна саме з метою його збереження як речового доказу, оскільки слідчий суддя не наділений правом самостійного визначення підстав, передбачених ст. 98 КПК України, та має здійснювати контроль правильності прийнятого слідчим рішення. Ненадання слідчим постанови про визнання майна речовим доказом, що свідчить про відсутність підстав для накладення арешту саме з метою забезпечення збереження речового доказу, оскільки без відповідної постанови майно не може набути статусу речового доказу, а іншої мети клопотання слідчого не містить» [4].

5. Законом передбачено наступні варіанти поводження з речовими доказами: 1) речовий доказ, який був наданий стороні кримінального провадження або нею вилучений, повинен бути якнайшвидше

повернутий володільцю (ч. 1 ст. 100 КПК України); 2) збережений, шляхом накладення на нього (майно) арешту в порядку, передбаченому главою 17 КПК України.

Можемо зробити висновок, що КПК України розрізняє поняття «збереження речового доказу», що полягає в процедурі його арешту в порядку, передбаченому главою 17 КПК України, і забезпеченні схоронності речового доказу уповноваженою особою разом з матеріалами кримінального провадження, та «зберігання речового доказу» як комплексу дій та вимог до сторони кримінального провадження, якій він наданий.

Висновок. Вилучені за результатом проведення обшуку предмети матеріального світу є майном в загальному розумінні цієї правової категорії, а у кримінальному провадженні мають статус «тимчасово вилученого майна». Передумовою звернення до слідчого судді з клопотанням про арешт майна з метою збереження речового доказу є надання відповідному майну статусу речового доказу шляхом винесення відповідної постанови слідчим, прокурором.

Література:

1. Кримінальний-процесуальний кодекс України (Верховна Рада УРСР), 1960 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> >
2. Судова практика щодо вирішення питання про речові докази, передачу в дохід держави грошей, валюти, цінностей, іншого нажитого злочинним шляхом майна або такого, що було об'єктом злочинних дій (Верховний Суд України), 2010 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n_001700-10#Text >
3. Ю. Мирошніченко Кожна річ може бути визнана речовим доказом, але не кожен речовий доказ є річчю. Журнал Законі Бізнес. № 14 <https://zib.com.ua/ua/15358.html>; Ухвала у справі № 509/2294/21 [2021] Овідіопольський районний суд Одеської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. < <https://verdictum.ligazakon.net/document/96877159> >
4. Ухвала у справі № 243/3455/17 (1-кп/243/118/2018) [2021] Слов'янський міськрайонний суд Донецької області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. < <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76273170> >

УДК 343.6

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-8180-0960](https://orcid.org/0000-0002-8180-0960)**Киренко Сергій Георгійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та кримінального права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

Пісклов Данило Романович,

студент 2 курсу магістратури

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Анотація. Людське життя є ціннісною категорією, крізь призму якої оцінюється суспільство в цілому і кожна людина зокрема, як благо. З огляду на це право людини на життя становить основу гуманістичних засад діяльності суспільства. Саме тому держава повинна гарантувати кожному індивіду реалізацію цього права за допомогою створення умов гідного та безпечного існування громадян та необхідного рівня правової захищеності. Наукова робота присвячена аналізу відповідальності за злочин, передбачений статтею 120 Кримінального кодексу України. Досліджено проблемні аспекти, що містяться у диспозиції даної статті та встановлено необхідність вдосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність. Проаналізовано способи вчинення даного злочину.

Актуальність даної роботи полягає у негативній практиці реалізації відповідальності за доведення до самогубства, адже способи доведення з часом змінюються та вдосконалюються, що призводить до збільшення кількості самогубств серед суспільства, а показники притягнення до відповідальності за це погіршуються з кожним роком.

Проблематика теми прослідковується в недопрацюванні викладеної у чинному Кримінальному кодексі України (далі - ККУ) диспозиції 120 ст., навіть після проведених змін, кількість доведених обвинувачень не збільшилась, кваліфікація даного злочину не полегшилась, що призводить до уникнення відповідальності особами, винними у смертях.

Вирішити проблему можна через деталізацію складу злочину «доведення до самогубства», зокрема, обширного тлумачення «інших дій, що сприяють вчиненню самогубства», задля покращення показників притягнення до відповідальності винних, полегшення роботи працівників правоохоронних органів та покращення психологічного здоров'я соціуму, особливо людей, які мали спробу самогубства, через замах на доведення до самогубства – це становить мету наукової роботи.

Ключові слова: злочин, доведення до самогубства, замах на доведення до самогубства, кримінально-правова характеристика, кримінальна відповідальність, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності.

Annotation. Human life is a valuable category, as through its prism it is evaluated the society as a whole and each person in particular as a good. Therefore, the human right to life is the basis of the humanistic foundations of the social organism. That is why the state must guarantee the realization of this right by every individual in the way of creating conditions for a dignified and safe existence of citizens and the necessary level of legal protection. Scientific work is devoted to the analysis of the crime provided by article 120 of the Criminal Code of Ukraine.

The problematic aspects contained in the disposition of this article and the need to improve the current law on criminal liability are identified. The ways of committing this crime are analyzed.

The relevance of this work lies in the negative practice of realizing responsibility for committing suicide, as the methods of committing suicide change and improve over time, which leads to an increase in the number of suicides in society, and the number of prosecutions for this increases every year. The problem of the topic is traced to the incompleteness of the provision of artic. 120 set out in the current Criminal Code of Ukraine, even after the changes, the number of proven accusations did not increase, the qualification of this crime was not eased, which leads to the avoidance of responsibility, by the persons responsible for the deaths.

The problem can be solved by detailing the composition of the crime of "leading to suicide", in particular, an extensive interpretation of "other actions that contribute to the commission of suicide", in order to improve the indicators of bringing perpetrators to justice, facilitate the work of law enforcement officers and improve the psychological health of society, especially people, who had attempted suicide, due to an attempt to lead to suicide - this is the purpose of the scientific work.

Key words: *crime, leading to suicide, suicide attempt, criminal and legal characteristics, criminal liability, blackmail, coercion to unlawful acts, systematic humiliation of human dignity.*

Постановка проблеми. Здійснення реформи щодо вдосконалення українського законодавства має реалізовуватися у відповідності з конституційним принципом, який заявляє про права людини на життя, здоров'я, гідність, недоторканність, захищеність, а також визначає суспільну значимість правової та соціальної політики держави. Говорячи про гарантованість прав і свобод людини і громадянина в Україні, слід зазначити, що їх забезпечення реалізується у відповідності до норм міжнародного права. У зв'язку з актуалізацією проблеми самогубств у останні роки Верховна Рада 8 лютого 2018 р. ухвалила закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства)». Викладена в новій редакції ст. 120 КК встановила кримінальну відповідальність за схиляння до самогубства та вчинення інших дій, які сприяють вчиненню суїциду. Це пов'язано з активним розвитком всесвітньої мережі Інтернет, унаслідок чого виникли нові способи вчинення злочинів, пов'язаних з доведенням до самогубства.

Ознаки складу злочину в діяннях, пов'язаних з доведенням до самогубства, досить складно встановити і підтвердити, що зумовлює практичну складність притягнення обвинувачених до кримінальної відповідальності. З січня по листопад 2020 року включно в Україні за злочин, передбачений ст. 120 КК, жодне провадження не було направлено до суду. У наступні два роки ситуація не дуже змінилася. У зв'язку з цим підтверджується актуальність дослідження проблем кваліфікації та регламентації відповідальності за дане злочинне діяння.

Внесені зміни до статті 120 КК викликають необхідність тлумачення оновленого поняття «доведення до самогубства» та потребують поглибленого наукового дослідження. **Метою дослідження є** формулювання науково обґрунтованих рекомендацій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства України у сфері боротьби з доведенням до самогубства. Для досягнення вказаної мети були поставлені наступні **завдання**: 1. Проаналізувати склад злочину, передбаченого ст. 120 КК України. 2. Дослідити становлення та розвиток вітчизняного законодавства у сфері боротьби з доведенням до самогубства. 3. Порівняти кримінальне законодавство України та деяких зарубіжних країн відносно кримінальної відповідальності за доведення до самогубства.

Теоретичну основу дослідження складають праці таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як, зокрема: О.А. Гусак, В.О. Кірієнко, О.О. Колінько, Л.І. Керик, А.А. Поліді, А.П. Тіщенко, О.В. Шаповалов, І.М. Шестопалова, Н.М. Ярмиш та інших фахівців у галузі кримінального права.

Виклад основного матеріалу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в другій половині ХХ століття самогубства посіли четверте місце в переліку причин смертності взагалі й перше місце серед смертей унаслідок насильницьких дій. Дані статистики свідчать про постійне зростання рівня самовбивств і спроб самогубства в останнє десятиліття у всьому світі та в Україні зокрема. Поняття

«самогубство» (або «суїцид») походить від латинського слова «sui caedere», що означає «вбивати себе». Згідно з тлумачним словником самогубство – це усвідомлене і навмисне позбавлення себе життя, як правило, самостійне і добровільне.

Самогубство – одне з найбільш суперечливих понять у суспільній свідомості і в юридичній науці. Дотепер не встановлені певні чинники, які сприяють його вчиненню. Як слушно зазначає Л.М. Шестопалова, в цьому понятті міститься досить широкий спектр причин – від психологічних розладів і міжособистісних відносин у сім'ї та суспільстві до непродуманої державної соціально-економічної політики [1, с. 13]. Враховуючі статистичні дані ВООЗ, можна стверджувати, що причини більшості вчинених суїцидів мають саме соціальний характер, так само, як і чинники вчинення злочину, пов'язаного з доведенням до самогубства чи замаху на нього. Про це свідчать також узагальнення, розроблені В.О. Кірієнко, відповідно до яких головними детермінантами, що впливають на рівень доведення до самогубства, є такі: неналежна профілактична робота (36,5%); хуліганське спрямування особи злочинця (34,2%); психічні аномалії (26,0%); вчинення злочину заради «гри» (22,6%); неблагополуччя родини (10,7%); неефективність притягнення до кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 120 КК (7,7%) [2, с. 11].

Таким чином, доведення до самогубства – злочин, який становить суттєву суспільну небезпечність, адже наслідком його вчинення є не лише посягання на життя людини, а й негативний вплив на нормальне функціонування соціуму. На основі статистичних даних, опублікованих на сайті Офісу Генерального прокурора, визначено, що станом на листопад 2022 року облікованих проваджень за період з 1 січня 2022 р. за доведення до самогубства по державі – 21, тоді як направлених з обвинувальним актом до суду – 3. Стосовно всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 120 КК України, не прийнято ніякого рішення. В Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться лише 11 обвинувальних вироків, винесених до 1 січня 2019 року та 2 вирокі після названого періоду і до сьогодення, враховуючи ситуацію державі та військовий стан, наразі може бути багато випадків як самогубства, так і доведення до самогубства, але, на жаль, результативності розгляду даних справ та притягнення до відповідальності за злочин, передбачений ст. 120 ККУ ніякої.

Усього кримінальних проваджень, щодо яких винесено судові рішення, – 198 до 1 січня 2022 року, більшість з яких – це ухвали, прийняті під час проведення досудового розслідування. На підставі викладеної вище статистичної інформації можна зробити висновок про те, що наведені цифри не відображають реального стану речей. Отже, юридична недосконалість норми, складність створення доказової справи з цієї категорії проваджень зумовили зміни до статті 120 КК України, внесені 8 лютого 2018 року.

Викладена в новій редакції частина перша статті 120 КК України розширює перелік кримінально-караних способів вчинення цього злочину, що заслуговує досить позитивної оцінки, оскільки внесені зміни спрямовані на протидію суїцидам та заповнюють прогалину в законодавстві, пов'язану з відсутністю кримінальної відповідальності за будь-яке сприяння особі у вчиненні нею самогубства чи замаху на нього. Однак ретельний аналіз чинної редакції статті 120 КК України дозволяє дійти висновку щодо необхідності подальшого вдосконалення окремих її положень.

Становлення і розвиток законодавства про доведення до самогубства. Встановлено, що в історичному аспекті умовно можна виокремити п'ять етапів розвитку законодавства про самогубство та доведення до самогубства на теренах України. Перший, старослов'янський дохристиянський етап, характеризується тим, що реалізацію та охорону основних прав було засновано на родоплемінному язичницькому укладі життя, і вони виконували позитивну соціальну функцію. Навіть наведені в історичній літературі випадки доведення до самогубства мали ритуальний характер та мали на меті забезпечення інтересів роду, родини. Ці положення звичаєвого права частково було імплементовано у перші писані норми законодавства Київської Русі.

Другий, київоруський християнський етап, характеризується тим, що церковні та світські кримінальні закони греко-римського права, які привносилися на Русь одночасно з процесом хрещення, було реалізовано у Статутах великих і удільних князів, де вперше згадується доведення до самогубства.

У видатному пам'ятникові давньоруського права X століття - Руській Правді містилися норми про «душогубство», де поряд із вбивством встановлювалася відповідальність і за самогубство. Церква, у свою чергу, послідовно та систематично формувала власну, особливу систему обмежень та покарань, пов'язаних із самогубством. Так, у наказах Петра Могили містилася заборона на поховання самогубців біля церковної стіни або на освяченій землі цвинтарів. Надалі, у світському законодавстві будь-яких норм щодо самогубства не існувало, до початку XVIII століття, правове регулювання відповідних відносин здійснювалося виключно через церковні установлення.

Третій, імперський етап, характеризується посиленням абсолютизму, зменшенням авторитету духовної влади, яке мало вираження у скасуванні патріаршества та заміні цього інституту Святійшим Синодом. Однак законодавець повністю ухвалює християнські традиції щодо самогубства. Починаючи з реформ Петра Першого і до середини XIX століття, самогубство та замах на самогубство вважалися злочином. Але, на відміну від церковних норм, відбувалася диференціація відповідальності залежно від психічного стану особи в момент вчинення самогубства. Починаючи з військових артикулів Петра Першого, відповідальність за самогубство встановлювалася тільки щодо осудних осіб. Наступність законодавства прослідковувалася у новому нормативно-правовому акті, який регулював питання кримінальної відповідальності - Зводі законів Російської імперії, опублікованому в 1835 році. Стаття 347 Зводу багато в чому копіювала артикул № 164 про самогубство Артикула Військового 1715 року. В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року у розділі десятому було передбачено цілу главу, присвячену відповідальності за вчинення діянь, поєднаних із самогубством, яка так і називалася «Про самогубство» (статті 1943-1947 Уложення). Уложення, не належать до випадків, коли особа піддає себе очевидній небезпеці чи вірній смерті за великодушним патріотизмом, для збереження державної таємниці. Або якщо жінка позбавляє себе життя чи вчиняє замах на нього для порятунку цноти або честі від насильства, що загрожує їй, і яке неможливо відвернути у ніякі інші способи.

Протириччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року, та в інших нормативно-правових актах того часу призвели до того, що було прийнято 22 березня 1903 року нове Кримінальне уложення. При складанні цього Уложення самогубство та замах на нього були визнані не караними. Однак кримінально карними залишалися дії винної особи, що спровокувала самогубство.

Аналізуючи законодавство четвертого, радянського етапу, необхідно сказати, що в перші роки становлення Радянської влади, громадянської війни та іноземної інтервенції на теренах України широко застосовувалися норми кримінального законодавства Російської імперії. Першим українським кримінальним законом став Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 року, у главі п'ятій Особливої частині якого було розміщено статтю 148, яка встановлювала відповідальність за підмову до самогубства неповнолітнього або особи, завідомо нездатної розуміти вчинене або керувати своїми вчинками. У Кримінальному кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року вперше у статті 145 було застосовано термін «доведення до самогубства». Частина друга статті 145 КК Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року передбачала відповідальність за доведення особи, що перебуває в матеріальній або іншій залежності від іншої особи, жорстоким поведінням останньої або іншим зловживанням її своїм становищем до самогубства або до замаху на самогубство.

Під час Великої Вітчизняної війни в умовах тотальних поразок Червоної Армії на початку війни Верховне головнокомандування СРСР видало цілу низку наказів, які забороняли за будь-яких умов здаватися у полон і фактично зобов'язували військовослужбовців обирати смерть, ніж здачу в полон. По суті, це була специфічна форма примушування державою своїх громадян до смерті з метою зміни стратегічної ситуації на фронтах війни на свою користь. У Главі III Особливої частини наступного Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», у статті 99 передбачалася відповідальність за доведення до самогубства. У частині 1 статті 99 Кримінального кодексу УРСР 1960 року встановлювалася відповідальність за доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство особи, що перебуває в

матеріальній або іншій залежності від іншої особи, шляхом жорстокого з нею поводження або систематичного приниження її людської гідності. Частина 2 статті 99 Кримінального кодексу УРСР 1960 року передбачала відповідальність за доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство внаслідок систематичного цькування чи наклепу з боку особи, від якої потерпілий не перебував у матеріальній або іншій залежності [3, с. 44]. Підбурювання до самогубства, пособництво у самогубстві не були кримінально карними діями. У той же час підбурювання до самогубства та пособництво в самогубстві особи, не здатної розуміти значення своїх дій або керувати ними, оцінювалися як умисне вбивство або замах на умисне вбивство.

На п'ятому, сучасному етапі, після прийняття в 1996 році Конституції незалежної України, розпочалася активна розробка нового кримінального законодавства. 5 квітня 2001 року Верховна Рада України прийняла новий кримінальний закон України, який став цілком самостійним витвором українського законодавця. При його розробці було враховано як позитивні, так і негативні сторони попередніх кодексів, у тому числі й у частині, що стосується захисту життя людини від злочинних посягань. Кримінальний кодекс України статтею 120 передбачив відповідальність за доведення до самогубства.

Кримінально-правове регулювання доведення до самогубства. Законом від 8 лютого 2018 р. ч. 1 ст. 120 КК була доповнена положеннями, відповідно до яких доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють учиненню самогубства, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк. Щоб надати даному злочину правильної кваліфікації та визначити кримінальну відповідальність доведення до самогубства, виникає необхідність аналізу нормативно-правової бази, що складається з норм Особливої частини КК. Розглядаючи склад цього злочину, зазначимо, що його родовим об'єктом є суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням конституційного права людини на життя і здоров'я. Благам, на яке вчиняється посягання, підтверджується його суспільна небезпечність. Додатковим об'єктом слід вважати честь та гідність особи, на які поряд з основним об'єктом здійснюють негативний вплив.

Даний злочин має матеріальний склад, тобто є закінченим з моменту доведення до самогубства або замаху на нього [4, с. 97]. Також слід зазначити, що він може мати ознаки продовжуваного злочину, інакше кажучи, може вчинятися декількома діяннями, що об'єднані єдиним злочинним наміром. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 120 КК у чинній редакції, на наш погляд, є його діяння, наслідки, причиновий зв'язок та спосіб (щодо окремих діянь). Діяння може бути у формі дії або бездіяльності: 1) доведення до самогубства або замаху до самогубства – як фізичні, так й інформаційні дії; 2) схиляння до самогубства – інформаційні дії; 3) інші дії, що сприяють вчиненню самогубства – лише дії (як фізичні, так й інформаційні дії). У формі бездіяльності – доведення до самогубства або замаху до самогубства – як фізичні дії, так й інформаційні дії. Бездіяльність у цьому випадку передбачає ненадання харчування, одягу, житла особою, яка зобов'язана за законом піклуватися про потерпілого.

При цьому, на нашу думку, не можна погодитись із законодавчим формулюванням «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». А.В. Горностай визнає можливість учинення замаху на злочин як шляхом вчинення дій, так і бездіяльності [5, с. 72]. Погоджуючись із наведеним судженням, слід зазначити, що обмеження діяння у ст. 120 КК України лише діями недоцільне, оскільки звужує можливості притягнення винних до кримінальної відповідальності. Тому більш вдалим є формулювання у ч. 1 ст. 120 КК України «інші діяння, що сприяють вчиненню самогубства». Спосіб може бути різним: 1) жорстоке поводження з особою; 2) шантаж; 3) систематичне приниження людської гідності; 4) систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі. У зв'язку із зазначеним виникає необхідність детальніше розглянути об'єктивну сторону досліджуваного складу злочину. Дуже важливо, що способи вчинення злочину є вичерпними лише для доведення до самогубства або замаху до самогубства.

Щодо схиляння до самогубства та інших дій, що сприяють учиненню самогубства, то тут спосіб може бути будь-яким, на кваліфікацію за ст. 120 КК України не впливає. Жорстоке поводження визначається як заподіяння потерпілій особі фізичних чи моральних страждань. Пленум Верховного Суду України роз'яснює свою правову позицію щодо розуміння цього поняття в постанові від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», відповідно до якої «під жорстоким поводженням слід розуміти безжалісні, грубі діяння, які завдають потерпілому фізичних чи психічних страждань (мордування, систематичне заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв, позбавлення їжі, води тощо)». Загалом, це різні форми впливу на потерпілого, що характеризуються крайнім ступенем антигуманності. Як слушно зазначає О.А. Гусак, під шантажем слід розуміти «залякування винним потерпілого, завданням йому шкоди шляхом розголошення як дійсних, так і неправдивих конфіденційних відомостей, які останній бажає зберегти в таємниці, а також заподіянням іншої шкоди з метою поставити потерпілого в залежне становище або створити іншу, вигідну для винного, обстановку» [6, с. 46].

Слід наголосити, що ці відомості можуть як відповідати дійсності, так і бути помилковими. Важливим є саме характер ставлення до них потерпілого, факт того, що він не бажає їх розголошувати. Систематичне приниження честі й гідності особистості передбачає продовжувану психічну або фізичну дію, спрямовану на потерпілого. Під таким способом доведення до самогубства розуміється продовжуване вчинення з єдиною метою дій принизливого характеру, що можуть виражатися в нанесенні образ, поширенні наклепницьких відомостей, цькуванні тощо. Певні протиріччя викликає тлумачення ознаки «систематичне». Зазначимо, що під систематичністю розглядають неодноразове применшення гідності особи [7, с. 27]. Однак виникають сумніви щодо доцільності застосування введеної законодавцем приставки «систематичного» приниження людської гідності. З одного боку, навіть одиничний акт такої дії може довести до самогубства. Варто наголосити, що в цьому випадку йдеться про прямий умисел з боку особи, яка вчиняє злочин. Тобто важливим у цьому аспекті є те, щоб винна особа усвідомлювала, що завдані образи мають руйнівний вплив на потерпілого. З іншого боку, це створить додаткові складнощі із встановленням форми вини на практиці. Отже, це питання досить дискусійне і потребує поглибленого дослідження.

Систематичний протиправний примус до дій, що суперечать бажанню потерпілого, передбачає застосування по відношенню до особи певних заходів психологічного чи фізичного впливу, всупереч її волі, з метою спонукання до вчинення будь-яких діянь. Він може здійснюватися за допомогою насильства, погроз чи інших подібних прийомів. Особливої уваги потребує розгляд нових способів здійснення об'єктивної сторони злочину, передбачених диспозицією частини першої статті 120 КК України, – схиляння до самогубства, а також інші дії, що сприяють учиненню самогубства. Встановлення відповідальності за ці форми доведення до суїциду, які раніше були за межами кримінально-правового регулювання, є позитивним кроком з огляду на високий ступень їх суспільної небезпечності. Однак виникають питання щодо тлумачення цих понять, оскільки законодавець не закріплює переліку способів учинення цих дій.

На нашу думку, Верховний Суд має висловити власну правову позицію щодо трактування цих понять, оскільки занадто розширене їх розуміння є неприпустимим. Під схилянням до самогубства передусім потрібно розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на виникнення в іншій особі бажання вчинити суїцид. Цей спосіб здійснення об'єктивної сторони зазначеного злочину може реалізовуватися у формах пропозиції, умовляння, поради, переконування особи тощо. Однак це питання є досить неконкретизованим і потребує подальшого дослідження своєї суті. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за «інші дії, що сприяють учиненню самогубства», то слід зазначити, що існують протилежні думки відносно даного словосполучення, одні науковці стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не суперечить положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з якими за діяння, які є злочинами, відповідальність визначається винятково законами. Такі оціночні ознаки, на нашу думку, сприяють розширеному тлумаченню сенсу статті 120 КК та дозволяють правоохоронним органам збільшити можливості притягнення до кримінальної відповідальності за доведення до самогубства, що відповідає положенням про людину як

найвищу цінність (ст. 3 Конституції України) та про обов'язок держави захищати життя людини (ст. 27 Конституції України). Тому ми більш згодні з іншими науковцями, які стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не відповідає положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

Отже, хоча вони й потребують регламентації Кримінальним кодексом України, проте, як показала практика, передбачити вичерпний перелік способів доведення до самогубства неможливо, а тому є виправданою вказівка на «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». У цьому питанні вітчизняним законодавцям буде корисним міжнародний досвід кримінально-правового регулювання доведення до самогубства. Що стосується кримінального законодавства більшості західноєвропейських країн, то злочинном переважно вважаються такі дії, як схилення до акту самогубства, сприяння або пособництво в ньому. У ч. 1 ст. 143 КК Королівства Іспанія передбачена кримінальна відповідальність за доведення до самогубства (карається позбавленням волі від 4 до 8 років), а у ч. 2 ст. 143 КК – за сприяння вчиненню самогубства (карається позбавленням волі від 2 до 5 років) [8, с. 125]. У швейцарському кримінальному кодексі в ст. 155 вказується, що ті, «хто з корисливих мотивів схиляє будь-кого до самогубства або надає йому в цьому допомогу, якщо відбувається самогубство або замах на нього, то покаранням є каторжна в'язниця строком до 5 років або тюремне ув'язнення» [9, с. 231]. Аналогічна норма закріплена на законодавчому рівні в Данії та Швеції.

У КК Австрії передбачається відповідальність за «схилення до самогубства і надання допомоги потерпілому в цьому». Відмінною особливістю кримінального законодавства Французької Республіки є те, що в ст. 223-13 на законодавчому рівні закріплюється відповідальність за рекламування та пропагування товарів, послуг, засобів чи методів, у результаті застосування яких з'являється можливість заподіяння собі смерті. За підбурювання особи до самогубства (ст. 223-13) передбачено три роки тюремного ув'язнення та штраф у розмірі 45 000 євро, якщо підбурювання спричинило самогубство або спробу самогубства. Кваліфікуючою ознакою є неповноліття потерпілого – до досягнення 15-ти років (покарання – п'ять років тюремного ув'язнення та штраф у розмірі 75 000 євро) [10, с. 233].

Суб'єкт даного складу злочину – загальний, тобто фізична осудна особа (громадянин України, громадянин іноземної держави, особа без громадянства), яка до моменту вчинення злочину досягла шістнадцятирічного віку. Суб'єктивна сторона виражається в психічному ставленні особи до вчиненого нею діяння (дії або бездіяльності) і його суспільно небезпечних наслідків. Вина – обов'язкова ознака суб'єктивної сторони. Кримінальна відповідальність за невинне заподіяння шкоди не допускається. У випадках доведення особи до самогубства це положення має особливе значення. Адже тут необхідним є встановлення саме цілеспрямованих дій особи, що сприяли формуванню рішучості потерпілого на позбавлення себе життя. В іншому випадку будь-який факт самогубства в результаті якого-небудь зовнішнього впливу, що не переслідує мети доведення до самогубства особи, наприклад, відмова у взаємності в любові, затримка заробітної плати на роботі, словесна репліка або негативне побажання особі, сказане в пориві гніву, може бути розцінений як доведення до самогубства.

Доведення до самогубства – це усвідомлена діяльність винної особи, яка формує у потерпілого стійку мотивацію на самогубство. Професори М.І. Бажанов та В.В. Сташис указували, що суб'єктивна сторона доведення до самогубства визначається виною, яка може бути як у формі умислу, так і у формі необережності [11, с. 109]. Професор В.К. Гришук вважає, що суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризується прямим умислом щодо діяння та умислом або необережністю щодо наслідків [12, с. 327]. Ми погоджуємося з такою позицією В.К. Гришука, оскільки він більш конкретизовано розглядає психічне ставлення окремо до діяння та наслідків. У разі призначення покарання встановлення форми вини у ставленні до суспільно небезпечних наслідків є важливим, оскільки впливає на строк покарання: за доведення до самогубства або замаху на самогубство, що вчинене умисно, має бути більший строк покарання, а за вчинене з необережності має бути менший строк покарання.

До речі, коли особа вчиняє кримінальне правопорушення, регламентоване статтею 152 КК України (згвалтування), вона може не передбачати можливості настання наслідків у виді вчинення самогубства потерпілим (ч. 5 ст. 152 КК України). При цьому додаткова кваліфікація за ст. 120 КК України не потрібна.

Статтею 120 Кримінального кодексу ч. 2 передбачається ряд кваліфікуючих ознак, що підвищують ступінь суспільної небезпечності даного злочину, вчиненого за їх наявності. До них належить учинення діяння: щодо особи, яка завідомо для винного перебуває в матеріальній чи іншій залежності від нього; щодо двох або більше осіб. Особливо кваліфікуюча ознака вказана у ч. 3 – щодо неповнолітнього. Водночас заслуговує на підтримку пропозиція Д.А. Кривоконь доповнити перелік суб'єктів цього складу злочину вказівкою на службову особу [13, с. 92], оскільки дії службових осіб можуть значно підвищити суспільну небезпечність учиненого злочину. При цьому пропонуємо здійснити таку вказівку в ч. 2 ст. 120 КК України. Також у ч. 2 ст. 120 КК України варто додати іншу кваліфікуючу ознаку – вчинення групою осіб, тому що в одних випадках такі групові дії підвищують суспільну небезпечність учиненого злочину, а в інших – без сприяння співучасників учинення цього злочину було би взагалі неможливим.

Самогубства вчиняються з різних причин (соціальних, психологічних, економічних), а також є наслідком злочинів, зокрема доведення до самогубства. Кваліфікація даного злочину викликає певні труднощі у правозастосовній діяльності. Найчастіше ці проблеми виникають у встановленні вини, причинного зв'язку між діями винного та смертю потерпілого. Також певні складнощі можуть виникнути у відмежуванні доведення до самогубства від суміжних складів злочину. Самогубство часто вчиняється з відчаю, причину якого часто відносять до психічних розладів. Але саме по собі самогубство не є злочинним діянням. Злочинними є саме діяння, які призвели до таких дій, тобто доведення до самогубства. Суспільна небезпечність даного злочину підтверджується його об'єктом, тобто благом, на яке спричинено посягання. Такий злочин, як доведення до самогубства, завдає шкоди, яка не має відповідного еквіваленту: людина позбавляється найціннішого – життя.

Особливістю цього злочину є те що, суспільно небезпечні наслідки спричиняються не безпосередньо винним, не його діями, які прямо спрямовані на заподіяння смерті. Потерпілий сам позбавляє себе життя у результаті певних дій винного. Основний склад доведення до самогубства (ч.1 ст. 120 КК України) належить до нетяжких злочинів. Винний здійснює такий психологічний вплив на потерпілого, який відіграє вирішальну роль у виборі потерпілого позбавити себе життя. Психологічний вплив викликає у жертви такі негативні стани, як фрустрація, депресія, стрес, афект, почуття страху, беззахисність, образа, безсилля, замкненість тощо, які й призводять часто до самогубства. Тобто злочинець моделює свою поведінку, щоб спровокувати жертву до замаху на самогубство.

Відповідальність можлива лише, якщо особу підштовхнули до самогубства неправомірними діями, які передбачені нормою КК України. Отже, перший спосіб – жорстоке поводження, яке є оціночним поняттям. У криміналістиці це поняття розглядається як найвищий ступінь приниження індивіда. Для того, щоб у кожному конкретному випадку визначити цю міру приниження особистої гідності, людини слід установити: обсяг прав та обов'язків обвинуваченого й потерпілого, у тому числі відносини, їх взаємозалежності; психологічну характеристику потерпілого (його темперамент, характер, звички, фізіологічний стан); ставлення обвинуваченого до наслідків своїх вчинків [14, с. 475].

У науковій літературі містяться різні визначення поняття «шантаж». Одні автори зазначають, що шантаж – це погроза (заякування погрозою) розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, або такі, що можуть його принизити чи скомпрометувати (відомості про хворобу, позашлюбні стосунки тощо) [15, с. 34]. Ці відомості можуть бути як правдивими, так і неправдивими. Важливо, що вони мають такий характер, що потерпілий не бажає їх розголошувати. Інші зазначають, що це заякування потерпілого якимись негативними наслідками, що можуть настати для нього чи його близьких, якщо потерпілий не вчинить певну дію (кілька дій) або не утримається від її (їх) вчинення [16, с. 277].

Під примусом до протиправних дій більшість науковців розуміють фізичний або психічний вплив на особу з метою спонукання її до дій, вчинення яких заборонено законодавством. О.А. Гусак, у свою чергу, пропонує замінити слово «протиправних» на слова «небажаних для потерпілого», оскільки особу можна довести до самогубства шляхом примушування її до дій, які є правомірними, але небажаними для потерпілого, наприклад, правомірного звільнення з роботи, а також внаслідок повідомлення хоча й таких,

що принижують гідність особи, але достовірних, таких, що відповідають дійсності, відомостей (за умови, що вони повідомлялися не в образливій чи цинічній формі) [17, с. 111].

Д.О. Міські цілком слушно ставить запитання: «Проаналізовані форми – це діяння чи спосіб доведення до самогубства?» Проаналізувавши визначення діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину та способу вчинення злочину – як факультативної ознаки, можна дійти висновку, що аналізовані форми доведення до самогубства виступатимуть способом, що збігається з дією, а саме жорстоким поводженням, шантажем, примусом до протиправних дій, систематичним приниженням людської гідності потерпілої особи [18, с. 58]. Даний злочин має матеріальний склад, який є закінченим з моменту доведення до самогубства або замаху на нього. Також він належить, як правило, до продовжуваних злочинів, адже насильство може бути вчинене в одному місці, а потерпілий може вчинити самогубство в іншому. Оскільки даний злочин має матеріальний склад, то припускається наявність суспільно небезпечного діяння, його наслідків та причинного зв'язку між ними.

Існує певна складність встановлення причинного зв'язку між діями винного та смертю потерпілого, в результаті чого постає проблема доведення вини у даному злочину. Тому призначення та проведення різноманітних судових експертиз у справах про доведення до самогубства є одним з основних джерел отримання доказової інформації. Експертиза встановлює причину смерті потерпілого, психічний стан потерпілого, в якому він знаходився до вчинення самогубства, та чи є причинний зв'язок між діями обвинуваченого та психічним станом потерпілого. Поведінка злочинця під час вчинення злочинних дій пов'язана з моральними, психологічними проявами та властивостями. Психологи в особі злочинця вирізняють такі дефекти: індивідуальну правосвідомість, патологію потреб сфери особистості та психічного розвитку. До найбільш загальних рис насильницьких злочинців відносять егоїзм, нехтування інтересів і думки членів суспільства, відсутність здатності й бажання поставити себе на місце потерпілого, жорстокість, афективний характер поведінки.

Кваліфікація сучасних проявів доведення до самогубства. Сучасна злочинність в Україні постійно перебуває в динаміці не лише за кількісними, а й якісними показниками. З еволюцією людства та розвитком технічного прогресу з'являються нові, раніше не існуючі, форми суспільно небезпечних діянь. Так, з появою та розвитком Інтернету виникли нові способи вчинення різних злочинів (переважно корисливого характеру). Нашу увагу привернуло злочинне на цей час протиправне посягання – доведення до самогубства через використання телекомунікаційних мереж. При цьому новий спосіб доведення до самогубства набирає обертів у світі разом із зростанням кількості постійних користувачів мережі Інтернет. Смерть від суїциду займає друге місце в Україні після природної смерті і смерті від зовнішніх причин. Більшість осіб, які вчинили самогубство, – підлітки у віці до 14 років. У психологічних дослідженнях доведено, що «жертви кіберзалежності серед підлітків у 1,9 рази частіше вдаються до суїциду, отже, трансформаційні процеси глобалізаційного суспільства спричинили нове соціальне явище – кіберсуїцид, тобто самогубство прямо або побічно пов'язане з online-агресією» [19, с. 64]. «Групи смерті» стали відомі широкій громадськості весною 2016 р., коли в РФ розгорівся скандал навколо груп у соцмережах із суїцидальною тематикою. На той момент засоби масової інформації повідомили про самогубства 130 підлітків, підписаних на такі групи.

Такі групи, що доводять дітей до самогубства, сьогодні стали популярні й в Україні. У лютому 2017 р. різко зросла кількість пошукових запитів на тему ігор, фіналом яких стає спроба вчинити самогубство. Українська кіберполіція попереджала, що у «ВКонтакте» такі спільноти ведуть кваліфіковані психологи, які й схиляють дітей до суїциду. За інформацією кіберполіції, на сьогодні вже більше 13 000 дітей щодня заходять у такі групи й стають потенційними жертвами кураторів гри. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2021 році в Україні було вчинено близько 8 тисяч актів суїциду. Зазвичай правоохоронці припиняють провадження у справах про самогубство, не знайшовши слідів насильства на тілі загиблих. Аналіз матеріалів досудового розслідування засвідчив, що версію доведення до самогубства належним чином не розслідують або й взагалі ігнорують [20, с. 33].

Судова практика свідчить, що самогубство часто вчиняється особами, які не досягли повноліття. Через високу латентність доведення до самогубства та відсутність до 7 березня 2018 р. норми в

Кримінальному кодексу України, яка б давала можливість притягати до відповідальності за доведення до самогубства через мережу Інтернет, оцінити реальну ситуацію і стан проблеми вкрай складно. Першим кроком для усунення такої прогалини став Закон України «Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства» від 8 лютого 2018 р., Поява таких нормативних змін була підтримана громадськістю, але й зазнала певних критичних зауважень з боку експертів. На нашу думку, нове поняття «доведення особи до самогубства» потребує перегляду правової оцінки діяльності «груп смерті» в соціальних інтернет-мережах та мобільних додатках IP телефонії. Отже, видається актуальним дослідження вказаної проблематики, яке допоможе представникам правоохоронних органів правильно кваліфікувати такі посягання проти неповнолітніх. Розглянемо найбільш типові ситуації протиправних дій. До першого варіанту ми відносимо випадки, коли підлітки, що є учасниками таких груп та яким через соціальні мережі або sms-повідомлення було призначено день зведення рахунків з життям, прибували на місце запланованого самогубства, але не змогли його здійснити, і їм «допомагали» це зробити інші люди. Так, у лютому 2016 р. у соціальних мережах був поширений відеозапис самогубства неповнолітнього хлопчика: підліток підходить до огорожі моста, дивиться вниз, не наважується зробити крок, однак зненацька з різних боків з'являються дві особи, одна з яких трохи піднімає неповнолітнього і штовхає його, хлопчик падає, чоловіки поспішно тікають. Такі протиправні дії винних (сприяння падінню неповнолітнього потерпілого з мосту) слід кваліфікувати як умисне вбивство (ч. 2 ст. 115 КК України). Інкримінування конкретних кваліфікуючих ознак умисного вбивства (ч. 2 ст. 115 КК України) залежить в таких випадках від встановлених і доведених під час досудового розслідування додаткових обставин: щодо двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України), щодо малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинення групою осіб за попередньою змовою (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України) тощо. За умови виявлення таких випадків загибелі неповнолітніх необхідно встановити ознаки вбивства, зокрема, виявити ознаки об'єктивної сторони: 1) діяння – посягання на життя іншої особи, спрямоване на порушення функцій чи анатомічної цілісності життєво важливих органів іншої людини; 2) наслідки – біологічна смерть потерпілого; 3) причинний зв'язок між указаним діянням і наслідками. Важливо пам'ятати, що вбивство є закінченим з моменту настання біологічної смерті потерпілого.

Далі розглянемо типовий варіант ситуації за відповідного протиправного впливу на неповнолітнього. Найбільшу складність у слідчих під час кримінально-правової оцінки викликають випадки, коли підліток, втягнутий в діяльність «груп смерті», все ж самостійно вчиняє дії, що призводять його до смерті. Такі дії винних, які спонукають неповнолітнього до самогубства, можуть отримувати різну правову оцінку. Перший варіант – це умисне вбивство, відповідальність за яке передбачене ст. 115 КК України. Це вбивство винним шляхом опосередкованого заподіяння («посереднє» виконання) шкоди потерпілому. Для того щоб інкримінувати винному склад вбивства, необхідно довести, що потерпілий не міг усвідомлювати свої дії та їх наслідки і (або) керувати ними. Така здатність підлітком могла бути втрачена в результаті сильного психологічного впливу з боку інших осіб, що схилили потерпілого до самогубства. За результатами посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз, проведених за знайденими записами і малюнками, встановлено, що в останні дні і тижні свого життя діти були схильні до суїциду.

На нашу думку, при цьому слід враховувати вік потерпілого. Спочатку розглянемо ситуацію, коли неповнолітньому вже виповнилося 14 років. Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України неповнолітня особа з 14 років може бути притягнута до кримінальної відповідальності за окремі умисні злочини проти життя і здоров'я, які вчинені проти іншої особи. Отже, законодавець вважає, що вже з 14 років неповнолітній здатний адекватно оцінювати і суспільну небезпеку, і соціальну значимість позбавлення життя людини. Однак, якщо він здатний це зробити по відношенню до іншої людини, то може оцінити наслідки руйнівних дій і щодо себе. Інша справа, що і в цьому випадку психіка підлітка остаточно не сформована, йому властиві імпульсивність, бажання наслідувати інших, інтерес до незвичайного і таємничого тощо. Однак принципово те, що він усвідомлює наслідки вчинення дій, спрямованих на заподіяння смерті. Таким чином, якщо йдеться про самогубство неповнолітніх осіб, які досягли 14 років, здатних розуміти

зміст скоєних дій і ними керувати, то немає підстав вважати вчинене особами, які схилили підлітка до суїциду, вбивством. Такі дії, за наявності відповідних обставин, слід кваліфікувати за ст. 120 КК України.

Інша ситуація, коли потерпілим є малолітня особа. Отже, якщо за висновком експертів, потерпілий, який не досяг 14 років, через наявний у нього психічний розлад, який виник у результаті схилення його до самогубства, не міг розуміти зміст вчинених ним дій і (або) ними керувати, то в цьому випадку також необхідно вести мову про вчинення вбивства і кваліфікувати таке схилення за ч. 2 ст. 115 КК України. Така позиція знайшла підтримку й в теорії кримінального права. Наприклад, Г.Н. Борзенков вважає, що доведення до самогубства або схилення до самогубства малолітньої дитини, що не усвідомлює своїх дій, слід розглядати як вбивство шляхом опосередкованого заподіяння смерті і кваліфікувати як вбивство [21, с. 371]. Є в доктрині й дещо інші позиції. Так, на думку М.І. Хавронюка, схилення до самогубства, якщо воно систематично вчинювалося щодо малолітнього і спричинило самогубство, за певних обставин може бути розцінене як умисне вбивство [22, с. 484]. Тобто вчений не заперечує можливість психічного пригнічення волі неповнолітнього, але доповнює необхідністю доведення такого неодноразового (3 і більше разів) впливу на свідомість потерпілого.

Отже, доктринальна позиція, згідно з якою доведення до самогубства малолітньої особи оцінюється як вбивство «руками» потерпілого (посереднє заподіяння шкоди), не знаходить підтримки в судовій практиці. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що слідчі і судді не вважають достатніми для кваліфікації скоєного винними особами як вбивства наявність зазвичай непрямого умислу щодо самогубства малолітнього і опосередкованого причинно-наслідкового зв'язку між діями винних осіб і смертю потерпілих. Крім того, обставини справи не завжди вказують на користь відсутності у дитини іншого, крім самогубства, варіанту дій. Згадуючи, що самогубство потерпілого є гострою психічною реакцією на психотравмуючу ситуацію, але через те, що кожній людині притаманні індивідуальні психічні особливості, які формуються в процесі розвитку організму, одна й та сама психотравмуюча ситуація на різних людей впливає порізно і може спричинити різні наслідки залежно від фізичного та психічного стану конкретної особи. Так само і реакція дитини на стрес у формі суїцидальної поведінки для винного не завжди є передбачуваною, закономірною. Тому в такій ситуації слідчим слід довести, що винний усвідомлював, що у неповнолітнього потерпілого не було інших варіантів для уникнення самогубства. Відсутні в матеріалах кримінальних проваджень і висновки судових психіатрів про нездатність потерпілого усвідомлювати свої дії та їх наслідки і (або) керувати ними. Слід звернути увагу й на доведення в розглянутих випадках умислу на позбавлення життя неповнолітніх потерпілих, втягнутих в діяльність «груп смерті». Якщо прямий або непрямий умисел не буде встановлено, то кваліфікація доведення або схилення до самогубства малолітніх за ст. 115 КК України буде взагалі неможлива, оскільки вбивство передбачає тільки умисне вчинення відповідних діянь.

Доведення умислу необхідно здійснювати на основі аналізу механізму схилення дітей до самогубства. З кримінально-правової точки зору спілкування учасників та організаторів (модераторів) сторінок в соціальних мережах має велике доказове значення. На завершальному етапі особи, які схиляють дітей до самогубства, встановлювали з ними безпосередній контакт, отримували інформацію про реальних, а не віртуальних (можливо – підставних) потенційних дітях-самогубців, дізнавалися про їх неповнолітній вік, про їх готовність або неготовність вчинити необхідні дії. Якщо дитина була не готова або боялася піти з життя, їй допомагали подолати страх, давали певні поради і вказівки. Отримання всієї цієї інформації свідчить поряд з іншими ознаками про прямий умисел на позбавлення життя підлітків. Разом з тим за умов недоведення умислу на позбавлення життя неповнолітніх, але встановлення експертами психічної хвороби, яка виникла в результаті застосування спеціальних методик суб'єктами, що здійснювали через соціальні мережі психологічний вплив на дітей, умисне спричинення такої хвороби утворює склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 121 КК України. За встановлення необережного ставлення до смерті неповнолітнього потерпілого, у якого виникла психічна хвороба за зазначених обставин, дії винного слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 121 КК України – як умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілого.

Другий варіант правової оцінки таких дій – це доведення до самогубства, відповідальність за яке передбачене ст. 120 КК України. Під час кваліфікації доведення до самогубства, якщо воно було вчинене щодо неповнолітнього (ч. 3 ст. 120 КК України) слід спочатку довести такі альтернативні діяння: жорстоке поводження з особою, шантаж, систематичне приниження людської гідності або систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. До жорстокого поводження окремі науковці відносять і випадки психічного насильства, застосовуваного щодо неповнолітніх організаторами закритих груп в соціальних мережах. Дійсно, психологічний вплив, що приводить підлітків до психічного розладу у формі суїцидальної схильності, може бути віднесено до жорстокого поводження, яке не обов'язково має полягати в будь-якому фізичному впливі на потерпілого Так, А.І. Коробєєв вважає, що поняттям жорстокого поводження охоплюються «різні форми впливу на потерпілого, що характеризуються крайнім ступенем негуманності, безсердечності, жорстокості. Будучи оціночною категорією, це поняття включає в себе досить широкий спектр різноманітних дій ...» [23, с. 82]. Однак вказана кваліфікація, на думку Н.С. Крилової, не може застосовуватися до таких випадків через те, що склад злочину «Доведення до самогубства» передбачає належного «адресата» доведення: саме він, володіючи свободою волі й вибору, приймає рішення про самогубство [24, с. 2].

Шантаж – це погроза розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці (наприклад, відомості про хворобу, позашлюбні стосунки тощо). Можливі випадки психічного впливу на неповнолітнього у вигляді погрози розголосити батькам певну інформацію, яку дитина бажає не повідомляти батькам. Систематичне приниження людської гідності – це тривале принизливе ставлення до потерпілого (постійні образи та інші форми глумління над ним тощо. У російській федерації у 2012 році вперше було засуджено А.С. за доведення до самогубства через Інтернет. У її діях, окрім підбурювання до самогубства, за яке не можна притягти до відповідальності, якраз були і встановлені факти публічного приниження гідності загиблого в мережі Інтернет. Систематичний протиправний примус до дій, що суперечать волі особи, це фізичний або психічний вплив на особу, який складається з трьох та більше дій, з метою спонукання її до дій, вчинення яких заборонене законодавством. Такий вплив може полягати в застосуванні фізичного або психічного насильства щодо потерпілого або близьких йому осіб, погрози знищення або пошкодження майна тощо. Можливі випадки психічного впливу на неповнолітнього погрозою вбивства чи заповідання тяжких тілесних ушкоджень його батькам.

З одного боку, не можна погодитися з позицією М. Теплюка, що така діяльність повинна мати мінімумом 2 епізоди. Судова практика однозначно визначає систематичність як вчинення не менше трьох разів протягом нетривалого часу (п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2). З іншого боку, є слушною думка вченого щодо недоцільності визначення певної кількості таких злочинних актів. Судова практика свідчить про значні складнощі у доведенні кожного такого випадку протиправного примусу. Також є не логічним та не відповідним суспільній безпеці діяння для кваліфікації такого злочину доведення саме 3 епізодів протиправного примусу або 1 епізоду шантажу чи схиляння до самогубства. (безумовно примус є більш небезпечним, ніж шантаж). Отже, нормативне закріплення обов'язку органів досудового розслідування доводити мінімум три епізоди є практично не виправданим. Також є некоректним визначення законодавцем «примусу до дій, що суперечать волі особи», оскільки поняття «примус» це саме дії, які суперечать волі особи. Схиляння до самогубства і надання допомоги під час самогубства до 7 березня 2018 р. відповідно до законодавства не визнавалися кримінально-караними діяннями.

Так, наприклад, «... у Запоріжжі у вересні 2015 року було відкрито кримінальне провадження у відношенні С.К. за ст. 120 КК України. Його підозрювали у доведенні до самогубства через Інтернет дев'яти молодих жінок, чотири з яких проживали на території РФ, а п'ять – в Україні. Тільки одну з жертв на території України вдалось врятувати. По цій справі правоохоронцями була зафіксована IP-адреса особи, яка, використовуючи жіноче ім'я, знаходила в соціальній мережі «Контакт» майбутніх жертв та доводила їх до самогубства. В квартирі підозрюваного проведено обшук та вилучено

комп'ютер, з якого заходила в Інтернет особа, що підозрюється у доведенні до самогубства дев'ятох жертв. Зі слів врятованої жертви, підозрюваний називав себе жіночим іменем, представлявся медичною сестрою, давав поради та рекомендації, як краще вчинити самогубство, допомагав обирати місце для повішення та знаряддя, вмовляв зробити це разом. Переписка підозрюваного з іншими жертвами підтвердила саме такий відпрацьований спосіб доведення до самогубства. Після загибелі жертви підозрюваний писав у соціальних мережах родичам загиблих, що підтверджують родичі». При цьому положення оновленої ч. 1 ст. 120 КК України не можуть бути застосовані до вказаної ситуації, оскільки закон про кримінальну відповідальність (у разі криміналізації діяння) не має зворотної дії. Тобто за умови недоведення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 120 КК України, саме схиляння до самогубства, яке фактично вчиняв Є.К., не буде мати судової перспективи.

Під схилянням до самогубства потрібно розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на збудження в іншій особі бажання вчинити самогубство (пропозицію, умовляння, пораду, переконування тощо). Відповідальність за даний злочин настає незалежно від наслідків схиляння, тобто від того, вчинила особа самогубство чи відмовилася це зробити. На перший погляд, це нагадує підбурювання до вчинення злочину. Однак посилатися на ч. 4 ст. 27 КК України (підбурювання до доведення до самогубства), на нашу думку, не потрібно. Підбурювач, за визначенням, впливає на виконавця, схиляючи його до вчинення злочину. Відкриття кримінального провадження за ознаками підбурювання до доведення до самогубства передбачає наявність виконавця - особи, яка схилила іншого до самогубства або замаху на нього. Тобто винна особа психічно впливає на неповнолітнього та схиляє його до самогубства. Ця винна особа вже є виконавцем злочину, передбаченого статтею 120 КК України «Доведення до самогубства». Тобто немає підстав дії виконавця злочину оцінювати як підбурювання до вказаного злочину. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за «інші дії, які сприяють вчиненню самогубства», як вже зазначалося, ми підтримуємо думку науковців, які стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не відповідає положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, за яким за діяння, які є злочинами, відповідальність визначається винятково законами України.

Такі оціночні ознаки, відповідно до вищевказаного, безумовно, дозволяють органам досудового розслідування необґрунтовано розширювати межі криміналізації «Доведення до самогубства». Наприклад, збільшення ціни на комунальні послуги ставить багатьох громадян України в досить скрутні умови, що, можливо, й підштовхне окремих з них на самогубство. Тобто дії уповноважених органів (наприклад, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) щодо підвищення тарифів (наприклад, електричної та теплової енергії та ін.) можуть теоретично охоплюватися «іншими діями, що сприяють вчиненню самогубства». Безумовно, в судовій та слідчій практиці така діяльність суб'єктів владних повноважень не була й не буде оцінена як злочинна. Аналіз вказаних ознак об'єктивної сторони доведення до самогубства свідчить про певну їх недосконалість (загальний характер, дублювання за змістом, необґрунтована складність доведення окремих ознак) та необхідність подальшого удосконалення.

За даними Державної служби статистики України, у 2022 році майже сім з половиною тисяч українців вчинили суїцид. За свідченням головного наукового співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Наталії Левчук, у групі ризику знаходяться не тільки неповнолітні, а ще й пенсіонери. Всесвітня організація охорони здоров'я також повідомляє, що в усьому світі в групі ризику знаходяться представники ЛГБТ, ув'язнені, біженці й мігранти [25, с. 3]. Підвищенню кількості самогубств в Україні сприяє багато факторів: криза в економіці, невисокий рівень культури та соціальної відповідальності, воєнні дії на території держави, підвищення тарифів, скорочення робочих місць, інфляція і як наслідок зубожіння населення тощо. На жаль не можна точно стверджувати скільки людей вчиняють самогубство із власного бажання та без стороннього впливу. Людство не стоїть на місці, воно знаходиться в постійному інтенсивному розвитку. Разом з тим, розвивається та модернізується і злочинність.

Доведення особи до самогубства є поширеним явищем та викликає стурбованість, оскільки становить загрозу для моральних засад соціуму, посягає на життя людини. Залучення громадськості у вирішення даного питання та програм з боротьби з насильством у сім'ї, профілактика самогубств є дієвими методами у боротьбі з проблемою. Стаття 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права також проголошують, що право на життя - під охороною закону. Безліч інших міжнародних актів стоять на таких же позиціях, що зумовлює наявність у вітчизняному кримінальному законі норм, спрямованих на охорону життя. В умовах євроінтеграції таке доповнення законодавства абсолютно актуальне. Попри вознесення цінності життя, кожні 40 секунд у світі трапляється самогубство, причиною чого є і негативний вплив з боку інших людей. Країнами-лідерами за числом самогубств є Японія, Литва, РФ, Угровина, Україна та ряд інших. Серед потерпілих велика кількість неповнолітніх та молоді, що аж ніяк не покращує становище. У багатьох західних країнах самогубство до 1800-го року вважалося злочином, а багато ісламських країн і досі таврує самогубство як кримінальний злочин.

Зарубіжна кримінальна відповідальність за доведення до самогубства. Аналізуючи закордонне тлумачення злочину, можна виділити такі тези - Грузія, Азербайджан, РФ окремо в складі злочину виділяють погрозу - усний, письмовий, вчинений шляхом конклюдентних дій намір завдати фізичної чи моральної шкоди. Погрози нагадують шантаж, щоправда з розширеним тлумаченням, охоплює і залякування фізичною розправою потерпілого чи близьких йому людей. Законодавство Азербайджану відносить погрозу до жорстокого поводження, а Естонія додає до переліку знущання, що також розцінюється як жорстоке поводження. Республіка Молдова зазначає ще й наклеп, цькування, образу - діяння, які українське законодавство вважає дрібними проявами тиску, не здатними схилити до самогубства за наявності стійкої психіки у особи. Інше бачення способів схилення до самогубства представлені у Литві, Болгарії, Японії, Польщі Білорусі, Аргентині, Данії і інших, які прописали відповідальність за схилення до самогубства і допомогу вчинення, навіть якщо допомагаючий діяв з високих мотивів, наприклад, релігійних чи гуманних. Іспанія і Сан-Маріно не мають в кримінальному кодексі цього діяння, але представлене вбивство і його види, тож схилення шляхом вмовлення, примушування, пособництва розглядається як підвид вбивства. За схилення до невдалої спроби самогубства винний відповідає за тілесні ушкодження. Швеція, Китай, Корея мають схоже бачення: передбачають лише таке діяння як вбивство, і якщо особа вбиває іншу на її прохання, це діяння вважається кримінально караним.

Кримінальне покарання винного, який шляхом умовлянь або надання допомоги приводить людину до спроби самогубства, передбачено і в ст. 151 КК Республіки Польщі - від 3 місяців до 5 років (при цьому не містить кваліфікуючих ознак). Склад доведення до самогубства міститься і в законодавстві інших держав. У ст. 83 КК Аргентини йдеться, що «карається позбавленням волі на строк від одного року до чотирьох років тюремного ув'язнення той, хто підбурював іншого до вчинення самогубства або посприяв здійсненню самогубства. Покарання призначається як у випадку доведеної до кінця, так і в разі незакінченої спроби самогубства».

Кваліфікуючі обставини. Доведення до самогубства декількох осіб потребує посиленої відповідальності через підвищену суспільну небезпечність, особливо, якщо поєднане з діяльністю сект, носить масовий характер, як і доведення до самогубства неповнолітнього. Законодавства таких країн, як Росія, Азербайджан і Молдова не відносять до кваліфікуючих обставин службову залежність, а Грузія і Естонія не згадують матеріальну, що є значним недоліком. При тому Молдова зазначає, що якщо в матеріальній залежності особа перебувала від батьків, близьких родичів, чи іншого з подружжя і така особа схилила потерпілого до самогубства, ця обставина ще більше обтяжує діяння. Вчені розробляють пропозиції щодо доповнення списку обтяжуючих ознак. Одна з них - включення корисливого мотиву, бо діяння вчиняється тоді із прямим умислом, винний усвідомлює, що у разі самогубства потерпілого він отримає можливість привласнити його гроші чи інше майно або зможе позбутися матеріальної залежності від потерпілого, який виступає його кредитором за цивільно-правовими домовленостями.

Зарубіжний досвід щодо встановлення кримінальної відповідальності за доведення до самогубства через мережу Інтернет. Сьогодні, внаслідок стрімкого розвитку та поширення інформаційно-комунікаційних технологій, невід'ємною частиною життя людини стали мобільні телефони, планшети, комп'ютери тощо. Та особливе місце у житті суспільства належить саме всесвітній павутині - мережі Інтернет. Швидкість зростання користувачів інтернету вражає. При чому, йому властиві усі вікові категорії суспільства і велика кількість сфер діяльності. Але не зважаючи на позитивну роль віртуального простору, останнім часом спостерігається велика кількість вчинення злочинів за допомогою всесвітньої мережі, що являється суттєвою загрозою майбутнього. У кримінальній практиці деяких зарубіжних країн йде тенденція криміналізації таких форм доведення до самогубства, як підбурювання (Австрія, Індія, Італія), допомога в самогубстві (Данія, США).

Щодо перших проявів таких «забав», то перший онлайн суїцид було здійснено у США 2003 року 21-річним блогером шляхом прийняття сильнодіючих медичних препаратів і алкоголю та обговорюючи свої дії з учасниками чату. У 2007 році 42-річний мешканець Великобританії транслював через WEB-камеру комп'ютера процес самоповішення. У 2009 році в штаті Орегон (США) 26-річний хлопець шукав в соціальних мережах емоційно нестабільних жінок та домовлявся з ними про здійснення колективного самогубства, а саме повішення, яке планував фіксувати на відеокамеру [26, с. 168]. В зарубіжних країнах вже існує досвід засудження за доведення до самогубства через інтернет. Зокрема, в США у 2014 році в штаті Мінесота до кримінальної відповідальності був притягнений чоловік, який використовуючи інтернет мережу представлявся медичною сестрою та наполегливо давав поради жінкам, у яких були певні проблеми, покінчити життя самогубством і в такий спосіб покласти край усім стражданням. В Італії 2013 року велося слідство щодо вісьмох підлітків, які підбурили до самогубства 14-річну дівчину з використанням соціальної мережі «Facebook». Отже, інтернет являє собою потужний інформаційний і розважальний ресурс, та водночас безпека у віртуальному просторі є однією з гострих проблем сьогодення. Особливо важливою є проблема доведення до самогубства дітей підліткового віку через інтернет мережу. Тому, враховуючи світову тенденцію росту злочинності в мережі Інтернет існує необхідність внесення змін до кримінального та кримінального процесуального законодавства, які повинні відповідати сучасним викликам з боку злочинців.

Відмежування доведення до самогубства від суміжних складів злочинів. Доведення до самогубства відрізняється від вбивства (ст. 115 КК України), насамперед особливостями, що характеризують об'єктивну сторону кожного із цих злочинів. При доведенні до самогубства, на відміну від вбивства, потерпілий під впливом жорстокого з ним поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження його людської гідності з боку винуватого сам приймає рішення щодо позбавлення себе життя та умисно власноручно реалізує його, володіючи при цьому свідомістю та волею. Спосіб позбавлення життя, який обирає потерпілий, може бути будь-яким та не впливати на кваліфікацію діяння, тобто не можна говорити про наявність складу вбивства, якщо відсутній хоча б один із його структурних елементів.

Вбивства не може бути там, де немає протиправного, безпосереднього заподіяння смерті однією особою іншій. На теперішній час у кримінальному законодавстві України є низка чинних статей, що передбачають кримінальну відповідальність за жорстоке поводження. Таким суміжним складом злочину для статті 120 КК України є катування. Передбачене статтею 127 КК України катування розглядається як заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, тобто ступінь насильницьких дій при катуванні має виражатися у спричиненні більш глибоких, особливо больових відчуттів з особливою жорстокістю, які можуть викликати стрес, почуття жаху чи неспокою, здатні принизити чи образити жертву, зламати її фізичний чи моральний опір. Все вищезазначене дає можливість стверджувати, що катування є спеціальним видом жорстокого поводження з потерпілим. І практикою підтверджується, що психотравмуючий вплив катування нерідко веде до самогубства. Таким чином, якщо катування потерпілого призводить до його самогубства або замаху на

самогубство, діяння необхідно кваліфікувати за статтею 120 КК України за сукупністю зі статтею 127 КК України.

Невиконання або неналежне виконання професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх внаслідок недбалого або несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило смерть неповнолітнього, передбачене частиною 2 статті 137 КК України, є також суміжним частині 3 статті 120 КК України складом злочину. При певному співпадинні об'єктивної сторони і деяких інших ознак, неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей формально відрізняється від доведення до самогубства, вчиненого щодо неповнолітнього. По-перше, ця відмінність визначається ознаками об'єктивної сторони. По-друге, ці злочини розрізняються за колом тих осіб, що можуть бути суб'єктами цих злочинів, і, відповідно, за видами діяльності, яку вони повинні здійснювати згідно з зазначеними статтями Кримінального кодексу України. Незважаючи на зазначену формальну різницю цих двох складів злочинів, виникає проблема колізії норм. Об'єктивно діяння, передбачені частиною 2 статті 137 та частиною третьою статті 120 КК України, реально можуть бути кваліфікованими за будь-яким із двох зазначених складів. Відмежування є можливим переважно за суб'єктивною стороною - від форми вини, наявності чи відсутності мети довести жертву до самогубства, шляхом створення їй таких умов, за яких жертва сама позбавить себе життя.

Висновки:

1. Доведення до самогубства є специфічним злочином, оскільки саме самогубство є видом неприродної смерті, але даний злочин є єдиним проти життя особи, який не охоплюється поняттям «вбивство», адже вчиняється не безпосередньо винним, а потерпілим, тобто опосередковано. Проблема суїциду натеper є актуальною не лише в Україні, а в багатьох країнах світу. Причинами є як зовнішні проблеми в державі, так і особисті проблеми людини. Наявність численних розробок із даної проблеми свідчить про наявність недоліків у чинному законодавстві України.

2. Доведення до самогубства через використання телекомунікаційних мереж. Встановлено, що жертви кіберзалукування серед підлітків у 1,9 рази частіше вдаються до суїциду, отже, трансформаційні процеси глобалізаційного суспільства спричинили нове соціальне явище – кіберсуїцид, тобто самогубство, прямо або побічно пов'язане з online-агресією. Сучасні зміни до ст. 120 Кримінального кодексу України не вирішили усі проблеми з тлумаченням поняття «доведення особи до самогубства», до того ж потягли зміни у правилах кваліфікації правопорушень, пов'язаних з діяльністю «груп смерті» в соціальних інтернет-мережах та мобільних додатків IP телефонії. Встановлено, що у судовій та слідчій практиці відсутні універсальні підходи щодо ідентифікації таких суспільно небезпечних діянь.

Найбільшу складність у слідчих під час кваліфікації таких діянь створюють ситуації, коли неповнолітній, втягнутий в діяльність «груп смерті», все ж самостійно вчиняє дії, що призводять його до смерті. Такі дії винних, які спонукають неповнолітнього до самогубства можуть отримувати різну правову оцінку. Найбільш поширені варіанти кваліфікації таких дій – умисне вбивство (ст. 115 КК України) та доведення до самогубства (ст. 120 КК України). Аналіз вказаних ознак об'єктивної сторони доведення до самогубства свідчить про певну їх недосконалість (загальний характер, дублювання за змістом, необґрунтована складність доведення окремих ознак) та необхідність подальшого удосконалення.

3. Таким чином, для посилення кримінально-правової боротьби з доведенням до самогубства необхідно: 1. Диспозицію ч. 1 ст. 120 КК України викласти у наступній редакції: "Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, протиправного примусу до небажаних для неї дій, схиляння до самогубства, надання допомоги у вчиненні самогубства, втягнення у групи, ігри та інші заходи, кінцевою метою яких є самогубство або його імітація". 2. Диспозицію ч. 2 ст. 120 КК України викласти у такій редакції: "Те саме діяння, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній, службовій або іншій залежності від винуватого, або групою осіб, або з використанням телекомунікаційних засобів, або щодо двох або більше осіб". 3. Верховному Суду України детальніше розробити понятійно-категоріальний апарат, що буде роз'яснювати поняття "доведення до самогубства", "схиляння", "сприяння" і тлумачити відповідні дефініції.

Література:

1. Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2001. 18 с.
2. Кірієнко, В. О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання доведенню особи до самогубства або до замаху на самогубство: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Кірієнко Вячеслав Олександрович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 18 с.
3. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указ.). [6-е офиц. изд.]. Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1924. 104 с.3.6.
4. Дудоров О.О. Кримінальне право: навч. посіб. / О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
5. Горностай А.В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин. Харків: Юрайт, 2016. 232 с.
6. Гусак О.А. Об'єкт доведення до самогубства: сучасний погляд. Вісник Одеського національного університету. Правознавство. 2018. Т. 17. Вип. 1/2 (16/17). С. 171-175.;
7. Гусак О.А. Об'єкт доведення до самогубства: сучасний погляд / О.А. Гусак // Вісник Одеського національного університету. 2019. Т. 16. Вип. 24. Правознавство. С. 70-76.
8. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В.Л. Менчинського; переклад на українську мову О.В. Лішевської. Київ: ОВК, 2017. 284 с.
9. Колінько О.О. Доведення до самогубства: порівняльна характеристика Українського і зарубіжного кримінального законодавства : зб. наук. пр. 2018. С. 258–263.
10. Кримінальний кодекс Французької Республіки / під ред. В.Л. Менчинського; переклад на українську мову К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2017. 348 с.
11. Бажанов М.І. Кримінальне право. Особлива частина. Київ. 2005, 134с.
12. Грищук В.К. Кримінальна відповідальність за доведення до самогубства в історії вітчизняного права / В.К. Грищук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць.-Вип. 67. О. : Юрид. л-ра, 2018. с. 649-655.
13. Кривоконь Д.А. Доведення до самогубства: кримінально-правовий аналіз / Д. А. Кривоконь // Молодий вчений. 2018. № 11. с. 888-892.
14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_11_217.
15. Гусак О.А. Кваліфікація доведення до самогубства / О.А. Гусак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць. Вип. 16. О. : Юрид. л-ра, 2017, с. 613-616.
16. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г.М. Анісімов, О.О. Володіна, І.О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2019. С. 54.
17. Грищак М.О. Кваліфікація доведення до самогубства / М.О. Грищак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць. Вип. 13. О. : Юрид. л-ра, 2018, с. 413-509.
18. Гусак О.А. Проблемні питання об'єктивної сторони доведення до самогубства / О.А. Гусак // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права: матер. міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2018 р.). Т. 2 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». О.: Фенікс, 2018. с. 215-216.
19. Міські Д.О. До проблеми визначення об'єктивної сторони доведення до самогубства. Юридичні науки: проблеми та перспективи. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р. С. 87–89.
20. Найдьонова Л.А. Агресивний кіберпростір чи агресивні користувачі? – психологічні засади долання кібербулінгу. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск. Проблеми кібер- гресії / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. 2017. Т. 2. С. 83–92.
21. Паукова А.В. Ідея інформаційного захисту дітей / А.В. Паукова // Вісник ЛНУ ім. Т.Шевченка №13 (272) Ч. III, 2013, С. 51-56. 5.
22. Бозенков Г.Н. Кримінальне право : навч. посіб. / Г.Н. Борзенков; за заг. Київ: Ваіте, 2018. 541 с.
Хавронюк М.І. Кримінальне право : навч. посіб. / М.І. Хавронюк; Ваіте, 2014. 944 с.

-
23. А.І. Коробєєв Захист дітей від самогубства/ О.А. Гусак // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2018. № 16. с. 135-138.
24. Крылова Н.Е. «Группы смерти» и подростковый суицид: уголовно-правовые аспекты. Отрасли права. URL: <http://отрасли-права.рф/article/22232>.
25. О. М. Гладун. Левчук Наталія Михайлівна // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 16. URL: <https://esu.com.ua/article-54001> (дата перегляду: 20.11.2022).
26. Гавловський В.Д. Щодо використання соціальних мереж для виявлення, розкриття та попередження злочинів / В.Д. Гавловський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) №2 (28) 2012, С. 271-280.

УДК: 343.34

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-8180-0960](https://orcid.org/0000-0002-8180-0960)**Киренко Сергій Георгійович,***Кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного та кримінального права**юридичного факультету**Інституту управління, технологій та права**Державного університету інфраструктури та технологій**м. Київ, Україна***Троцький Олег Олегович,***Студент II курсу магістратури юридичного факультету**Інституту управління, технологій та права**Державного університету інфраструктури та технологій**м. Київ, Україна*

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У науковій роботі досліджується питання стану і наявної проблематики сучасних аспектів протидії терористичній діяльності у вітчизняній концепції та практиці в контексті повномасштабної агресії російської федерації та терористичної загрози, яку вона несе своєю діяльністю, а саме веденням агресивної терористичної політики. В цій роботі здійснена характеристика сучасних терористичних загроз, проведено аналітику вітчизняної теорії та практики протидії тероризму. В ході дослідження було проаналізовано досвід антитерористичної діяльності за прикладом Ізраїлю з наступним зіставленням до української моделі протидії тероризму. Окремо розглянуто питання національної стійкості в контексті протидії сучасним терористичним загрозам. Також в ході дослідження було винесено рекомендації по оптимізації державної політики у сфері боротьби з терористичними загрозами з урахуванням поточного безпекового становища та повноти нормативного врегулювання поточного питання.

Ключові слова: тероризм, терористична загроза, терористичні методи, безпека, протидія тероризму, терористична організація, міжнародний тероризм, держава-терорист.

Annotation. The scientific work investigates the issue of the condition and existing problems of modern aspects of countering terrorist activity in the domestic concept and practice in the context of the full-scale aggression of the Russian Federation and the terrorist threat that it carries with its activities, namely, conducting an aggressive policy. In this work, I made a feasible characterization of modern terrorist threats, conducted an analysis of the domestic theory and practice of combating terrorism. In the course of the study, the experience of anti-terrorist activity was analyzed using the example of Israel, followed by a comparison with the Ukrainian model of combating terrorism. The issue of national resilience in the context of countering modern terrorist threats is considered separately. Also, in the course of the research, recommendations were made to optimize state policy in the field of combating terrorist threats, taking into account the current security situation and the completeness of the regulatory settlement of the current issue.

Key words: terrorism, terrorist threat, terrorist methods, security, counter-terrorism, terrorist organization, international terrorism, terrorist state.

Постановка проблеми. В науковій роботі досліджена проблематика сучасних аспектів протидії терористичній діяльності в контексті повномасштабної агресії російської федерації та актуальної безпекової обстановки. Терористична загроза, якій протидіє наша держава, досі не зустрічалась в сучасній міжнародній практиці. Складність проблематики спонукає до пошуків нових рішень та напрацювання більш дієвих антитерористичних заходів, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Цей процес є складним і вимагає відмови від усталених стереотипних підходів в оцінці суспільної небезпеки тероризму, актуалізує наукові дослідження з цієї проблематики,

що будують фундаментальні основи для протидії тероризму. Варто зазначити, що для України найбільша терористична загроза виникає не з огляду на тенденції розвитку міжнародного тероризму, а через агресивну політику Росії, спрямовану на дестабілізацію і дезінтеграцію нашої держави.

Аналізуючи вітчизняне законодавство у сфері протидії тероризму, ми можемо зазначити, що в Україні, в цілому, існує необхідна законодавча база та умови для забезпечення успішної протидії тероризму. Однак ми маємо концептуально застарілу стратегію протидії, оскільки вона не врегульовує в повній мірі наявну проблематику. Концептуальні засади боротьби з тероризмом в Україні потребують оновлення з огляду на кардинальні зміни у безпековому середовищі й трансформацію характеру терористичної загрози для держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретично-методологічних засад та вивчення сучасних аспектів протидії тероризму висвітлюються у роботах таких вітчизняних науковців, як: Резнікова О.О., Місюра А.О., Дрьомов С.В., Зелений В.В., Войтовський К.Є., Лисиченко Г.В., Забулонов Ю.Л., Паливода В.О., Гусаров С.М., Мальцев М.Є., Білан І.А та інших.

Однак, аналіз праць вітчизняних науковців щодо сучасних аспектів протидії терористичній діяльності свідчить про те, що наявна проблематика питання не була комплексно охоплена. Складність дослідження цього питання полягає безпосередньо у масштабах та динаміці проблематики сучасних аспектів протидії терористичній діяльності в контексті стрімкої глобальної загрози міжнародній безпеці.

Головною метою цієї роботи є формулювання комплексних теоретичних положень щодо сучасних аспектів протидії терористичній діяльності в контексті повномасштабного вторгнення російської федерації з урахуванням поточної безпекової обстановки. Також є необхідним з'ясування проблематики вітчизняної теорії та практики з питання запобігання терористичним загрозам з подальшим висуненням практичних пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та рекомендацій стосовно застосування практичних аспектів для більш ефективної боротьби з тероризмом.

Виклад основного матеріалу. Від початку встановлення української незалежності, питання протидії тероризму в Україні не стояло серед ключових проблем держави. Однак усе змінилось з початком агресії з боку російської федерації у 2014 році.

За оцінками фахівців, рівень терористичної загрози у світі постійно зростає [1], при цьому невпинно розширюється географія тероризму, збільшується кількість жертв терористичних актів, діяльність терористичних організацій призводить до зростання відчуття незахищеності та невпевненості серед населення. Протидіяти цій загрозі стає дедалі важче.

Росія, маючи безпосередню причетність до формування та розвитку незаконних збройних формувань на сході нашої країни у вигляді «сепаратистських» рухів, порушила територіальну цілісність нашої держави. «Сепаратистські» організації під патронатом країни-агресора за всіма зовнішніми та внутрішніми характеристиками були та залишаються до сьогодні класичним прототипом багаторівневих терористичних організацій з іноземним фінансуванням. І найчисельніші з таких незаконних збройних формувань були сконцентровані саме на тимчасово непідконтрольних Україні територіях. Проте до повномасштабного вторгнення російська федерація не полишала спроб розвивати їх і далеко за лінією фронту, в інших великих містах України, але вже під виглядом різноманітних «охоронних фірм» та «громадських організацій». Обидві категорії об'єднань мали на меті здійснювати внутрішню дестабілізацію в країні, а також несли потенційну терористичну загрозу. Ці незаконні збройні формування широко використовують терористичну тактику, яка мало чим відрізняється від дій організацій, визнаних терористичними на міжнародному рівні (як «Аль-Каїда» або «Ісламська держава»).

Принципово нових масштабів проблематика набула з моменту повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну. Починаючи з 24-го лютого 2022 року Росія систематично руйнує українську критичну інфраструктуру, веде обстріли житлових кварталів, захоплює в заручники мирне населення. Вся ця діяльність характеризується не інакше, як «терористична» та наразі відображає реальну державну політику російської федерації. Зокрема, таку риторику і діяльність лобіює вище політичне та військове керівництво рф за згоди переважної більшості населення. Таким чином Росія власною діяльністю самостійно і визначила себе «Державою – терористом». Іноді, навіть, не приховуючи,

трансляючи найяскравіші терористичні тези через власну пропаганду та у промовах вищого керівництва. Відтак, ми можемо констатувати факт відсутності подібного міжнародного досвіду протидії терористичній загрозі континентального масштабу в світовій практиці. Відповідно світовий досвід протидії терористичній діяльності не може повністю охопити проблематику терористичної загрози в Україні. Ми повинні розробити принципово нову систему реагування на терористичну загрозу та протидії їй, опираючись на власний досвід здобутий за час антитерористичної операції, війни та передові світові тенденції.

1. Характеристика терористичних загроз. Перед тим, як розглянути сучасні аспекти протидії терористичній діяльності, варто охарактеризувати найбільш поширені види терористичних загроз і окреслити проблематику, якій протидіє наша держава. У сучасному світі окремі організації, збройні формування, громадяни використовують терористичну діяльність, як тактику для досягнення різних цілей політичного, ідеологічного та іншого характеру. Та доки більшість держав керується першочерговістю безпекових принципів, політикою стримувань та протидії глобальним та локальним терористичним загрозам, інші країни займають позицію кураторів світового тероризму, стаючи спонсорами тероризму в інших країнах для досягнення власних геополітичних, регіональних та внутрішньодержавних цілей.

Говорячи про класифікацію сучасних терористичних загроз, істотна складність, різноманіття форм, політичні протиріччя при його оцінюванні визначають і відсутність єдиного підходу до визначення видів тероризму. Закордонні й вітчизняні філософи, політологи, історики, юристи систематизують і класифікують тероризм, пропонуючи специфічні критерії класифікації, відображаючи при цьому багатовимірність і складність цього явища.

Виходячи з сучасних аспектів аналізу терористичних загроз сьогодення, у цій необхідно виділити наступні категорії класифікації тероризму: на ідеологічній основі, за територією вчинення, за засобами вчинення.

Класифікація тероризму на ідеологічній основі:

– політичний тероризм, який спрямований на зміну економічного чи політичного ладу власної країни. Основною причиною, що породжує його, є соціально-політичні конфлікти та, як наслідок, може супроводжуватись насильницькою зміною державних режимів;

– націонал-тероризм; проявляється у шовіністичних поглядах та ідеях, що ґрунтуються на репресивних заходах щодо представників інших націй і здійснюється за етнічною ознакою. Супроводжується знищенням їх культури, ідентичності, захопленням майна та землі;

– релігійний тероризм, спрямований на насильницьке утвердження однієї віри шляхом терористичних методів та може супроводжуватись утвердженням релігійної влади. Може мати прояв у вигляді несистематичних, поодиноких сект, а також може бути розповсюдженим явищем у окремих течіях популярних релігій;

– кримінальний тероризм характеризується використанням терористичної методології для отримання матеріальних ресурсів, захоплення підприємств, ліквідації конкурентів та противників. У нашій державі кримінальний тероризм був поширеним у часи 90-х років, під час глобальних державних перетворень.

За територією вчинення тероризм класифікують на внутрішній і міжнародний:

– внутрішній тероризм визначається як вчинення насильства громадянами конкретної держави на своїй території;

– міжнародний тероризм визначається як вчинення насильства, терористичних актів однією державою проти іншої.

За засобами вчинення терористичних дій, тероризм класифікують: як «класичний», тобто із застосуванням звичайних засобів ураження, зокрема, вибухівки; економічний і технологічний, до якого належать ядерний, хімічний, бактеріологічний, екологічний, кібернетичний, інформаційний та ін. Значні ризики пов'язані з використанням зброї масового ураження (ядерної, хімічної, бактеріологічної). Водночас існуючі міжнародні угоди про нерозповсюдження ядерної зброї, заборону застосування хімічних отруйних речовин спрямовані насамперед на державні суб'єкти [2].

Слід підкреслити, що наразі загроза терористичних актів на об'єктах пошкодження яких несе загрозу державного або навіть міжнародного масштабу є на критичному рівні за рахунок ведення терористичної політики російською федерацією. Наслідки від терористичних дій при руйнуванні гідротехнічних споруд, хімічних підприємств, об'єктів ядерно-паливного циклу, можуть мати масштаби регіональної і навіть континентальної катастрофи. Руйнування систем управління, енергозабезпечення, водопостачання та зв'язку великих міст здатне паралізувати його життєзабезпечення і призвести до масової паніки, економічних втрат, загибелі населення. Промислово розвинені регіони з високою щільністю населення найуразливіші до дії руйнівних чинників техногенної природи.

Найбільш абсурдним є те, що дефініція «технологічний» тероризм отримала правове визначення у Договорі Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з тероризмом. Нагадаємо, членство у цій міжнародній організації, зокрема, має Росія. Під технологічним тероризмом у договорі організації розуміють дві групи злочинів терористичного характеру:

– по-перше, це дії, скоєні із застосуванням нових технічних засобів (хімічних, біологічних, ядерних, радіаційних);

– по-друге, це дії, спрямовані проти особливо небезпечних об'єктів та об'єктів життєзабезпечення, руйнування яких призводить до тяжких наслідків, які супроводжуються масовою загибеллю населення і забрудненням територій.

У широкому розумінні технологічний тероризм можна визначити як сукупність інноваційних способів здійснення терористичних дій (до яких сьогодні можна віднести космічний та ін.) або використання терористичних методів направлених на ураження об'єктів, що можуть призвести до техногенної або екологічної катастрофи. Характерними особливостями технологічного тероризму є:

– масштабність як щодо кількості жертв, так і обсягу матеріальних збитків;

– поєднання з надзвичайними ситуаціями техногенного характеру;

– синергічність – дії технологічного тероризму можуть призвести до послідовності інших негативних наслідків;

– мультиплікативний, деструктивний вплив (прямий чи опосередкований) на ті сфери, проти яких безпосередньо вони не були спрямовані.

Необхідно підкреслити – наразі терористи вдаються до найжорсткіших методів, що здатні спричинити масові ураження населення, завдати значних екологічних чи економічних збитків, для досягнення власних цілей.

Така класифікація нового, сучасного тероризму є достатньо умовна, а перелік не є вичерпним. Однак він дозволяє промаркувати найбільш активні терористичні загрози та більш точно визначити, їх як на державному, так і на міжнародному рівнях.

Наразі можна констатувати: в Україні ми маємо таку критичну терористичну загрозу, яка вже вийшла за межі державного кордону. У зв'язку із застосуванням всієї повноти терористичних методів російською федерацією, ми отримуємо не лише руйнування критичної інфраструктури, незліченні людські жертви та катастрофічні екологічні наслідки на території України. А просто зараз ми бачимо результат терористичних дій у вигляді перебоїв електропостачання в Молдові, або навіть людських жертв в Польщі. Таким чином терористичну загрозу в Україні більш чітко можна визначити за допомогою Закону України «Про боротьбу з тероризмом», а саме загроза «держави-терориста», як акт міжнародного тероризму.

Держава-терорист – держава, яка відкрито, з використанням власних збройних сил, інших збройних формувань, або приховано, з використанням збройних формувань, що діють від імені та (або) в інтересах такої держави, вчиняє терористичні акти, акти міжнародного тероризму [3].

Загроза такого масштабу, якій ми протидіємо, досі не зустрічалась в сучасній міжнародній практиці. Тому нові тенденції у розвитку міжнародного тероризму створюють додаткові виклики для національної і міжнародної безпеки та потребують належного реагування. З огляду на це, заходи з удосконалення антитерористичної політики і боротьби з тероризмом як на національному, так і на міжнародному рівнях

повинні мати перманентний характер. Наразі зусилля багатьох країн спрямовані на посилення захисту від терористичної загрози і сприяння нашій боротьбі з «державою-терористом».

Аналіз антитерористичної діяльності міжнародних і регіональних організацій, а також державної політики низки країн світу дозволяє виокремити актуальні тенденції протидії тероризму [4, с. 12]:

- посилення міжнародної взаємодії і обміну інформацією між країнами з питань боротьби з тероризмом;
- посилення взаємодії та обміну інформацією з питань протидії тероризму між уповноваженими органами на національному рівні;
- посилення профілактики тероризму, у т.ч. протидія радикалізації;
- використання державними органами нових технологій боротьби з тероризмом;
- посилення боротьби з фінансуванням тероризму;
- посилення контролю за міграційними процесами;
- вдосконалення національного законодавства з питань протидії тероризму, надання додаткових повноважень правоохоронним органам і спеціальним службам.

2. Ізраїльська модель протидії тероризму. Говорячи про використання закордонного досвіду протидії терористичним загрозам, окремої уваги заслуговує така країна, як Ізраїль – держава, що протидіє терористичним проявам від самого початку свого заснування. Ізраїль напрацював ефективну, багаторівневу систему боротьби з тероризмом та набув великого практичного досвіду в реалізації антитерористичних заходів.

Основною перевагою силових структур Ізраїлю вважається широка довіра до них населення, високий рівень професійної підготовки їх співробітників та розгалужена мережа інформаторів [5]. Крім того, більшість ізраїльських громадян є підготовленими до надзвичайних ситуацій. У разі необхідності, до терориста в момент вчинення терористичного акту мають право на застосування зброї на рівні з силовиками. Зокрема, на законних правах громадяни володіють зброєю (хоча загалом ізраїльське законодавство щодо застосування зброї є достатньо суворим). Поєднання зусиль органів державної влади і суспільства, а також окремих громадян у боротьбі з тероризмом є досить ефективним елементом системи протидії цьому небезпечному явищу.

Основними суб'єктами протидії тероризму в Ізраїлі є високопрофесійні спецслужби («Моссад» і «Шабак» з їх розгалуженою агентурною мережею), спецназ поліції та спеціальні армійські підрозділи. У поліції Ізраїлю, згідно з даними Центрального бюро статистики країни, служить понад 30 тисяч осіб (при населенні у 9,3 млн жителів). Це один із найнижчих у світі показників кількості поліцейських на 100 тис. жителів. Особливо, для країни з високою терористичною загрозою. Крім цього, існує ще й організація добровільних помічників поліції «Мішмар Езрахі» (у перекладі – «Цивільна гвардія»), що сьогодні налічує 35 тисяч членів і є прикладом тісної співпраці між правоохоронцями та суспільством у спільній боротьбі за посилення внутрішньої безпеки. Варто зазначити «Мішмар Езрахі» була створена у 1974 р. після серії кривавих терористичних актів. У 2002 р. кількість добровольців досягла максимуму і становила 70 тисяч осіб, які безпосередньо допомагали силам поліції в усіх сферах її діяльності.

Поліцейські волонтери в Ізраїлі одягнені у відомчу уніформу (тільки з відповідною позначкою на поліцейському значку), наділені такими ж повноваженнями, як і співробітники поліції та спеціальну підготовку отримують за тією ж програмою (що є специфічним ізраїльським явищем). Навчання члени організації поєднують з основною роботою. Кожен волонтер повинен проводити на службі не менше восьми годин на місяць. Бути членом «Мішмар Езрахі» в Ізраїлі - дуже почесно, і у суспільстві ці люди користуються повагою [6, с. 11].

Добровольці діють за територіальною ознакою (в основному, за місцем проживання) і зосереджуються на запобіганні терористичним проявам та іншим правопорушенням у навчальних закладах та громадському транспорті. Ця робота організована за допомогою піших і автомобільних патрулів, встановлення КПП і фізичної охорони масових заходів [7]. В Україні, ці функції покладені на ряд громадських формувань з охорони державного кордону та громадського порядку та Сили територіальної оборони Збройних сил України.

У структурі Центрального апарату поліції Ізраїлю створене окреме управління «Поліція і громада», яке займається організацією діяльності добровільних помічників поліції.

Завданнями управління є:

- збереження і розширення мережі добровільних помічників поліції;
- підвищення їх кваліфікації;
- пропаганда, агітація і поширення передового досвіду роботи помічників поліції.

Функції управління:

- розробка політики та процедур у сфері використання добровільних помічників поліції;
- організація взаємодії регіональних поліцейських сил і служб з добровільними помічниками поліції;
- контроль і моніторинг підготовки добровільних помічників поліції;
- розробка нових способів використання добровільних помічників поліції;
- висвітлення діяльності добровільних помічників поліції;
- пошук і підготовка добровільних помічників поліції на професійному рівні (патруль, детективна робота, молодіжна злочинність);
- розробка бюджетів для здійснення роботи добровільних помічників поліції, в тому числі із залученням місцевих органів влади [8].

Консолідація суспільства в умовах терористичної загрози, яка вважається однією з основних загроз національній безпеці, значною мірою сприяє неприйняттю тероризму, як засобу досягнення політичних цілей. За час існування Держави Ізраїль там сформувалася так звана культура безпеки - спосіб оптимальної взаємодії елементів політичної системи з питань забезпечення безпеки. У рамках цієї культури ізраїльтяни, як правило, адекватно реагують на проведення заходів щодо запобігання терористичній загрозі: ретельні і численні перевірки при відвідуванні державних установ і місць громадського користування, ускладнення в дорожньому русі, викликані перевіркою підозрілих автомобілів тощо.

Факторами, які позитивно впливають на ефективність функціонування протидії тероризму в Ізраїлі, є такі властиві силовим структурам ознаки, як низька корумпованість співробітників, їх високий професіоналізм, допустима відкритість при взаємодії зі ЗМІ та неурядовими організаціями. Адекватна реакція на критику з боку громадянського суспільства на адресу уповноважених органів дозволяє коригувати їх діяльність відповідно до потреб. У результаті – навіть помилки, що періодично мають місце в діях співробітників силових структур, не знижують рівня підтримки та довіри до них з боку суспільства. Проявом такої довіри є, зокрема, різні форми співпраці населення з правоохоронними органами, зокрема, інформування пересічними громадянами останніх про підозрілі предмети, осіб тощо.

Слід зазначити ще одне специфічне ізраїльське явище: забезпечення високої ефективності діяльності спецслужб відбувалося і за відсутності законодавчого закріплення їх повноважень на ведення контртерористичної діяльності. Наприклад, закон «Про Службу загальної безпеки» («Шабак» – один з основних органів, які ведуть боротьбу з тероризмом) був прийнятий лише у 2002 р [9].

В Ізраїлі відповідальність за освіту громадян у сфері терористичної загрози беруть на себе переважно неурядові організації. Міжнародний інститут з протидії тероризму – ізраїльська громадська організація, метою якої є надання докладної інформації громадянам країни щодо історії тероризму, поточної ситуації, рівня загрози, методики протидії та рішень, що приймаються на державному рівні. Спеціальне методичне видання «Все, що потрібно знати про тероризм», підготовлене цією організацією, не лише привертає увагу до проблематики та спонукає громадянськість сприяти владі у її вирішенні, але й уніфікує уявлення громадянськості про причини, особливості та наслідки тероризму в Ізраїлі, що безперечно сприяє консолідації. Інститут співпрацює з Міжнародним академічним співтовариством з протидії тероризму. У його рамках здійснюється спільна робота ізраїльських і запрошених світових експертів щодо питань розробки нових механізмів протидії терористичній загрозі, пошуку шляхів взаємодії між владою і громадянами.

У цілому, діяльності зазначених ізраїльських громадських організацій притаманний пропагандистський характер. Серед іншого вони всіляко прагнуть донести до аудиторії ідею про неприпустимість пособництва терористам, а також про катастрофічну загрозу «громадянської халатності» – небажання громадян самостійно турбуватися про свою безпеку і безпеку всього суспільства [10].

Також в інтересах підвищення ефективності антитерористичної діяльності в Ізраїлі допускається вжиття уповноваженими органами і особами заходів, що не завжди відповідають загальноприйнятим, міжнародним нормам права:

- фізичне знищення лідерів терористичних організацій;
- використання спеціальних методів дізнання (тортур) щодо осіб, причетних до тероризму;
- застосування репресивних заходів щодо родичів терористів та пов'язаних з ними осіб.

Використання репресивних заходів стосовно родичів осіб, причетних до терористичної діяльності, залежно від особливостей національної нормативно-правової бази може бути визнано як законним, так і незаконним. До прикладу, ізраїльське «Положення про оборону (надзвичайний період)» надає уповноваженим органам право руйнувати будинки родичів осіб, причетних до терористичної діяльності.

Варто зазначити, що «радикальна політика протидії тероризму» є доволі спекулятивним питанням у світовій правовій думці, але не дивлячись на всю складність та неоднозначність зазначених методів, іноді вони виступають «крайньою необхідністю», аби відвернути значно більшу загрозу. Особливо актуальною дана модель є в реаліях повномасштабної війни в Україні, коли ліквідація окремих злочинних суб'єктів може прямо і безпосередньо впливати як на ситуацію на лінії фронту, так і на збереження безлічі життів цивільного населення далеко за її межею.

Політика протидії тероризму за Ізраїльською моделлю, на думку автора, є найбільш ефективною та наближеною до проблематики України. З одного боку: постійно діюча масована загроза, стрімка динаміка, складність прогнозування розвитку подій та ризику ескалації. З іншого: довіра до суб'єктів протидії тероризму, консолідація і залучення населення до протидії тероризму та довіра громадян вищому політичному керівництву.

Ми можемо зазначити, що Україна відповідає багатьом сучасним тенденціям протидії тероризму, а в деяких аспектах навіть випереджає своїх західних союзників за рахунок оперативного реагування на загрози із використанням сучасних технологій. Прикладом оперативності та сучасних технологій, ми можемо зазначити використання «чат-ботів» у соціальних мережах для швидкого інформування правоохоронних органів про можливі терористичні загрози, а також розробку програмного забезпечення для комунікації та залучення громадян до протидії тероризму «eВорог», «eППО».

3. Система протидії тероризму в Україні та її нормативне закріплення. Одним із пріоритетних напрямів діяльності держави з організації ефективної протидії тероризму є створення та подальше удосконалення стійкої нормативної бази у сфері протидії тероризму, яка повною мірою буде враховувати всю багатоаспектність сучасних загроз та створювати надійне підґрунтя для забезпечення безпеки всіх осіб, які перебувають на території України.

Наша держава багато зробила для досягнення зазначеної мети та створення необхідних законодавчих умов для ефективної протидії тероризму на національному та міжнародному рівнях. Таким чином було ратифіковано низку основоположних міжнародно-правових документів щодо протидії тероризму:

- Конвенцію про злочини та деякі інші акти, які вчиняються на борту повітряних суден (1963 р.);
- Конвенцію про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р.);
- Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971 р.);
- Конвенцію про попередження та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом (1973 р.);
- Міжнародну конвенцію про боротьбу з захопленням заручників (1979 р.);
- Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу (1980 р.);

- Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988 р.);
- Декларацію ООН про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму (1994 р.);
- Міжнародну конвенцію про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р.);
- Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.) та ін.

Говорячи, про антитерористичну спрямованість міжнародного права, не потрібно нехтувати можливостями міжнародного гуманітарного права у боротьбі з тероризмом. Зокрема, у Женевських конвенціях і Додаткових протоколах до них декілька разів згадуються поняття «терор» і «тероризм». В обох Додаткових протоколах говориться, що «цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападів. Забороняються акти насильства чи погрози насильством, основною ціллю котрих є тероризувати цивільне населення» (ст. 51.2 Додатковий протокол I, ст. 13.2 Додатковий протокол II), проте у будь-якому випадку, міжнародне гуманітарне право також не дає нам визначення «тероризму» [11].

Ратифікувавши ці міжнародно-правові документи, Україна взяла на себе зобов'язання перед ООН, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, забезпечити імплементацію світових стандартів безпеки, а також комплексне та збалансоване впровадження всіх компонентів Глобальної контр терористичної стратегії ООН. Мова йде, перш за все, про заходи з усунення причин і умов, що сприяють поширенню тероризму, а також забезпечення при цьому захисту прав і свобод людини.

Одним із основоположних кроків у цьому напрямку можна вважати ухвалення Верховною Радою України 20 березня 2003 р. базового нормативно-правового акту – Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Саме цей Закон містить визначення поняття «тероризм», під яким розуміється суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей. Крім того, Законом визначені правові засади протидії тероризму, основні принципи цієї діяльності, систему суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, а також забезпечують формування та реалізують державну політику у цій сфері суспільних відносин [12].

Законом України «Про боротьбу з тероризмом», зокрема, встановлено, що головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю є Служба безпеки України. Іншими суб'єктами, які у межах своєї компетенції здійснюють боротьбу з тероризмом, є: Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція, Міністерство оборони України, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, Управління державної охорони України, а також центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи. До участі у здійсненні заходів, пов'язаних з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності, можуть залучатися у разі необхідності центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їх посадові особи, а також громадяни за їх згодою.

Варто зазначити, що Закон не відносить до суб'єктів боротьби з тероризмом Національну гвардію України, хоча у її профільному законі передбачена функція участі у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності [13]. Нині під час повномасштабної війни Національна гвардія України приймає безпосередню участь у активних бойових діях, а також забезпечує захист низки важливих державних об'єктів, у т. ч. від терористичних посягань. Очевидно, що норми зазначених законів мають бути приведені у відповідність в першу чергу до реалій сьогодення, а Національна гвардія України включена до переліку суб'єктів боротьби з тероризмом відповідно до її фактичних функцій.

Серед нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері протидії тероризму, одне з чільних місць посідає Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 р. Цей Закон ухвалено з метою забезпечення захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства і держави, забезпечення національної безпеки шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, а також формування загальнодержавної багатоджерельної аналітичної бази даних для надання правоохоронним органам України та іноземних держав можливості виявляти, перевіряти і розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціями [14].

Законом передбачено умови та порядок «заморожування» активів міжнародних терористичних угруповань і осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності, а також конфіскації таких активів. На думку автора, така методика дозволяє віднести такі заходи до переліку найбільш ефективних засобів протидії міжнародному тероризму. Таким чином ведеться боротьба безпосередньо з джерелом міжнародного тероризму, а не його симптоматичними проявами або наслідками.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» визначає, що терористична діяльність охоплює:

- планування, організацію, підготовку та вчинення терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- фінансування та інше сприяння тероризму.

Статтями 23, 24, 25 цього Закону встановлено, що особи, винні у здійсненні терористичної діяльності, несуть кримінальну відповідальність у порядку, передбаченому законом. Тож, у Кримінальному кодексі України міститься низка кримінально-правових норм, якими передбачено й покарання:

- за терористичний акт (стаття 258);
- втягнення у вчинення терористичного акту (стаття 258–1);
- публічні заклики до вчинення терористичного акту (стаття 258–2);
- створення терористичної групи чи терористичної організації (стаття 258–3);
- сприяння вчиненню терористичного акту (стаття 258–4);
- фінансування тероризму (стаття 258–5);
- вчинення інших діянь, які мають ознаки тероризму: посягання на життя державного чи громадського діяча (стаття 112), диверсія (стаття 113), захоплення заручників (стаття 147), створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (стаття 260), посягання на життя представника іноземної держави (стаття 443), злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (стаття 444).

Система протидії тероризму в Україні, в багатьох аспектах не лише відповідає стандартам розвинених країн, а й у окремих категоріях випереджає їх, враховуючи масштаби та динаміку загроз, які постають перед нашою державою. Від початку повномасштабного вторгнення до профільних нормативно-правових актів внесена низка змін, якими були врегульовані окремі проблемні питання у сфері боротьби з цим небезпечним явищем.

Водночас нові виклики і загрози, що постали перед нашою державою, свідчать про необхідність подальшого удосконалення державної системи протидії тероризму за такими напрямками:

- оновлення концептуальних засад;
- уточнення профільної нормативно-правової бази (у т. ч. щодо визначення окремих термінів, процедур тощо);

– удосконалення організаційного забезпечення (у т. ч. порядку взаємодії сил і засобів, інформаційного забезпечення, взаємодії з громадянами і суспільством тощо).

Нині в Україні діє Концепція боротьби з тероризмом, ухвалена Указом Президента України від 5 березня 2019 р. № 53/2019, відповідно до якої основну загрозу для України становить агресивна політика Російської Федерації, спрямована на дестабілізацію ситуації в державі, в тому числі шляхом інспірування сепаратистських проявів і всебічної підтримки диверсійно-терористичної діяльності маріонеткових, квазідержавних утворень на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях [15].

Варто зазначити, що Концепція відіграла важливу роль у формуванні основ відповідної державної системи, визначивши принципи її організації, принципово важливі напрями її функціонування. Проте з часу схвалення цього документа відбулися суттєві зміни у безпековому середовищі України і чинна концепція не спроможна охопити наявну проблематику боротьби з тероризмом, яка стоїть перед нашою державою.

Наразі постала потреба у розробленні нового документа, який становитиме основу державної політики у сфері протидії тероризму на найближчі роки – Стратегії протидії тероризму в Україні, яка має враховувати найкращі світові практики, досвід проведення АТО та повномасштабну війну в Україні.

З огляду на світовий досвід, провідні країни періодично оновлюють свої стратегії боротьби з тероризмом у встановлені терміни або залежно від змін безпекової ситуації [16, с. 72]. А як ми можемо бачити, з моменту повномасштабного вторгнення, характер та масштаб терористичної загрози є каталізатором для глобального перегляду чинної стратегії протидії тероризму в Україні відповідно до існуючих викликів.

Зважаючи на особливості підготовки відповідних документів та завдань, що постали нині перед Україною в реаліях повномасштабного вторгнення, доцільно розробити проект Стратегії протидії тероризму в Україні, яка визначатиме, зокрема:

- характер та динаміку терористичної загрози для України;
- цілі та структуру державної політики у сфері протидії тероризму;
- план який передбачає шляхи реалізації визначених цілей, виходячи з викликів та наявної ситуації в Україні;
- обсяг та джерела фінансування заходів у рамках визначеної Стратегії.

Варто зазначити, що всі ці складові чинники повинні передбачати різні варіанти розвитку потенційних терористичних загроз та ризиків з оперативним реагуванням до викликів які можуть виникати. Відповідно повинна бути максимальна оперативність держави без втрати структурності та контролю діяльності суб'єктів протидії тероризму.

Пріоритетами державної політики у сфері протидії тероризму доцільно виділити:

- усунення загроз життю і безпеці громадян, інтересам суспільства та держави, що виникли внаслідок повномасштабної агресії РФ проти України;
- захист та забезпечення безперебійного функціонування усіх елементів критичної інфраструктури;
- створення і підтримання необхідного рівня антитерористичної захищеності після повернення під контроль тимчасово окупованих територій України;
- підвищення ефективності діяльності єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

Серед актуальних завдань у сфері удосконалення державної системи протидії тероризму в Україні слід зазначити, зокрема, такі:

- детальний опис порядку взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом відповідно до поточної обстановки;
- удосконалення порядку взаємодії держави з громадянами та суспільством у ході реалізації основних завдань державної політики у відповідній сфері (у т. ч. забезпечення інформованості та методів інформування суспільства про небезпеку, масштаби тероризму, порядок дій у разі терористичної атаки, а також активне залучення громадян до участі у протидії тероризму тощо);

– удосконалення порядку інформаційного і наукового забезпечення діяльності державних органів, залучених до боротьби з тероризмом;

– з'ясування чітких напрямів активізації міжнародного співробітництва у відповідній сфері.

З метою належного фінансового забезпечення реалізації заходів Стратегії та з огляду на підвищену актуальність проблеми, може бути запропоновано ухвалення Державної цільової програми боротьби з тероризмом, якою можна було б визначити державного замовника, обсяги фінансового і матеріально-технічного забезпечення виконання конкретних заходів протидії терористичним загрозам.

Підбиваючи підсумки з аналізу вітчизняного законодавчого підґрунтя, можна зробити висновки, що в Україні, в цілому, існує необхідна законодавча база та умови для забезпечення успішної протидії тероризму. Однак ми маємо концептуально застарілу стратегію протидії тероризму, оскільки вона не врегульовує в повній мірі наявну проблематику. Втім не дивлячись на досконале нормативне закріплення, сьогодні найбільшою перевагою України перед існуючими викликами, є сучасний та, часом, експериментальний підхід до вирішення терористичного питання й висока вмотивованість на тлі необхідності мінімізації гострих ризиків.

4. Національна стійкість. В умовах повномасштабної війни особливого значення набуває питання щодо належного забезпечення національної стійкості у контексті широкого спектра проблематики і викликів. У світі існують різні визначення поняття про «стійкість», яке помітно трансформувалося у часі та стосовно різних об'єктів [17]. Проте ключовою ознакою всіх визначень стійкості є здатність системи адаптуватися до загроз і умов, що швидко змінюються.

У цілому держава може вважатися національно стійкою, якщо вона здатна:

– безперервно функціонувати у своєму нормальному режимі та вчасно адаптуватися до умов, що змінюються;

– витримувати неочікувані удари (готуючись до них з припрацюванням можливих та потенційних ризиків);

– відновлюватися після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи до бажаної рівноваги за умови збереження безперервності процесу управління, суспільного функціонування (розробка альтернативних варіантів реагування на загрози та оперативна ліквідація їх наслідків).

Виходячи з окреслених категорій, ми можемо констатувати, що наша національна стійкість знаходиться на високому рівні, не дивлячись на масштаб викликів і загроз, які щоденно лише нарощуються (наприклад, регулярні ракетні обстріли всієї території України державою-агресором).

Хоча вплив терористичної загрози, беззаперечно, порушує нормальне функціонування держави та суспільства. Отже, розглядаючи питання національної стійкості у цьому контексті, доцільно аналізувати передусім такі її складники, як стійкість державної системи протидії тероризму, а також стійкість суспільства до цієї загрози.

На думку автора, варто доцільно провести аналіз української національної стійкості у розрізі таких основних категорій:

– надійність (здатність системи передбачати ризики, долати збої у роботі, що виникають унаслідок дії загроз);

– існування резервів або надмірність (наявність у системі додаткових можливостей, які можуть бути задіяні внаслідок виходу з ладу основних, а також альтернативних планів, стратегій розвитку);

– адаптивність (здатність пристосовуватися до кризових умов, можливість трансформувати негативні результати у позитивні, можливість застосування творчих/інноваційних рішень);

– реагування (здатність до швидкої мобілізації зусиль в умовах дії загрози/кризи);

– відновлення (здатність системи забезпечувати виживання, пристосовування до нових обставин, що виникли під руйнівним впливом кризи, еволюція) [18].

Серед чинників, що можуть впливати на забезпечення нашої національної стійкості у системі державного управління, є, зокрема, такі:

– здатність влади здійснювати функцію управління державою;

– взаємовідносини між приватним сектором і владою;

- ефективність та своєчасність імплементації реформ, що проводяться;
- довіра та суспільства до політиків;
- консолідація громадськості;
- ефективність видатків державного бюджету;
- ефективність боротьби з корупцією;
- ефективність надання державою послуг, спрямованих на спрощення ведення бізнесу та підвищення продуктивності праці.

Державна система протидії тероризму в Україні включає всі необхідні для цього елементи:

- національне антитерористичне законодавство;
- суб'єкти боротьби з тероризмом і координуючий орган;
- єдина державна система запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків;
- державна політика у сфері протидії тероризму;
- система прийняття рішень у сфері протидії тероризму.

А надійність цієї системи визначається передусім наявністю відповідного законодавства, яке й встановлює повноваження всіх суб'єктів, залучених до боротьби з тероризмом. Зокрема, порядок їх взаємодії та координації на різних етапах протидії терористичній діяльності, відповідальність сторін за порушення антитерористичного законодавства, контроль і нагляд за законністю здійснення боротьби з тероризмом. Також визначає пріоритети державної політики у відповідній сфері тощо.

Надійність державної системи протидії тероризму забезпечується також за рахунок: готовності сил і засобів різної відомчої належності, що залучаються до проведення антитерористичних заходів; належного рівня захисту та охорони об'єктів можливих терористичних посягань; проведення командно-штабних і тактико-спеціальних навчань і тренувань з антитерористичної тематики; здійснення запобіжних, режимних, організаційних і роз'яснювальних заходів, ефективної координації та міжвідомчої взаємодії, у першу чергу управлінської ланки суб'єктів боротьби з тероризмом тощо [19].

Важливим елементом забезпечення надійності системи є здатність передбачати й оцінювати ризики і загрози, прогнозувати їх характер і можливі масштаби. На це спрямована, зокрема, така діяльність суб'єктів боротьби з тероризмом, як: постійний обмін інформацією; моніторинг загроз вчинення терактів на території України та за кордоном; своєчасне виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню; прогнозування ймовірних наслідків таких дій; здійснення постійного контролю за розвитком подій, пов'язаних із загрозою вчинення теракту; проведення узгоджених оперативно-розшукових та інших заходів тощо.

Існування резервів у державній системі протидії тероризму означає, передусім, наявність додаткових ресурсів та альтернативних рішень чи планів, що можуть бути використані за неможливості застосування основних.

Відповідно до законодавства України суб'єкти боротьби з тероризмом мають оцінювати достатність наявних і визначати необхідність залучення додаткових сил і засобів, що можуть залучаються до проведення антитерористичних операцій, забезпечувати їх готовність та належний матеріально-технічний стан. Необхідний кадровий ресурс формується завдяки завчасно підготовленого особового складу суб'єктів боротьби з тероризмом.

Антитерористичним центром при Службі Безпеки України здійснюються завчасні розрахунки сил та засобів, які можуть використовуватись у протидії терористичним проявам. Міжвідомчий характер антитерористичних заходів дозволяє оперативно керувати силами та засобами різних відомств та у разі необхідності (при вирішенні окремих завдань), створюючи нові ресурси для посилення, доповнення або навіть заміни окремих функціональних елементів державної системи протидії тероризму.

Визначення достатніх та резервних сил і засобів для ведення антитерористичної діяльності має відбуватися у рамках комплексного процесу стратегічного планування у секторі безпеки і оборони України.

Ще одним елементом необхідних резервів у контексті забезпечення стійкості держави є наявність альтернативних стратегій (планів) дій. Такий підхід реалізовано, зокрема, у Положенні про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків для суб'єктів боротьби з тероризмом при різних рівнях терористичної загрози. Цим документом визначені різні переліки заходів, яких мають вживати Антитерористичний центр та суб'єкти боротьби з тероризмом у разі встановлення певних рівнів терористичної загрози (можлива загроза, потенційна загроза, імовірна загроза, реальна загроза). Станом на 2022 рік чинне Положення є застарілим і не відповідає викликам, які постали перед нашою державою після повномасштабної агресії російської федерації.

Крім цього, узгоджені плани щодо запобігання терористичним актам та їх припинення мають розробляти як державні органи, представники яких входять до складу міжвідомчої координаційної комісії АТЦ, так і координаційні групи АТЦ при регіональних органах СБУ.

Адаптивність державної системи протидії тероризму має забезпечувати безперервність її функціонування, а також можливість пристосування механізмів її діяльності у нормальному режимі до умов, що швидко змінюються, а також до нової ситуації у разі виникнення неочікуваних проблем, під впливом кризи або руйнівних дій.

У сфері протидії тероризму це досягається, зокрема, за рахунок: розроблення нових методів боротьби з тероризмом; надання координуючим органом методичної допомоги та рекомендацій суб'єктам боротьби з тероризмом; аналізу ефективності заходів з протидії терористичній діяльності; уточнення планів проведення антитерористичних операцій; забезпечення належної міжвідомчої координації і взаємодії; підготовки пропозицій щодо удосконалення антитерористичного законодавства, відповідних стратегічних і програмних документів, системи прийняття рішень тощо.

Важливу роль у забезпеченні адаптивності державної системи протидії тероризму відіграє підготовленість суспільства до дій в умовах терористичної загрози, його довіра до органів державної влади, уповноважених на боротьбу з тероризмом, готовність взаємодіяти з ними. Належна антитерористична культура населення, високий рівень самоорганізації суспільства дозволяють йому відігравати важливу роль у забезпеченні стійкості держави до терористичної загрози, брати на себе додаткові функції сприяння уповноваженим органам у боротьбі з тероризмом та мінімізації наслідків терактів.

Реагування державної системи протидії тероризму передбачає її здатність до швидкої мобілізації зусиль в умовах дій загроз різного рівня та характеру (зокрема, при підвищенні загрози вчинення теракту або як безпосередня реакція на вже вчинений терористичний акт).

Заходи з реагування на терористичну загрозу в Україні визначені Положенням про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків та відповідними планами суб'єктів боротьби з тероризмом. Зокрема, реагування передбачає посилення організаційних, режимних, адміністративних, інформаційних та інших заходів, метою яких є недопущення вчинення терористичного акту, підготовка сил та засобів до проведення антитерористичної операції, припинення терактів та мінімізація їх наслідків.

Очевидно, що відновлення державної системи протидії тероризму можливе у разі, якщо попередні критерії національної стійкості (надійність, існування резервів, реагування, адаптивність) реалізовані на достатньо високому рівні.

З початком повномасштабної агресії російської федерації проти України під впливом низки зовнішніх та внутрішніх негативних чинників вітчизняна система забезпечення національної безпеки перебувала у кризовому стані. Негативну роль безперечно відіграла широко розвинена агентурна мережа ворога, яка проникала практично на всі рівні державного механізму у вигляді проросійських політиків, чиновників, які вели активну пропагандистську діяльність, лобіювали антидержавну політику, політичні, економічні, ідеологічні інтереси ворога. Деякі з цих кадрів агентурної мережі Росії наразі безпосередньо очолюють місцеві окупаційні адміністрації або вчиняють інші колаборантські дії приховано.

Також варто зазначити і про доволі широку агентурну мережу в недержавному секторі. Як приклад ми можемо зазначити різного роду проросійські ЗМІ, які мали за свого кінцевого бенефіціара наближених до російської верхівки людей.

Водночас наявність в Україні повноцінної державної системи протидії тероризму, її здатність до необхідного реагування та наявність у неї резервів навіть в умовах загрози знищення Української держави дозволили нашій країні достатньо ефективно протистояти агресії Росії, вже невід'ємним елементом якої є використання тактики тероризму.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що державна система протидії тероризму в Україні є достатньо стійкою за критеріями надійності, існування резервів, адаптивності, реагування, відновлення. В цілому вона дозволяє передбачати загрози, обмежувати їх вплив, своєчасно реагувати, адаптуватися до змін безпекового середовища, забезпечувати розвиток системи.

Проте слід взяти до уваги, що існує і низка чинників, які можуть здійснювати негативний вплив на стійкість державної системи протидії тероризму:

- політичні впливи на державну систему протидії тероризму;
- недостатність або відсутність координації та міжвідомчої взаємодії;
- недостатня компетентність управлінської ланки суб'єктів боротьби з тероризмом;
- невідповідність особового складу суб'єктів боротьби з тероризмом до виконання завдань на різних етапах боротьби з тероризмом;
- недостатнє матеріально-технічне забезпечення, неефективне використання наявних фінансових та матеріальних ресурсів.

Державна система протидії тероризму може впливати на стійкість суспільства до відповідної загрози. Науковці розглядають стійкість суспільства до терористичної загрози як сукупність його якостей, що знижують вразливість від прямих і непрямих наслідків терактів (фізичних, психологічних, поведінкових, соціальних, політичних та ін.) [20].

- Для оцінювання суспільної стійкості до терористичної загрози пропонуються такі основні критерії:
- відчуття громадськістю усвідомлення поточної обстановки (зменшує страх перед невідомим);
  - відчуття громадськістю контрольованості ситуації (знижує відчуття страху перед загрозою);
  - соціальні ресурси громадськості як відчуття спроможності консолідовано протистояти загрози (знижує відчуття страху і загрози).

На перші два елементи заходи державної політики впливають краще, ніж на третій. Враховуючи, що терористичної загрози не можна уникнути повністю, важливим є її сприйняття суспільством як загрози усвідомленої і контрольованої (навіть якщо це відчуття є ілюзорним). Це знижує рівень страху серед населення, дозволяє уникнути паніки, діяти узгоджено, а також зменшити наслідки терактів, до яких в окремих випадках може належати втрата довіри громадян до інститутів влади, активізація насильства й інших руйнівних процесів у суспільстві.

Слід зауважити, що на формування стійкості суспільства до терористичної загрози можуть також впливати й особливості національного менталітету, загальний рівень освіти населення, рівень життя, поширеність і доступність ЗМІ та інших джерел інформації, соціальні зв'язки, рівень самоорганізації суспільства тощо.

У контексті підвищення стійкості суспільства до терористичної загрози та мінімізації (ліквідації) наслідків терактів важливим завданням держави є постійна робота з населенням з метою формування у суспільстві відчуття захищеності та розуміння порядку дій у випадку підвищення рівня терористичної загрози. За висновками експертів, громадськість готова підтримати посилення заходів контролю і безпеки у випадках страху перед невідомими або неконтрольованими загрозами.

Інформування населення на постійній основі про характер і масштаби небезпеки, рівень терористичної загрози і вчинення терактів, проведення навчань із підготовки населення до дій в умовах таких загроз, формування громадської думки з метою сприяння державній політиці у відповідній сфері і налагодження взаємодії з громадськістю щодо протидії тероризму суттєво підвищують стійкість як суспільства, так і державної системи протидії тероризму.

Окремо слід зауважити, що у сучасному глобалізованому світі терористична загроза часто має міжнародний характер. За таких умов перед національними урядами постає двоєдине завдання: забезпечувати національну безпеку і сприяти розв'язанню глобальної проблеми. Отже, міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму набуває нині особливого значення, у т. ч. у контексті забезпечення національної стійкості.

Висновки: Після огляду вітчизняної концепції та практики протидії тероризму, проаналізувавши сучасні тенденції контртерористичної діяльності ми можемо сформулювати наступні висновки. Терористична загроза, якій ми протидіємо, досі не зустрічалась в сучасній міжнародній практиці. З одного боку високий рівень терористичної загрози з стрімкою динамікою та високою перемінністю, складність прогнозування розвитку подій та ризику ескалації. З іншого боку довіра населення до суб'єктів протидії тероризму, консолідація і залучення громадськості до протидії тероризму.

Складна ситуація, у якій опинилась Україна, спонукає до пошуків нових рішень та напрацювання більш дієвих антитерористичних заходів на національному, регіональному та глобальному рівнях. Цей процес є складним і вимагає відмови від усталених стереотипних підходів в оцінці суспільної небезпеки тероризму, актуалізує наукові дослідження з цієї проблематики, що мають велике значення на перспективу.

Для України найбільша терористична загроза виникає не з огляду на тенденції розвитку міжнародного тероризму, а через агресивну політику Росії, спрямовану на дестабілізацію і дезінтеграцію нашої держави.

Аналізуючи вітчизняне законодавство у сфері протидії тероризму, ми можемо зазначити, що в Україні, в цілому, існує необхідна законодавча база та умови для забезпечення успішної протидії тероризму. Україна створила профільне законодавство, а також єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів і мінімізації їх наслідків, визначила порядок прийняття рішень у відповідній сфері. Це є необхідною основою для забезпечення успішної протидії тероризму. Однак ми маємо концептуально застарілу стратегію протидії, оскільки вона не врегульовує в повній мірі наявну проблематику.

Концептуальні засади боротьби з тероризмом в Україні потребують оновлення з огляду на кардинальні зміни у безпековому середовищі й трансформацію характеру терористичної загрози для України.

Втім не дивлячись на недосконале нормативне закріплення, сьогодні найбільшою перевагою України перед існуючими викликами, є сучасний та, часом, експериментальний підхід до вирішення терористичного питання й висока вмотивованість на тлі необхідності мінімізації гострих ризиків.

Під час удосконалення нормативно-правової бази щодо боротьби з тероризмом в Україні доцільно враховувати як власний, так і світовий досвід у цій сфері, у т. ч. передбачати використання нових технологій і методів антитерористичної діяльності. Виходячи з цього, заходи з удосконалення антитерористичної політики і боротьби з тероризмом як на національному, так і на міжнародному рівнях повинні мати перманентний характер.

Вплив терористичної загрози може порушити нормальне функціонування держави та суспільства. З метою вжиття своєчасних запобіжних заходів необхідно оцінювати стійкість держави і суспільства (як елементів національної стійкості) до відповідної загрози.

Державна система протидії тероризму в Україні є достатньо стійкою за критеріями надійності, існування резервів, адаптивності, реагування, відновлення. Загалом вона дозволяє передбачати загрози, обмежувати їх вплив, своєчасно реагувати, адаптуватися до змін безпекового середовища, забезпечувати розвиток системи.

Також варто зазначити, що у сучасному глобалізованому світі терористична загроза часто має міжнародний характер. За таких умов перед національними урядами постає двоєдине завдання: забезпечувати національну безпеку і сприяти розв'язанню глобальної проблеми. Отже, міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму набуває нині особливого значення, у т. ч. у контексті

забезпечення національної стійкості. Комплексний підхід до проблем протидії тероризму є одним з визначальних факторів успішного протистояння терористичній загрозі.

Література:

1. Аналітична доповідь «Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні». URL : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/aktualniPitannya_press-1c1ef.pdf
2. Лисиченко Г.В., Забулонов Ю.Л., Хміль Г.А. – «Наукова думка» – Посібник: «Природний, техногенний та екологічний ризики: аналіз, оцінка, управління». Київ 2008р. 540с.
3. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25.
4. Резнікова О.О., Місюра А.О., Дрьомов С.В., Войтовський К.Є. – «Національний інститут стратегічних досліджень» – Аналітична доповідь «Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні» Київ 2017р. 60с.
5. Місюра А.О. – «Національний інститут стратегічних досліджень» – Аналітична записка «Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України». 03.02.2017р.
6. Паливода В.О. – Відділ проблем національної безпеки Національний інститут стратегічних досліджень – «Іноземний досвід залучення громадянського суспільства до загальнодержавних систем протидії тероризму». Травень 2018р.
7. Офіційний сайт поліції Ізраїлю. URL : <https://www.police.gov.il/RusArticlePage.aspx?aid=38>
8. Гусаров С.М. Досвід організації роботи поліції Ізраїлю та можливості його застосування в Україні. URL : <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/384>
9. Зелений В.В. Ізраїль: принципи боротьби з тероризмом. URL : <http://naukarus.com/izrail-printsipyborby-s-terrorizmom>
10. Матеріали «круглого столу» «Загальнодержавна система боротьби з тероризмом: проблеми розвитку та правового забезпечення», проведеного в АТЦ при СБУ (м. Київ, 10 вересня 2010 р.).
11. Мальцев М. Є. Протидія тероризму в умовах сучасного міжнародного права. Young Scientist. 2018. № 11. С. 885–888. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/11/201.pdf>
12. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
13. Закон України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII (п. 10, ч. 1 ст. 2). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/876-18/print1443681029133806>
14. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 р. № 1702-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 50–51. – Ст. 2057.
15. Указ Президента України «Про Концепцію боротьби з тероризмом» від 5 березня 2019 р. № 53/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text>
16. Білан І.А., «Протидія тероризму: досвід ЄС» – Журнал «Інформація і право» – № 2(37)/2021. Київ с. 67-73.
17. Definitions of Community Resilience: An Analysis: A CARRI Report, 2013. Community and Regional Resilience Institute. URL : <http://www.resilientus.org/publications/reports.html>
18. Special Report: Building National Resilience to Global Risks. The Global Risks 2013 report, Eighth Edition / World Economic Forum. – URL : <http://www.weforum.org/>
19. Волинська обласна програма протидії тероризму на 2021–2022 роки. Затверджена рішенням обласної ради 10 грудня 2020 року № 2/13.
20. Pollack Joshua H., Wood Jason D. Enhancing Public Resilience to Mass-Casualty WMD Terrorism in the United States: Definitions, Challenges, and Recommendations. Defense Threat Reduction Agency, Advanced Systems and Concepts Office, Report Number ASCO 2010042, Contract Number DTRA01–03-D-0017–0018. URL : <https://fas.org/irp/agency/dod/dtra/resilience.pdf>

УДК: 343.977

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1842-1810](https://orcid.org/0000-0002-1842-1810)*Кобілянський Олег Леонідович**Кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного та**кримінального права
юридичного факультету**Інституту управління, технологій та права**Державного університету інфраструктури та технологій
м. Київ, Україна**Сутуріна Альона Віталіївна**студентка 2 курсу заочної форми навчання
юридичного факультету**Інституту управління, технологій та права**Державного університету інфраструктури та технологій
м. Київ, Україна*

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

Анотація. У роботі розглянуто розвиток криміналістичного дослідження документів та його сучасний стан, види та способи підробки документів та висвітлено основні методи криміналістичних досліджень документів.

Ключові слова: криміналістичне дослідження документів, криміналістичне документознавство, підробка, види підробки документів, запозичені спеціальні методи криміналістичного дослідження документу.

Summary. The purpose of the work is to analyze the historical prerequisites for the emergence of forensic document research, its development, the current state of forensic document science and its methodological support.

The work provides a definition of the concept of a document, a historical analysis of the genesis of documents and methods of their forgery, information on the development of forensic units that conducted research on documents, the current state of document research, a network of expert units and institutions of Ukraine that conduct technical examination of documents, outlined theoretical provisions, on which the forensic examination of documents is based, the range of questions and tasks that can be solved in the process of technical examination of documents are defined, the types and methods of forgery of documents are revealed, the concept of forgery of documents, intellectual forgery of documents, material forgery of documents is defined, a brief description of the methods is given partial forgery of documents (cleaning, addition, insertion, etching, washing, replacement of part of the document, technical forgery of signatures, forgery of seals and stamps) and characteristic signs of forgery of documents. The work also mentions methods of forensic examination of documents (visual, microscopic, profilographic, luminescent, spectral, X-ray, radioactive, copying and thermal), their characteristics and capabilities.

The work focuses on the emergence of new types of forged documents in connection with the spread of the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic and the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

The normal functioning of the state is impossible without ensuring justice and the effectiveness of combating crime. The considered historical prerequisites for the development of the study of documents allow us to determine the depth of the problem that arose even among ancient people and exists to this day, as well as to follow the dynamics of the development and popularization of the study of documents.

Key words: forensic investigation of documents, forensic document science, forgery, types of document forgery, borrowed special methods of forensic document investigation.

Постановка проблеми. В сучасному світі документообіг відбувається щодня. Договори, грошові знаки, квитанції, довідки – кожен з перелічених об'єктів є документом. Об'єктом криміналістичного дослідження можуть бути різні за походженням, змістом чи способом виготовлення документи. Актуальних статистичних даних щодо відсоткового співвідношення видів документів, які надходять для проведення дослідження, наразі у відкритих джерелах немає.

Однак, із виникненням у 2019 році пандемії коронавірусу SARS-CoV-2, протягом останніх кількох років масового поширення набули спеціальні документи, що посвідчували факти вакцинації або відсутності захворювання на SARS-CoV-2. В той же час, почастишали випадки виявлення підробок таких документів, що активно висвітлювалося в медіа.

Станом на дату написання цієї роботи триває повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, внаслідок якої 24 лютого було оголошено воєнний стан. Віддаючи належне громадянам, що боронять державний суверенітет України, варто зазначити, що випадки отримання підроблених документів для уникнення мобілізації теж набули поширення.

В той самий час, проблеми недосконалої документообігу, відсутності уніфікованої форми типових документів, що використовуються в підприємницькій діяльності, також залишаються актуальними та постають ще гостріше з огляду на збільшення кількості господарських операцій, що здійснюються.

При цьому, не варто також забувати і про розвиток та удосконалення технології, що використовуються у копіювальній та розмножувальній техніці, що спрощує процес виготовлення документа, однак іноді суттєво ускладнює процес його дослідження.

Таким чином, наразі тема криміналістичного дослідження документів є **актуальною**.

Метою роботи є аналіз історичних передумов виникнення криміналістичного дослідження документів, його розвиток, сучасний стан криміналістичного документознавства та його методологічного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до визначення, що наводиться у науковій літературі, *документи* – це штучні (створені людиною) предмети матеріального світу, головне призначення яких – містити інформацію та передавати її у часі та просторі [1, с. 11].

Використовуючи це визначення, ідентифікувати як документ можна, наприклад, малюнкове письмо, виконане на матеріальному носії (наприклад, глиняній табличці, камені тощо), яке до нашої ери використовувалося, в тому числі, для ведення обліку майна та оформлення права власності. Встановлення фактів дослідження таких «документів» у історичній літературі не наводиться.

Одні з перших згадок про підробки документів відносять до часів Стародавнього Риму. Підробка документів, таких як цивільні договори та заповіти, в ті часи набула масовості, про що свідчать перші появи в джерелах права визначення підробки як злочину.

В той же час, з криміналізацією службового підроблення документів, що відбулося у законі Корнелія Сулли, *lex Cornelia de falsis* приблизно в період 80-тих років до нашої ери, логічно було б припускати, що з'являється необхідність визначення наявності або відсутності такого підроблення. Повний текст оригіналу *lex Cornelia de falsis*, нажаль, не зберігся до наших днів. Стверджується, що закон Сулли спочатку мав на увазі тільки підробку заповітів і монет. Однак, у наступних внесених доповненнях в зазначений закон, криміналізацію здобули і підроблення державних та приватноправових документів [2, с. 23-25].

Таким чином, вищезазначене дозволяє зробити припущення, що дослідження документів з метою виявлення правопорушення є одним із найдавніших видів криміналістичних досліджень.

Звертаючись до історичних джерел права, що виникали в безпосередній близькості або на територіях сучасної України, варто звернути увагу і на Литовські статuti. Редакція від 1588 року містить,

зокрема «Артыкуль 16», який свідчить про притягнення до відповідальності осіб, які *«листы або печати наши фальшоваль або накъшталтъ руки наше, такъ тежъ канцлера, подканцлерого и писаровъ нашихъ дворных, земських, кгородських и подкоморских того паньства великого князства литовьского листы альбо привилья якие змысливши подъписоваль, або хто бы тежъ печати наши и врьдовъ наших себе рыль и у себе ихъ ховаль и ихъ уживаль, таковой с права за оказаньемъ явностью певною и доводомъ слушнымъ ничимъ иным, только на горле огнемъ каранъ быти маеть»*.

Литовські статuti також містять «Артыкуль 17», що встановлює відповідальність за «фальшованью монеты» тобто, по суті, підробку грошей [3].

В цей же період, у 1570 році було започатковано окремих заклад, що складався із осіб, які володіють спеціальними знаннями в галузі письма - «Experts en ecriture», яким у 1595 році королем Франції було надано звання «присяжних майстрів». Основною діяльністю таких «присяжних майстрів» було дослідження підписів, почерку, фінансових документів (рахунків і розписок), що оспорювалися в судовому порядку [4].

Через півстоліття у Парижі було видано першу книгу, що структурувала методологію судової експертизи документів за авторством Ф. Демеля (1604). Серед іншого, у ній наводились поради з розпізнавання підроблених рукописних текстів, методологія проведення порівняльного аналізу для визначення підроблення підпису. Пояснення автора вважалися на той час повними і докладними.

У 1665 році було надруковано Трактат про дослідження письма Ж. Равено. В той же час, судова влада Франції визнала цю книгу такою, що може стати підручником для тих, хто підробляє документи і тому, у 1670 році за королівським указом весь наклад Трактату було спалено перед будівлею суду [5].

У першій половині XIX ст. відбувається розвиток почеркознавства, що знаходить своє відображення у праці «Порівняння почерку та графічна ідентифікація» італійського криміналіста А. Бертильона (1898 р.). Книга Бертильона описує, в тому числі, ідентифікацію почерку на основі виділення типових його елементів, прикмет і особливостей, що є неповторними.

В цей же час, у 1892 році, видається «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» Г. Гросса. Окрім того, Гроссу належить також введення у користування наприкінці XIX ст. терміну «криміналістика».

У 1901-1907 роках за сприяння Г.М. Рудого, що на той час завідував розшуковою частиною київської міської поліції, починають з'являтися перші криміналістичні підрозділи (бюро і кабінети), що набувають поширення у 1908 році. У структурі розшукових відділень поліції Києва, Одеси, Житомира, Полтави та інших великих міст утворюються довідково-реєстраційні бюро, завданням яких, в тому числі, було формування колекції почерків, злочинних інструментів та шахрайських пристроїв [6, с. 57-58].

Період 1917-1922 років можна назвати «кроком назад» у історії розвитку криміналістики та криміналістичного дослідження документів, як її частини, на території України. Підрозділи та кабінети, що здійснювали дослідження утворювалися і розпускалися, переходили у підпорядкування до різних тогочасних структур.

У 1923 році, внаслідок реорганізації Науково-технічного кабінету, утворюється Науково-технічний підрозділ Відділу карного розшуку Головніліції.

Розвиток української школи криміналістів розпочинається із реформуванням у 1925 році кабінетів науково-судової експертизи на Інституті науково-судової експертизи.

1932 року вийшов друком переклад праці А.С. Осборна «Техніка дослідження документів», у якій, в тому числі, запропоновано методи дослідження документів, пов'язані з визначенням їх давності [7, с. 23].

Наступні десятиліття сприяли розвитку науки та техніки, що знайшло своє відображення і в розширенні кола можливостей технічної експертизи документів. Зокрема, удосконалювалися методи дослідження в ультрафіолетових, інфрачервоних, рентгенівських та радіоактивних променях, спектрального аналізу, лазерні методи досліджень.

Узагальнення ознак, що характеризують види друкувальних пристроїв з літерною та мозаїчною будовою, формування науково-методичних засад ідентифікації та дослідження таких пристроїв відбулося завдяки В.М. Палій [8].

Початок ХХІ століття означився вдосконаленням наявних науково-методичних підходів та визначенням можливостей їх використання.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про судову експертизу», судово-експертну діяльність (в тому числі і дослідження документів) здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом [9].

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Більшість судових експертиз, в тому числі і експертиз документів, виконується у криміналістичних підрозділах системи Міністерства внутрішніх справ України та експертних установах Міністерства юстиції України.

Наразі у системі Міністерства юстиції України функціонують Київський, Одеський, Дніпропетровський, Харківський та Львівський інститути судових експертиз.

Галузь криміналістичної техніки, що займається криміналістичним дослідженням документів називається криміналістичне документознавство.

Розділ «Техніко-криміналістичне дослідження документів» є найбільшим за обсягами серед системи криміналістичного документознавства та розглядає питання щодо технології виготовлення документів, носіїв інформації, способів поліграфічного друку, печаток, штампів, способів відображення і кодування інформації, способи і ознаки їх підробки, особливостей дослідження грошових знаків тощо.

Кожен з підрозділів техніко-криміналістичного дослідження документів тісно пов'язаний з іншими, з огляду на «склад» сучасних документів, вид носія інформації, спосіб переносу інформації на носій та, власне, способи дослідження таких документів.

Широким є і коло питань, що можуть бути поставлені експерту під час проведення дослідження. До прикладу, на веб-порталі Київського науково-дослідного інституту судових експертиз у статті «Технічна експертиза документа» переліки питань сформовано за спільними ознаками:

1. За завданнями експертизи рукописних об'єктів (питання щодо способу та засобів виконання напису, внесення змін до нього, змісту видалених, заклеєних чи залитих записів тощо).

2. За завданням експертизи відтисків друкарських форм – відтисків печаток і штампів (щодо способу нанесення відтиску, виготовлення печатки, послідовності нанесення відтиску тощо).

3. За завданнями експертизи текстів, виконаних на знакодруючих (знакосинтезуючих) пристроях (щодо часу виконання, наявності та способів зміни змісту тексту, послідовності виконання тощо).

4. За завданнями експертизи поліграфічної продукції

5. За завданнями експертизи наклеєних та скріплених між собою реквізитів (щодо наявності змін фотографії, аркушів документу, перешивання тощо).

6. За завданнями експертизи розірваних документів (щодо належності частини до виробу, первісного виду та змісту документу тощо [10]).

Визначення вищезазначених питань стає можливим завдяки розвитку методів криміналістичного дослідження документів.

Види та способи підробки документів.

Відповідно до Закону України «Про інформацію», *документ – це матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі* [11].

Найбільш наближене до потрібного у контексті даної роботи значення терміну «документ» у словнику української мови пропонується таке: *документ – діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь* [12, с. 256].

Чітке визначення терміну «підробка», відповідно до даних офіційного веб-порталу Верховної Ради України, наявне у підпункті 29 пункту 5 Постанови Правління Національного банку України № 107 від 28.07.2020 року, а саме:

підробка – створення (повністю або частково) документа, подібного на справжній/автентичний документ, з метою незаконного його використання як справжнього/автентичного документа [13].

Словник української мови пропонує таке визначення:

підробка – те, що виготовлене як фальшива подoba чого-небудь; підроблена річ [14, с. 492].

За твердженням Ж.В. Удовенко, справжній документ повинен мати фактичну та формальну сторону, де фактична сторона – це наявність у документі правдивих фактів без змін і перекручень, тоді як формальна – джерело видання документа, наявність повноважень у особи, що видала документ та присутність у документі необхідних реквізитів тощо [15, с. 93].

Таким чином, звертаючись до зазначеної вище характеристики справжнього документа, **інтелектуальна підробка визначається, як недотримання в документі фактичної сторони**, при цьому його форма та спосіб виготовлення є правильними.

Тобто, документ, що має ознаки інтелектуальної підробки містить у собі необхідні реквізити, що передбачені його формою, виданий уповноваженою на це особою, однак у своєму складі містить завідомо неправдиву інформацію.

Для складання більш чіткого уявлення про суть інтелектуального підроблення варто звернутися до Кримінального кодексу України.

До прикладу, у статті 366 Кримінального кодексу України передбачено, що *складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів -*

караються штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [16].

Зміст наведеної статті фактично характеризує інтелектуальну підробку документів.

Недостовірною (неправдивою) відповідно до Постанови Верховного суду «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.09 року, вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені) [17].

Єдиним способом інтелектуальної підробки є, власне, внесення до змісту документа завідомо неправдивої інформації під час його складання.

Виявлення такої підробки документу не видається можливим з використанням методів криміналістичного дослідження документів, проведення експертизи.

Для окреслення способів виявлення інтелектуальної підробки документів можна розглянути таку ситуацію:

Вироком Краснодонського міськрайонного суду Луганської області Б. засуджений за ч. 1 ст. 366, ч. 1 ст. 365, ч. 2 ст. 191 КК за те, що, будучи дільничним інспектором міліції, вніс неправдиві відомості в протокол про адміністративне правопорушення та сфальсифікував пояснення від імені громадянки В., яка нібито була свідком дрібного хуліганства [18].

Способами виявлення інтелектуальної підробки в наведеній ситуації можуть бути:

- особисте зізнання Б. про внесення завідомо неправдивих відомостей до протоколу;
- отримання інформації від громадянки В.;
- отримання інформації від особи, яка вчинила правопорушення;
- отримання інформації з засобів фіксації, якщо такі були наявні під час складання протоколу;
- іншим способом.

Тобто, фактично, виявлення інтелектуальної підробки відбувається шляхом підтвердження або спростування правдивості інформації, що зазначена у формально вірному документі. У разі відсутності

підтвердження внесення до документу неправдивої інформації вірогідність доведення інтелектуальної підробки фактично дорівнює нулю.

Інтелектуальне підроблення може бути застосоване суб'єктами владних повноважень, службовими та посадовими особами та навіть фізичними особами, що складають та підписують документи, з якими кожна людина стикається у повсякденному житті.

З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 року також набула поширення підробка документів, що можуть бути використані особою, яка підлягає призову, для виїзду закордон. До таких документів можуть належати довідки, що посвідчують наявність хвороби, несумісних з проходженням військової служби, документи про зарахування особи для здобуття вищої освіти у закладах вищої освіти закордоном тощо.

За період 2020-2022 років, з поширенням на території України коронавірусної інфекції COVID-19 почастішали випадки виготовлення службовими та посадовими особами документів, що посвідчують факти проведення вакцинації або результатів тестування. Відомі випадки інтелектуального підроблення таких документів, тобто видача довідки (сертифікату) про вакцинацію без фактичного її проведення уповноваженою особою тощо. З метою запобігання виготовленню та розповсюдженню підроблених документів з 2021 року Міністерство охорони здоров'я України співпрацює з Національною поліцією та Службою безпеки України.

Підсумовуючи викладене, **інтелектуальна підробка документу** – це внесення уповноваженою на створення та/або видання документу особою завідомо неправдивих відомостей до інформації, що викладена у документі, під час його створення за умови що його формальна структура є вірною.

Для визначення матеріальної підробки варто знову звернутися до твердження Ж.В. Удовенко. Отже, справжність документа визначають його фактична (правдивість інформації, що викладена в документі) та формальна (форма документу, наявність відповідних повноважень у особи, що його видала, тощо) сторони [15, ст. 93].

Способом вираження матеріальної підробки можуть бути як недотримання формальної, так і фактичної сторони документа, або їх обох.

Ознаки матеріальної підробки можуть бути виявлені експертом під час проведення технічної експертизи документів. Проте встановлення факту підробки документу – є суто юридичним, і відноситься до компетенції органів досудового розслідування чи суду. Судовий експерт, в свою чергу, може у своєму висновку зазначити, що спосіб виготовлення наданого на дослідження документа відрізняється від способу виготовлення такого самого, але справжнього документа або вказати на ознаки, що свідчать про внесення змін у зміст наданого на дослідження документа.

Матеріальну підробку поділяють на повну (недотримання фактичної та формальної сторони, підроблення документу повністю) та часткову (недотримання фактичної сторони, внесення змін до інформації, що викладена у документі).

До часткової підробки документу можна віднести такі способи внесення змін до інформації, що в ньому викладена:

Підчистка. Являє собою механічне видалення частини тексту, що спричиняє пошкодження паперу у місці здійснення підчистки. Може виконуватися шляхом видалення тексту спеціальними засобами (наприклад, стирання тексту гумкою) або з використанням гострого предмету (лезо, голка тощо).

Травлення (хімічне травлення). Здійснюється за допомогою спеціальних хімічних речовин, що руйнують, знебарвлюють або вимивають барвник, яким було нанесено текст. При цьому, змінам піддається і папір, на якому викладено документ.

Дописка та вставка. Виконується шляхом внесення до документу нового тексту, що був відсутній при складанні документу або внесення здійснення виправлень. Дописка може бути здійснена рукописним або машинописним (додруківка) способом шляхом внесення нового тексту на початку та/або в кінці слова або числа, в той час як вставка виконується всередині слова, числа.

Заміна частини документа. В залежності від форми та змісту документу може бути здійснена шляхом, до прикладу, заміни фотокартки, заміни аркушів, вклеювання фрагментів з метою зміни тощо.

Підробка підпису. Здійснюється шляхом проставляння на документі підпису іншої особи з допомогою копіювального паперу, «проти світла», з використанням технічних засобів, кліше тощо.

Підробка відтисків печаток чи штампів. Може здійснюватися із використанням кустарно виготовлених кліше або кліше, виготовлених за малюнком відтиску печатки, що виконаний з використанням фарбувального матеріалу.

До повної матеріальної підробки документа відносять повне виготовлення підробленого документа, в тому числі виготовлення або підбір носія інформації (паперу, бланка), нанесення тексту (рукописним або машинописним способом), нанесення посвідчувальних засобів (підписи, печатки тощо), що має на меті часткове повторення або максимальне наближення до вигляду оригінального документа.

Кожен з цих способів підробки може бути виявлений шляхом візуального огляду та/або проведення досліджень із використанням спеціальних засобів та має свої характерні ознаки:

Для **підчистки** характерні порушення верхнього шару паперу, зменшення його товщини, залишки тексту, що піддавався підчистці, розпливи барвника, з допомогою якого було виконано нові записи.

Для **травлення** (хімічного травлення) характерними є наявність на матеріальному носії (папері, бланку) плям іншого відтінку в місцях травлення, пошкодження паперу, зміна кольору тексту, розташованого біля місця травлення, розпливи барвника, за допомогою якого було виконано нові записи тощо.

Для **дописки** характерні відмінності у ознаках почерку між оригінальним текстом документа та допискою, відмінність кольору та складу фарбувального матеріалу, відмінність мікроструктури штрихів. Для здійснення дописки машинописним способом або із використанням спеціальних засобів можуть бути характерні збільшені або зменшені інтервали між словами, відмінності у кольорі фарбувального матеріалу, яким було нанесено текст, розмірі шрифту, ознаках пристрою, яким було здійснено дописку тощо.

До ознак **заміни частини документу** можуть належати відмінність розміру, кольору носія, місць проколів, нумерації або інших ознак зміненої частини (наприклад, аркуша). У разі, якщо для заміна була здійснена з використанням хімічних речовин (наприклад, клею), ознакою може бути відмінності складу речовин, що були використані під час створення та зміни документу.

Для **підробки підпису** характерні відмінності нахилу, сили натиску, сповільненості рухів під час виконання підпису, наявність слідів, залишених використаними засобами підроблення (наприклад копіювальним папером) тощо.

Для **підробки печаток** характерні несиметричне розташування літер, знаків чи зображень, їх неоднаковий розмір, орфографічні чи смислові помилки, відсутність частини зображення, дзеркальність окремих знаків тощо.

Попередній огляд документа щодо наявності або відсутності ознак підробки може бути проведений слідчим.

Висновок експерта щодо наявності або відсутності ознак підроблення, може бути зроблений особою, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, пройшла відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Основна мета проведення криміналістичного дослідження документа полягає у встановленні способу виготовлення документа, фактів та способів зміни його змісту. І в той час як інтелектуальна підробка може бути виявлена лише з допомогою залучення додаткових джерел інформації, «слід» матеріальної підробки може бути виявлений експертом шляхом проведення науково обґрунтованого дослідження, що виключає можливість надання завідомо неправдивої інформації. Особа, яка проводить дослідження має бути об'єктивною та висвітлювати факти, що встановлені дослідженням максимально докладно та розгорнуто.

Методи криміналістичного дослідження документів.

Фізичні методи криміналістичного дослідження документів є частиною групи окремих (запозичених спеціальних) наукових методів, що застосовуються для вивчення конкретних ознак та властивостей, що пов'язані з способами та засобами виготовлення або внесення змін до документа.

До фізичних методів криміналістичного дослідження документів можна віднести **візуальні, мікроскопічні, профілографічні, люмінесцентні, спектральні, рентгенівські, радіоактиваційні, копіювальні та термічні**.

В свою чергу, візуальні методи дослідження поділяються на **дослідження при особливих режимах освітлення** (проти світла, вертикальне освітлення, навскісне світло) та **із застосуванням світлофільтрів** (абсорбційних та неабсорбційних).

Під час проведення **досліджень у наскрізному світлі (проти світла)**, освітлювальний пристрій встановлюється так, щоб досліджувана частина документу рівномірно перекривала світловий потік. З використанням даного методу можна провести дослідження щодо наявності водяних знаків, структури носія документу (паперу), провести порівняння наданих для дослідження зразків документів шляхом накладання, виявити ознаки часткової матеріальної підробки документу, здійсненої шляхом підчистки або травлення тощо.

Дослідження у наскрізному світлі ґрунтується на візуальній реєстрації змін інтенсивності світла, що проходить крізь об'єкт.

В свою чергу, **дослідження при вертикальному світлі** використовуються здебільшого для визначення засобів (матеріалів), якими було нанесено текст шляхом порівняння їх візуальних властивостей при вертикальному світлі.

Навскісне світло, що застосовується під час дослідження документу дозволяє підкреслити видимість певних частин досліджуваного документа, їх рельєфу. Наприклад, визначити наявність слідів тиснення, що повторюють контур але не збігаються з нанесеним підписом.

Візуальне кольоророзрізнення виконується із використанням світлофільтрів, що посилюють контраст та відмінності яскравостей, які можуть сприйматися зором.

До мікроскопічних методів можна віднести **світлову та електронну мікроскопію**.

Мікроскопічні методи застосовуються для детального огляду дрібних деталей частини досліджуваного документа з метою визначення ознак внесення у документ змін, що можуть бути недоступні при огляді без застосування спеціальних засобів. Відмінності між зазначеними методами полягає у конструкції та способі отримання інформації спеціальним засобом – мікроскопом, його видах, призначенні та функціях.

Для точного визначення порядку нанесення інформації в документі, диференціації засобу такого нанесення тощо використовуються **профілографічні методи**.

Люмінесцентний аналіз, що ґрунтується на фізичній властивості предметів люмінесцювати під час опромінення різними видами променів (ультрафіолетові, інфрачервоні тощо) та іншими ділянками електромагнітного спектра, застосовується для виявлення впливу хімічних речовин, послідовності і способу нанесення реквізитів документу тощо.

Спектральні методи досліджують оптичний спектр речовини з метою визначення її складу. Застосовується для порівняння складу речовин, якими було нанесено інформацію в документі.

Використання **рентгенівських методів** забезпечується шляхом взаємодії речовини носія документу та речовин, якими було нанесено інформацію в документі з рентгенівськими променями.

Радіоактиваційні методи можуть бути використані як для дослідження складу речовин, якими було нанесено інформацію в документі, так і для визначення строку давності виготовлення документу тощо. Дослідження відбуваються шляхом опромінення або напилювання радіоактивних ізотопів.

Вологе та сухе копіювання, що складають **копіювальні методи**, застосовуються для виявлення залитих та закреслених зображень, дослідження штрихів, що перетинаються, послідовності нанесення штрихів тощо. Основи методів ґрунтуються на здатності матеріалів відділяти частинки при контакті з поверхнею документа.

Термічні методи, в свою чергу, поділяються на спопеління та термоіндикацію. За допомогою спопеління можна частково відновити текст, що був втрачений внаслідок спалення документу або виявити текст, що був нанесений спеціальними речовинами, що не є видимими за звичайних умов. З допомогою термоіндикації можна виявити засіб (пристрій), яким було нанесено інформацію в документі.

Фізико-хімічні методи криміналістичного дослідження документів є сукупністю наукових методів, що ґрунтуються на явищах, які лежать в їх основі та не можуть бути віднесені до конкретної групи «фізичних» чи «хімічних».

До фізико-хімічних методів криміналістичного дослідження документів можна віднести фотографічні, хроматографічні, методи зйомки у невидимих променях спектра та дифузно-копіювальний метод.

В свою чергу, **фотографічні методи** поділяються на макро- та мікрофотографію, фотографування з підсиленням контрасту, в невидимих променях.

Макро- та мікрофотографія використовуються як для проведення досліджень зі збільшенням зображення із застосуванням об'єктиву або мікроскопа, так і для фіксації результатів проведених досліджень для подальшого їх оформлення у висновку експерта.

Підсилення контрасту використовується для збільшення або зменшення яскравості об'єкта дослідження чи його частини. При цьому, даний метод може використовуватися як під час фотозйомки, так і на етапі обробки фотознімка об'єкта в графічних програмних засобах.

Фотографування об'єкта у невидимих променях спектра ґрунтується на поглинальних та відбивальних властивостях об'єкта. В залежності від виду (ультрафіолетові, інфрачервоні, рентгенівські чи гамма-промені), визначаються особливості створення, внесення змін та строки давності документа.

Дифузно-копіювальний метод використовується для виявлення слабовидимого тексту, що виконаний органічними барвниками, тексту, що знебарвлюється внаслідок недбалого чи тривалого зберігання, був залитий тощо. Зображення інформації, що потребує дослідження отримується шляхом використання для отримання її відображення фотокопіювального матеріалу, який прикладається до частини об'єкта та потім проявляється особливим способом.

Хроматографічні методи дослідження можна розділити на тонкошарову і паперову хроматографію та електрофорез на папері.

Тонкошарова хроматографія використовується здебільшого для дослідження складу речовин, якими було нанесено інформацію (паст, фарб) або матеріального носія, на який було нанесено документ.

Паперова хроматографія є менш чутливою за тонкошарову та може бути використана для дослідження водорозчинних фарбувальних матеріалів та непофарбованих матеріалів письма.

За сферою застосування **електрофорез на папері** подібний до паперової хроматографії, однак використовує у дослідженні зовнішній електричний струм.

Хімічні методи дозволяють дослідити внесення змін у документи за складом їх матеріалу та засобів нанесення тексту, приблизний строк давності документу, з допомогою хімічних реакцій.

До хімічних методів можна віднести:

Екстракцію. З допомогою цього методу здійснюється не тільки дослідження органічними розчинниками барвників чи виділення компонентів паперу шляхом розчинення, але й підготовка проби до проведення дослідження деякими фізичними чи фізико-хімічними методами.

Виділення та концентрування осадом. Ґрунтується на хімічній реакції, що має на меті виділити необхідні для дослідження речовини шляхом поєднання потрібних компонентів, що в результаті погано розчиняється.

Дистиляційні методи. Дозволяє визначити внесення змін у документі з допомогою поділу і концентрування окремих компонентів речовини.

Якісних та кількісних аналітичних реакцій. Ґрунтується на спостереженні (вивченні) за перетворенням досліджуваної речовини на нову в поєднанні з реагентом або без нього. Утворена речовина має особливі властивості, що досліджуються: запах, колір, фізичний стан тощо. Використовуються крапельний (метод безпосереднього впливу реактиву чи суміші) та обробки парами реактивів.

Головною перевагою хімічних методів є відносно невелика кількість матеріалу, що потрібна для аналізу, а також, подекуди, можливість проведення дослідження безпосередньо на матеріальному носії інформації (документі).

Однак, не можна також виключати і людський фактор. Під час дослідження із застосуванням до об'єкта як хімічних, так і інших спеціальних методів досліджень, існує ймовірність пошкодження або руйнування об'єкта.

Таким чином, особа, яка проводить дослідження, має зважати на завдання, що поставлені перед нею під час проведення дослідження, необхідність використання документу в майбутньому та збереження його властивостей для подальшого використання особою, яка надала його для дослідження, якщо це можливо.

Висновки. Нормальне функціонування держави неможливе без забезпечення правосуддя та результативності протидії злочинності. Розглянуті історичні передумови розвитку дослідження документів дозволяють визначити глибину проблеми, що виникла ще у давніх людей та існує донині, а також прослідкувати динаміку розвитку та популяризації дослідження документів.

Наразі, судово-експертна діяльність з проведенням криміналістичних досліджень може здійснюватися виключно державними спеціалізованими установами, що, на нашу думку, унеможливує конкуренцію та негативно впливає на якість досліджень. Така «часткова монополія» сповільнює розвиток науково-методичного забезпечення криміналістичного дослідження документів.

Проведений аналіз видів та способів підробки дає можливість визначити шляхи їх виявлення.

В свою чергу, дослідження окремих методів криміналістичного документознавства свідчить про широке коло специфічних знань, що мають бути застосовані експертом під час криміналістичного дослідження документів. Такі методи неможливо повністю виокремити один від одного та поділити на групи, оскільки доволі часто для використання одного методу потрібна підготовка із застосуванням іншого. Окрім того, методи, такі як макро- та мікрофотографія застосовуються і для фіксації результатів досліджень, а не тільки для їх проведення.

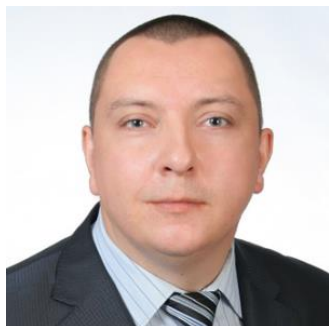
При цьому, з огляду на стрімкий розвиток технологій виготовлення документів та нанесення на документ належних йому реквізитів, за результатами проведеного аналізу можна зазначити, що частина висвітлених у науковій літературі методів є частково застарілою. Методологія криміналістичної техніки потребує залучення все нових і нових спеціальних запозичених методів для повного і ґрунтовного проведення досліджень та розширення кола питань, відповіді на які може дати криміналістичне дослідження документів.

Проаналізувавши дану роботу можна дійти висновку, що проблема вдосконалення науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення експертної діяльності є особливо актуальною.

Література:

1. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко криміналістичне дослідження документів. Навчально методичний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 304 с.
2. Жижилєнко А.А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. СПб.: Невск. тип., 1900. 746 с.
3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Джерело - <http://bit.ly/3iwXp2G> (Вікіджерела, скорочене посилання, оригінальний оцифрований текст).
3. Métyayer C. De l'École au Palais de Justice: L'itinéraire Singulier des Maîtres Écrivains de Paris (XVIe-XVIIIe Siècles). Annales. Histoire, Sciences Sociales, 45 (5), 1990. P. 1217-1237.
4. Щербаковський М.Г. Криміналістичне документознавство: практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. Київ: Вид. Паливода А.В., 2007. 332 с.
5. Криміналістика : підручник / [П.Д. Біленчук, О.П. Дубовий, М.В. Салтєвський, П.Ю. Тимошенко]. Київ: Атіка, 1998. 416 с.
6. Осборн А. Техника исследования документов. [пер. с нем.]. Москва: Гос. изд-во «Советское законодательство», 1932. 39 с.
7. Палий В.М. Криміналістичне дослідження документів, виготовлених на знакопечатаючих пристроях. Київ: РІО МВД УСССР, 1989. 156 с.

8. Закон України «Про судову експертизу» № 4038-ХІІ від 25.02.1994, Верховна Рада України, Відомості Верховної Ради України, 1994 р., № 28, стаття 232
9. Веб-сторінка Київського науково-дослідного інституту судових експертиз - <https://kndise.gov.ua/tehnichna-ekspertyza-dokumentiv/>
10. Закон України «Про інформацію» № 2657-ХІІ від 02.10.1992, Верховна Рада України, Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 48, стаття 650
11. Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971.
12. Постанова Національного банку України «Про затвердження Положення про здійснення установами фінансового моніторингу» № 107 від 28.07.2020, Офіційний вісник України, 2020 р., № 68, ст. 45, стаття 2203, код акта 100507/2020
13. Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975.
14. Удовенко Ж.В. Криміналістика: конспект лекцій (текст) За заг. ред. Галана В.І. / Ж.В. Удовенко. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 320 с.
15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року, Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25, стаття 131
16. Постанови Верховного суду «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.09 року, Вісник Верховного Суду України, 2009 р., № 3, ст. 7
17. Практика розгляду кримінальних справ про злочини, склад яких передбачено ст. 366 Кримінального кодексу України (службове підроблення), від 19.10.2009, Вісник Верховного суду України, 2010 р., № 1.

УДК:343.983

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-0892-1694](https://orcid.org/0000-0002-0892-1694)*Михайлов Володимир Олександрович*
старший викладач кафедри правосуддя
*юридичного факультету**Інституту управління та технологій*
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ Україна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО – ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядаються історичні аспекти адміністративно правового регулювання судово – експертної діяльності в Україні. Саме дослідження генезису судової експертизи в Україні дасть розуміння причин та наслідків сучасних проблем та шляхів їх вирішення на основі досвіду розвинутих країн.

Техніко – криміналістичне та судово-експертне забезпечення правосуддя відіграє значну роль у процесі доказування в адміністративному судочинстві. Без використання спеціальних знань неможливо встановлення істини відповідно до норм (міжнародного, регіонального та національного) матеріального та процесуального права.

В процесі історичного розвитку суспільства спеціальні знання почали відокремлюватись від загальних пізнань про об'єкти та процеси матеріального світу. Ці знання накопичувались та передавались від покоління до поколінь. Попит на спеціальні знання та досвідчених, обізнаних осіб при розслідуванні злочинів та судових процесах розвинув галузь, яка зі сторіччями перетворилась у сучасну судово – експертну діяльність, яка на жаль теж не є досконалою, потребує реформ. Але саме запит суспільства на всебічне, об'єктивний судовий розгляд відкинув такі застарілі форми процесу, як інквізиційний (слідчо-розшуковий) з використанням тортур та не гуманних методів дізнання, на більш сучасний змішаний (слідчо-судовий, континентальний) з використанням спеціальних знань для збирання та дослідження доказів.

Але і сучасне адміністративно правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні потребує реформування та вдосконалення. Необхідно швидко реагувати на впровадження у життя людей і бізнес процеси нових явищ, пов'язаних з розвитком науки і техніки, розвивати та запроваджувати нові галузі знань, навчати спеціалістів та експертів, розробляти нові методики досліджень і сучасне законодавство, яке забезпечить галузь зрозумілими правилами і нормами, як споживачів експертних послуг так і їх виконавців.

Ключові слова: спеціальні знання, експертиза, експерт, адміністративно-правове регулювання; судово-експертна діяльність.

Summary. Current article deals with the historical aspects of the administrative and legal regulation of judicial and expert activity in Ukraine. The study of the genesis of forensic examination in Ukraine will provide an understanding of the causes and consequences of modern problems and ways of solving them, based on the experience of developed countries.

Forensic equipment and forensic service provision plays a significant role in administrative proceedings as a part of proving process. It is impossible to establish the truth in accordance with the norms of (international, regional and national) material and procedural law without the usage of special knowledge.

In the process of historical development of society, special knowledge began to be separated from general knowledge about objects and processes of the material world. This knowledge was accumulated and passed down

from generation to generation. The demand for special knowledge and experienced, knowledgeable persons in the investigation of crimes and court processes has developed into an industry that over the centuries has turned into a modern judicial-expert activity, which, unfortunately, is also not perfect and requires reforming. But it was society's request for a comprehensive, objective trial that rejected such outdated forms of the process as inquisitorial (investigative) with the usage of torture and inhumane methods of inquiry, to a more modern mixed (investigative-judicial, continental) with the use of special knowledge for research of evidence.

But the modern administrative and legal regulation of judicial and expert activity in Ukraine needs reforming and improvement. It is necessary to quickly respond to the introduction of new aspects, related to the development of science and technology into people's lives and business processes, developing and introducing new fields of knowledge, preparing specialists and experts, developing new research methods and modern legislation, that will provide the industry with clear rules and regulations.

Keyword: specialized knowledge, examination, expert, administrative and legal regulation; forensic activities.

Постановка проблеми. Серед питань забезпечення правосуддя в Україні важливе місце посідає удосконалення адміністративно правового регулювання судово –експертної діяльності в Україні. У п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, вказано, що визначення засад судової експертизи має здійснюватися виключно законами України. Саме дослідження історії розвитку судової експертизи на теренах України дасть розуміння аспектів її адміністративно-правового регулювання на даний час, а вивчення закордонного досвіду розвинутих країн дадуть шляхи удосконалення.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Історичним аспектами адміністративно правового регулювання судово –експертної діяльності в Україні присвячена досить значна кількість наукових досліджень вітчизняних науковців, зокрема А.В. Іценка, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченка, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, С.І. Тихенка, В.Ю. Шепітька, В.В. Федчишина та ін. Про актуальність дослідження цього питання свідчить процес реформування правової сфери України.

Формулювання завдання дослідження. Метою роботи є необхідність дослідити історичний шлях розвитку та особливостей адміністративно правового регулювання судово –експертної діяльності в Україні. За результатами цього дослідження можливо краще зрозуміти стан та сучасні проблеми судово-експертного забезпечення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Історичними прикладами використання спеціальних знань на території України, під час розслідування злочинів наведений у «Руській правді» 1016 року. Відтоді у документах є згадки про перші слідчі (розшукові) дії (заклич, звід, гоніння слідом), вважати виявлені сліди доказами, які повинні підлягати дослідженню обізнаними в науці, ремеслі або мистецтві фахівцями.

Наприклад, гоніння слідом передбачало відшукання злочинця, який не був упійманий на місці злочину, за вивченням залишених слідів та аналізом показань свідків. Для визначення міри покарання за злочини серед видів доказів «Руська правда» виокремлювала виявлення матеріальних слідів: щодо слідів крові або тілесних ушкоджень. Для дослідження обставин вбивства крадія на місці злочину встановлювалася така рекомендація щодо вивчення положення трупа: якщо ноги його лежать зовні дверей, то платять віру, якщо ж ноги знаходяться всередині – вбивство вважають законним.

При збільшенні випадків залучення спеціалістів для спеціальних досліджень об'єктів, процесів, явищ почали створюватися окремі заклади – на кшталт експертних установ. Серед них: паризька Корпорація присяжних майстрів-писемників (1570) – досліджувала підписи на документах; Аптекарський приказ (1620) – вирішення медичних питань при вивченні тілесних ушкоджень; Експедиція заготовлення державних паперів (1818) – експертиза документів і грошей; Одеська антропометрична станція –

довідково-реєстраційна діяльність (1892); дактилоскопічне бюро сисної частини Київської міської поліції (1904) та ін. [1, 8].

4 липня 1913 року було підписано закон “Про заснування Кабінетів науково-судової експертизи в містах Москві, Києві та Одесі”. Так започатковано судово-експертну діяльність в Україні Київським та Одеським науково-дослідними інститутами судових експертиз.

Передувало цьому починанню те, що кількість нерозкритих злочинів і в світі, і в країні різко зростала. Серед основних причин низького їх розкриття зазначалася відсутність експертних установ і технічного обладнання, необхідного для функціонування цих установ, та кваліфіковано підготовлених кадрів. На вирішення нових задач і нових питань боротьби зі злочинністю наука відповіла формуванням нової галузі знань, яку австрійський судовий слідчий, а в майбутньому вчений Ганс Гросс в кінці XIX ст. назвав криміналістикою (від лат. *crimīnalis* – злочинний, такий що відноситься до злочину) [2].

Наукову основу розвитку судової експертизи на теренах України у XIX – на початку XX ст. склали праці вітчизняних фахівців: Л. О. Владимиров «О значении врачей-экспертов в уголовном судопроизводстве» (1870), П. І. Ковалевський «Судебно-психиатрические анализы» (1880), М. В. Шимановський «Фотография в праве и правосудии» (1894); М. О. Оболонський «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1894), І. І. Ган «Дактилоскопия» (1904), В. К. Фром «Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона» (1906), В. П. Гірченко «Дактилоскопия и уголовный розыск» (1914) та ін.

Значним був вплив й західноєвропейських криміналістичних установ на удосконалення методів судової експертизи в Україні. Вітчизняними правоохоронцями налагоджені взаємозв'язки з паризькими Бюро ідентифікації (керівник – А. Бертильон) та хімічною і токсикологічною лабораторіями (професор Ож'є), Ліонським поліцейським Бюро (Е. Локар) та Інститутом судової медицини Ліонського університету (О. Лакасань), Інститутом криміналістики Лозаннського університету (Р. Рейсс), Інститутом криміналістики Грацького університету (Г. Гросс) тощо.

У результаті посилення потреби правоохоронних органів у залученні різноманітних наукових знань для протидії злочинності та значного попиту судових слідчих і суддів у спеціальних знаннях, широкого запровадження досягнень природничих і технічних наук у практику розслідування злочинів, розвитку юридичної освіти виникла потреба у заснуванні окремих криміналістичних установ, що проводили б судову експертизу.

Першими державними спеціалізованими експертними установами України були кабінети НСЕ при прокурорах Київської і Одеської судових палат. Вони засновані згідно з «одобреннымъ Государственной Думою и Государственнымъ

Советомъ закона 4 іюля 1913 года». Київський кабінет НСЕ відкрито 2 лютого

1914 р., Одеський – 15 березня 1914 р. Київському експертному закладу відведено територію обслуговування Київської, Харківської та Варшавської (нині – частина території Польщі) судових палат. Одеський кабінет НСЕ забезпечував експертні потреби Одеської, Новочеркаської і Тифліської (нині – частина території РФ і Грузії) судових палат.

Структура судово-експертних установ України була такою: фотографічний, кримінально-технічний (криміналістичний), хімічний відділи і канцелярія. У кабінетах НСЕ працювали чотири експерти (у Київському – С.М. Потапов (завідувач), В.І. Фаворський, М.М. Туфанов, А.П. Семенцов; в Одеському – М.П. Макаренко (завідувач), С.М. Матвєєв, Б.О. Малиновський, Є.С. Єльчанінов).

У перші роки діяльності у цих експертних установах проведено експертизи документів, почерку, чорнила, відбитків пальців рук, слідів крові, сперми, волосся, вогнепальної зброї, знарядь злому, ґрунту, тканин та ін. Зокрема, протягом 1914 р. до Київського кабінету НСЕ надійшло 220 кримінальних і 34 цивільні справи. У цьому ж році Одеський кабінет отримав 215 вимог на проведення досліджень [1, 10].

У роки Першої світової війни та революції жовтня 1917 року система експертних установ була практично зруйнована. Багато спеціалістів були вимушені іммігрувати, незважаючи на складний період кабінети судових експертиз працювали під час військових дій, у добу Центральної Ради, Гетьманату,

Директорії. Наприклад під час правління гетьмана П. Скоропадського експертизу грошей з ознаками підробки почали призначати до Київського кабінету НСЕ, а не у банківські установи, як було раніше.

Після жовтня 1917 р. в радянській державі практика розкриття злочинів потребувала застосування наукових методів роботи з речовими доказами. В Україні були розроблені та введені в дію нові закони, у тому числі – з процесуального судочинства, проведена судова реформа, створені прокуратура, адвокатура, нотаріат. Уживалися практичні заходи із удосконалення й підвищення якості розслідування злочинів, зокрема шляхом застосування науково-технічних засобів. Одночасно вдосконалювалася нормативна регламентація використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів. Кримінально-процесуальне законодавство радянської держави відмовилося від терміна «обізнані особи», прийнятого судовими статутами Російської імперії 1864 р., і ввело загально визнаний у юридичній літературі термін «експерт»

1923 р. реорганізовано Київський та Одеський кабінети НСЕ й засновано третій в Україні кабінет – у м. Харкові. Поступово його укомплектували висококваліфікованими фахівцями: М.С. Бокаріус (завідувач), С. С. Савченко, Н.А. Валешко, П.М. Вроблевський, О.А. Єлісеєв, М.М. Бокаріус. Після реформи українські судово-експертні установи склалися із секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) судово-медичних, макро і мікроскопічних досліджень; 3) судово-фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи (дактилоскопія, порожіоскопія, антропометрія).

Судово-експертна діяльність у той час полягала у залученні спеціалістів під час оглядів місць подій; проведенні експертних досліджень речових доказів за допомогою наукових методів; наданні пояснень у судових засіданнях з приводу проведених досліджень; ознайомленні слідчих, суддів, працівників міліції з можливостями експертиз і технікою розслідування злочинів.

Виконувана оперативно-експертна, науково-дослідна, просвітницька робота експертних закладів, забезпечила підвищення їх статусу та розширення повноважень на законодавчому рівні, збільшення штатних посад тощо.

На цьому етапі розвитку судової експертизи відбулися зміни у структурі інститутів НСЕ, введення штатних посад наукових співробітників, створення в експертних установах криміналістичних музеїв, а також планування науково-дослідної роботи цих установ.

Робота Інститутів НСЕ була призупинена у 1941 р. внаслідок німецької окупації території України.

З 1944 р. почалося відновлення роботи Київського, Одеського й Харківського інститутів НСЕ. Вони отримали офіційний статус «науково-дослідних інститутів судових експертиз».

НДІСЕ поряд з прикладними криміналістичними дослідженнями починають розробляти загальнотеоретичні положення судової експертизи, що було передбачено й у нормативних документах, що регламентували їх діяльність.

Новий етап розвитку судової експертизи пов'язаний з прийняттям у 1960 р. Кримінального кодексу, Кримінально-процесуального кодексу, Закону «Про судоустрій Української РСР». Внаслідок цього розширилися можливості застосування спеціальних знань у кримінальному процесі, активізувалася робота з удосконалення методів і методик проведення судових експертиз. Судово-експертну діяльність розвивали працівники НДІСЕ: Київського – Б.Й. Вахліс,

М.М. Зюскін, В.Л. Павлов, М.О. Петров; Т.Є. Гетьман, Ю.С. Сапожников, С.І. Тихенко; Одеського – С.М. Матвеев, Е.Ю. Ген, А.К. Папаспіракі, Д.Д. Хмиров, І.Г. Шеттле; Харківського – О.А. Єлісеєв, М.М. Бокаріус, В.П. Колмаков, М.В. Салтевський та ін.

Судові експерти в докторських і кандидатських дисертаціях викладали результати своїх досліджень [1, 11].

У 50-70 роки монографічній розробці в кандидатських і докторських дисертаціях нової плеяди молодих криміналістів підлягали дослідженню такі важливі питання: проблема індивідуальності та стійкості ознак почерку в роботах С.І. Тихенко, механізм утворення слідів, розтину і розрізу за слідами на в роботах Л.К. Литвиненко, питання теорії і методика ідентифікації (М.Я. Сегай, 1958, 1971 р.р., В.М. Прищепа 1968 р.), механізм дослідження вогнепальної зброї (Н.М. Зюскін, 1948 р., О.С. Сапожников, 1953 р., В.С. Бергер 1969 р.), проблеми трасології (А.О.Фокіна, 1970 р., М.В. Салтевський, Л.К. Литвиненко, 1960 р.). Велика увага приділялася проблемам судового почеркознавства (З.С.

Ковальчук, 1946 р., С.А. Ципенюк, 1962 р., В.Ф. Берзін, З.С. Міленевська, 1970 р.), підписів (В.В. Липовський, 1969 р.), дослідження рукописних текстів, виконаних українською мовою (Н.І. Клименко, 1969 р.) та ін.

Оригінальними були роботи українських криміналістів у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів та інших фізичних методів можливості визначення послідовності написання штрихів, що перетинаються, оцінка контрастів і контролю позитивного і негативного процесів (М.М. Зюскін. Є.Ю. Брайчевська, З.О. Ковальчук, С.Д. Павленко). Особливий інтерес викликала монографія В.К. Лисиченка про застосування радіоактивних ізотопів для дослідження документів (1976 р.) і його роботи про роль документів у кримінальному судочинстві (1972 р.). Наукові праці українських криміналістів і експертів публікувалися у журналах і збірниках “Право України”, “Вісник прокуратури”, “Труды Киевской ВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского”, в зарубіжних виданнях.

В сучасний період незалежної України з метою вирішення задачі ліквідації злочинності був необхідний подальший розвиток методів криміналістики і судової експертизи.

Так, у 80-х роках в Київському НДІСЕ розроблено і впроваджено в експертну практику лазерні методи дослідження, а також методики нового виду судової експертизи – відео-фонографічної. Враховуючи потреби експертної практики, на базі класичної трасології формувалася та розвивалася транспортно-трасологічна експертиза [2].

На початку 90-х рр. ХХ ст. після розпаду СРСР спостерігалися процеси гальмування розвитку системи судово-експертних установ в аспекті планування наукової тематики, організаційної роботи науково-дослідних установ судових експертиз, підготовки кадрів тощо, тобто тих сторін судово-експертної діяльності, які раніше були ланками єдиної системи. Це стало певним чинником для сповільнення розвитку науки судової експертизи. Із плином часу в процесі розбудови незалежної держави на базі вироблення нових і вдосконалення існуючих норм регулювання судово-експертної діяльності в Україні активізувалися й творчі процеси, що, у першу чергу, відобразилося на стані міжнародного наукового співробітництва в галузі судової експертизи, а саме: стали відновлюватися міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводилися спільні наукові конференції, симпозіуми, семінари, відновився й обмін стажистами, науковою інформацією та друкованими виданнями.

25 лютого 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про судову експертизу”, який встановлює адміністративно правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні і незважаючи на зміни які постійно вносяться у нього він потребує більш серйозного перегляду норм, як і вся галузь судової експертизи.

У сучасному світі проходять процеси глобалізації, Україна приймає Європейські принципи, норми та стандарти. Але реформи які стосуються адміністративно правового регулювання судово експертної діяльності в Україні, просуваються дуже повільно, інколи гальмуються із за відсутності політичного вектору, законодавчої ініціативи та впливу керівників міністерств, відомств та науково-дослідних інститутів, які не бажають позбуватися влади, впливу та корупційної складової на судово-експертне забезпечення.

Не встигає за новими явищами світу та сучасними досягненнями науки та техніки і система впровадження методики дослідження, сучасне життя настільки різноманітне, що неможливо передбачити в якій галузі спеціальних знань необхідні будуть фахівці для вирішення того чи іншого питання у судовому процесі. Навіть залишена законодавцем лазівка, яка давала можливість раніше суду вдаватися до послуг неатестованого експерта, в світлі останньої редакції Закону України «Про судову експертизу» також блокується, так як частина 3 статті 7 цього закону закріплює вимогу обов'язкової атестації та реєстрації використовуваних при проведенні експертизи методик.

Звичайно таку ситуацію міг виправити інститут спеціалістів – осіб з освітою та знаннями у відповідній галузі і висновок яких використовувався у судових процесах до прийняття Кримінально процесуального кодексу України від 13.04.2012, який статтею 71 звужив поняття спеціаліста у кримінальному провадженні як особи, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування

технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. А стаття 360 цього кодексу «Консультації та роз'яснення спеціаліста», не передбачає такого джерела доказів, як висновок спеціаліста, який складений правилами та методичними рекомендаціями, що до написання судових експертиз, а обмежує спеціаліста тим, що під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань. Тому у судовій практиці висновки спеціаліста, судді беруть лише до уваги і не можуть його сприймати як окреме джерело доказів, так як відповідно до частини 2 ст. 84 КПК процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Ключовою проблемою судово-експертної галузі є дискримінаційне положення, у якому знаходяться, так звані, недержавні експерти, які сьогодні існують «не завдяки, а всупереч» чинному законодавству України, створюючи багато незручностей існуючій монопольній державній експертизі.

Висновки. Отже, завдяки відвертій дискримінації з боку держави, насамперед Міністерства юстиції, недержавна судова експертиза так і не змогла стати інструментом конкуренції знань та досвіду, без чого не може бути розвитку будь якої наукової галузі. Прикладом такої державної дискримінації є з нормативні акти безпосередньо Міністерства юстиції, зокрема, наказ Міністерства юстиції «Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів».

Не маючи конкуренції, державні експертні установи поступово перетворились у монопольних володарів істини, що аж ніяк не сприяє забезпеченню якості та об'єктивності їх роботи. У зв'язку з тим, що керівників державних інститутів судових експертиз призначають, а не вибирають на посади на об'єктивних незалежних конкурсах, в багатьох випадках їх професійність залишає бажати кращого.

У розвинутих західних країнах реалізуються засади незалежності експерта орієнтуючись не на відомчу його приналежність, а на наявність в нього спеціальних знань необхідних для вирішення завдань правосуддя. Також реалізуються інші засади необхідні для повної, всебічної об'єктивної судової експертизи, наприклад це принцип змагальності судових експертів. З метою підвищення якості досліджень застосовують їх стандартизацію, акредитують судово експертні лабораторії, сертифікують науково-методичне забезпечення, причому розроблюють єдині критерії і стандарти.

Література:

1. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. /за заг. ред. О. Г. Рувіна. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2019.
2. Федчишина В.В. Історичні віхи розвитку і становлення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=662>
3. Сегай М.Я. Судова експертологія: об'єкт, предмет, природа й система науки / М.Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз) / редкол. : А. П. Заєць, М. Л. Цимбал [та ін.]. – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – 592 с.
4. URL: http://onovlenakraina.com/blog_view_37

УДК 343.211

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-6667-9034](https://orcid.org/0000-0001-6667-9034)*Мусяенко Анатолій Володимирович,**кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри цивільного та кримінального права,**Державного університету інфраструктури та технологій,**м. Київ, Україна**Гоцуляк Ольга Олександрівна**студентка II курсу магістратури**Державного університету інфраструктури та технологій,**м. Київ, Україна*

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті на основі аналізу публікацій наукових періодичних видань, національного законодавства, міжнародних нормативно-правових документів, досліджено деякі актуальні аспекти кримінально-правової політики в Україні. Проводиться дослідження проблеми зростання кількості кримінальних правопорушень які завжди належали до найгостріших перешкод, які негативно впливають на розвиток будь-якої країни, зокрема України. В даних умовах обґрунтовано постали питання внесення змін до законодавства, подолання прогалін у ньому, зокрема, щодо тих діянь, які стосуються воєнних дій.

Сьогодні, на думку авторів, головним системоутворюючим чинником кримінально-правової політики стала російська агресія проти України. Зокрема, необхідним кроком стала криміналізація колабораційної діяльності. Актуальним напрямом кримінально-правової політики є запобігання кіберзлочинності. Агресія росії проти України, спричинили появу нових тригерів кримінально-правової політики, зумовили значну зміну її пріоритетних напрямів. Головними напрямками діяльності кримінально-правової політики стало завдання протидії злочинам країни-агресора. Кримінально-правова політика сконцентрувалась на ухваленні рішень щодо злочинів, пов'язаних з воєнними діями на території України.

Ключові слова: кримінально-правова політика, кримінальна відповідальність, колабораційна діяльність, мародерство, кіберзлочин.

Annotation. In the article, based on the analysis of publications of scientific periodicals, national legislation, international legal documents, some relevant aspects of the criminal law policy in Ukraine are investigated. The problem of the increase in the number of criminal offenses, which have always been one of the most acute obstacles that negatively affect the development of any country, Ukraine in particular, is being studied. In these conditions, the question of making changes to the legislation, overcoming the gaps in it, in particular, regarding those actions related to military actions, has arisen.

Today, according to the authors, Russian aggression against Ukraine has become the main system-forming factor of criminal law policy.

In particular, the criminalization of collaborative activities was a necessary step. In the temporarily occupied territories, citizens of Ukraine are forced to "cooperate" and comply with the new established rules dictated by the occupying forces, for objective reasons, under threat of life and health.

Prevention of cybercrime is an actual area of criminal law policy. Recently, the number of cyberattacks on the servers of state institutions has increased, and therefore, the information space needs special protection. Understanding all the dangers, the VRU optimized the procedural mechanisms for bringing cybercriminals to

criminal responsibility and improved the criminal and criminal procedural legislation by adopting appropriate changes to the national legislation.

Russia's aggression against Ukraine caused the emergence of new triggers of the criminal law policy and led to a significant change in its priority directions. The task of combating the crimes of the aggressor country became the main areas of criminal law policy. Criminal law policy focused on making decisions on crimes related to military actions on the territory of Ukraine

Keywords: criminal law policy, criminal liability, collaborative activity, looting, cybercrime.

Актуальність. Однією з основних досягнень та переваг соціальної демократичної держави є визнання людини, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпеку найвищою цінністю держави, сприяти захисту її прав та свобод [1]. Традиційно посягання на ці суспільні цінності несуть найбільшу суспільно небезпеку, створюють загрози на які держава не може не відреагувати. Тому, невід'ємним елементом державного регулювання виступає кримінально-правова політика, яка є діяльністю щодо планування та здійснення заходів, спрямованих на протистояння злочинності, вдосконалення кримінального законодавства та охорони правопорядку. Проблеми зростання кількості кримінальних правопорушень завжди належали до найгостріших перешкод, які негативно впливають на розвиток будь-якої країни, зокрема і України. Проте, на тлі викликів, пов'язаних з повномасштабним вторгненням військ Російської Федерації (далі – РФ) на територію нашої держави, питання напрямків кримінально-правової політики, законодавчих змін набули особливої актуальності та суттєво іншого динамічного вектору, оскільки кримінально-правова політика має бути відображенням тих суспільних потреб, які існують на конкретний момент часу, вирішувати актуальну проблематику.

Мета дослідження: теоретичне дослідження деяких актуальних аспектів кримінально-правової політики України.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що вивченню окремих питань понятійного апарату, розроблення, впровадження, функціонування механізмів кримінально-правової політики, висвітленню її місця та значення в загальнодержавній політиці, приділяють увагу багато науковців, серед яких: Джужуа О.М., Дудоров О.О., Загурський О.Б., Литвак О.М., Кальман О.Г., Панов М.І., Стасиш В.В., Тацій В.Я., Хавронюк М.І., Фріс П.Л. Не применшуючи значення наукових досліджень вказаних авторів, але зважаючи на нові виклики сьогодення, які постали перед Україною, питання аналізу та вирішення актуальних проблем кримінально-правової політики потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для боротьби та запобігання злочинності, держава в особі уповноважених органів, проводить відповідну системну політику [2, с. 125]. Центральне місце в цьому процесі належить кримінально-правовій політиці, яка на думку більшості науковців є невід'ємним комплексним елементом державної та соціальної діяльності, що відображається в нормах законодавства та спрямована на виокремлення цілей, методів, принципів кримінально-правового впливу на злочинність, створення дієвого механізму протидії.

Перед сучасною кримінально-правовою політикою стоїть низка складних завдань. Сьогодні, на думку авторів, головним системоутворюючим чинником кримінально-правової політики стала російська агресія проти України. В таких умовах обґрунтовано постали питання внесення змін до законодавства, подолання прогалів у ньому, зокрема, щодо тих діянь, які стосуються воєнних дій. Вже 3 березня 2022 року на своєму засіданні Верховною Радою України (далі – ВРУ) було прийнято 14 законів, які в більшості спрямовані на: посилення відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень під час воєнного стан, забезпечення виявлення та належної фіксації злочинів, вчинених агресором на території України, ефективну діяльність судових та правоохоронних органів. Так, наприклад, набули поширення випадки мародерства, у зв'язку з чим кримінальна відповідальність за такі діяння була посилена [3].

Необхідним кроком стала криміналізація колабораційної діяльності. Кримінальний кодекс України було доповнено (далі – ККУ) статтею 1111 [4], що закріплює визначення даного явища, перелік дій, які становлять склад кримінального правопорушення та встановлює вид і розмір санкцій. Крім того, криміналізовано пособництво державі-агресору, шляхом доповнення ККУ новою статтею - 1112 [5]. Хоча

деякі експерти, певні положення цієї новели оцінюють неоднозначно, та на думку авторів, це свідчить і про необхідність подальшого удосконалення норми. На тимчасово окупованих територіях, громадяни України з об'єктивних причин, під загрозою життя та здоров'ю, змушені «співпрацювати» та дотримуватися нових встановлених правил, які диктують окупаційні війська. Звертає на себе увагу окремі формулювання в тексті статті, зокрема: «...та інша взаємодія з представниками держави-агресора, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, в тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора» [6]. На думку авторів, слід погодитись, що такий невичерпний перелік дій дійсно може ускладнити застосування цієї норми правоохоронними органами.

Актуальним напрямом кримінально-правової політики є запобігання кіберзлочинності. Останнім часом зросла кількість кібератак серверів державних установ, а тому, особливого захисту потребує інформаційний простір.

Слід наголосити, що в умовах війни на території України злодій - це не обов'язково холоднокрровна озброєна людина. Інформаційна революція призвела до того, що злодієм може виявитися звичайний студент із ноутбуком та доступом до мережі. [7]. За останній рік кількість кібератак у світі зросла в середньому на 50%.

Перша половина 2022 року демонструє значне зростання атак проти всіх галузей економіки – у середньому 605 на день.

Найчастіше цілями хакерів ставали державний, фінансовий сектори та медіа – близько 2 600 атак щотижня, що на 44% більше, ніж у 2021 році.

Окремої уваги потребує російсько-українська кібервійна, яка на українському кіберфронті почалася у 2014 році, коли Росія запустила масштабну DDoS-атаку на Дарницьку ТЕЦ. Згодом таких атак стало більше. На початку 2022 року зросла кількість кібератак окремих громадян, об'єктів критичної інфраструктури, державних органів. Через три дні після лютого вторгнення росії кібератаки на державно-військовий сектор України зросли на 196% порівняно з довоєнним періодом [8].

Рекордом стали 275 DDoS-атак на день. Найпотужніші перевищували 100 Gbps. Україна теж розгорнула активні дії. За чотири місяці великої війни наша IT-армія атакувала понад 4 200 російських онлайн-ресурсів. Кіберстратегія українських сил стала великою несподіванкою для світу. До цього часу Росія мала перевагу, оскільки на її боці були найвідоміші групи АPT. Проте Україна сформувала потужну кіберармію за лічені дні.

Зарубіжні експерти відзначають процес створення фінансованої державою кіберармії безпрецедентним. Експерти стверджують, що Росія недооцінила Україну не тільки у військовій, а й у кіберсфері. Україна зробила значні інвестиції для покращення кіберзахисту після двох масштабних кібератак у 2015 році та 2017 роках.

Крім того, підтримка країн та глобальних волонтерських організацій дає значні переваги, що має привести до перемоги України на обох фронтах [8].

Тому, особливого захисту потребували не тільки повітряний та водний простори, а й інформаційний. Розуміючи усю небезпеку, ВРУ було оптимізовано процесуальні механізми притягнення до кримінальної відповідальності кіберзлочинців та вдосконалено кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» від 24.03.2022. Даним нормативно-правовим актом змінено статтю 361 ККУ та криміналізовано саме несанкціоноване втручання, відтепер не вимагається настання жодних наслідків (втрати, витоку, подробиці інформації). Можемо спостерігати адаптування держави до викликів сьогодення. Водночас, наступна стаття 361.1, яка передбачає кримінальну відповідальність за створення шкідливих програмних чи технічних засобів з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту, декримінізувала правомірне їх створення. У подальшому необхідно очікувати від держави детальне тлумачення даного рішення [9].

Висновки. Проведене дослідження дозволило авторам дійти наступних висновків:

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що жорстока агресія росії проти України, спричинили появу нових тригерів кримінально-правової політики, зумовили значну зміну її пріоритетних напрямів. Так, криміналізація та посилення пеналізації окремих діянь, є способом вплинути та стримати майбутніх правопорушників і ефективною відповіддю держави за злочини, які завдають шкоди національним інтересам.

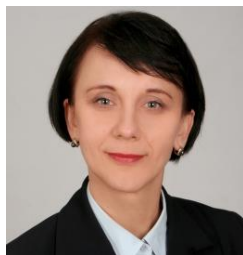
війна в Україні мала своїм наслідком появу нових завдань та викликів, що зумовили зміни кримінально-правової політики;

головними напрямками діяльності кримінально-правової політики стало завдання протидії злочинам країни-агресора. На це ясно вказують ті новели які з'явилися в Кримінальному кодексі України з початку повномасштабної агресії Росії;

кримінально-правова політика сконцентрувалась на ухваленні рішень щодо злочинів, пов'язаних з воєнними діями на території України (мародерство, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору).

Література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – 141 с. URL: <http://surl.li/clayk>
2. Данченко К.М., Широкова А.А. Поняття кримінально-правової політики України у сфері виконання покарань / Право і суспільство. – 2019. – №6. – С. 124-130. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_2/22.pdf
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 03.03.2022 № 2117-IX // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>
5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки 14.04.2022 2198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8>
6. В Україні посилили відповідальність для колаборантів. Що кажуть правозахисники// Центр прав людини ZMINA. – 2022. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-posylyly-vidpovidalnist-dlya-kolaborantiv/>
7. Єрема М. Боротьба з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон 2149-IX // ЛІГА: ЗАКОН. – 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix
8. НАЗАРІЙ КУРОЧКО. Як Росія та Україна воюють на кіберфронті. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/28/691925/>
9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2149-IX // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#Text>.

УДК 343.9

Савицька Світлана Леонідівна,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій

Гоцуляк Ольга Олександрівна,
студентка II курсу магістратури
юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛІНГУ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

Анотація. *Поняття булінгу, як повторюваної агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяння моральної та/або матеріальної шкоди поширене в усьому світі. Це явище невпинно поширюється й у закладах освіти України. Від його наслідків потерпають усі учасники освітнього процесу: як діти, так і дорослі, що становить серйозну перешкоду у процесі реалізації встановлених і гарантованих Конституцією України прав та свобод.*

У даній науковій роботі шляхом систематизації головних ознак висвітлюється дефінітивна характеристика булінгу як форми насильства. Розглядаються наукові підходи до категорії «булінг». Визначаються детермінанти його виникнення та розповсюдження в закладах освіти. Досліджується структура булінгу та надається детальна характеристика його учасників: булера, жертви, спостерігача. Розкривається порядок реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти. Підкреслюються особливості юридичної відповідальності за вчинення булінгу. Проблематизується питання відсутності окремого законодавчого акту, покликаного протидіяти виникненню цькування та запобігати порушенню прав освітян. Досліджуються способи, методи та заходи боротьби з булінгом на загальноосвітньому, спеціальному та індивідуальному рівнях. Аналізується зарубіжний та національний досвід запобігання даному явищу. Наголошується на необхідності переймання Україною низки міжнародних практик, які відзначилися своєю ефективністю.

У ході дослідження, зроблено висновки про результативність та достатність застосованих заходів протидії булінгу і запропоновано нові способи запобігання даному явищу.

Ключові слова: агресія, булер, булінг, детермінанти булінгу, жертва булінгу, заклад освіти, насильство, освітнє середовище, спостерігач, учасник освітнього процесу, цькування.

Anotation. *The concept of bullying, as repeated aggressive behavior of one person towards another with the aim of causing moral and/or damage, is widespread throughout the world. This phenomenon is constantly spreading in educational institutions of Ukraine. All participants of the educational process – both children and adults, suffer from its consequences, which is a serious obstacle in the process of realizing the rights and freedoms, that are established and guaranteed by the Constitution of Ukraine.*

In this scientific work, by systematizing the main features, the definitive characteristics of bullying as a form of violence are highlighted. Scientific approaches to the "bullying" category are considered. Determinants of its occurrence and distribution in educational institutions are determined. The structure of bullying is studied and a detailed description of its participants (the bully, the victim, the observer) is given. The procedure for responding to cases of bullying (harassment) and the application of measures of educational influence in educational institutions is disclosed. The peculiarities of responsibility for bullying are emphasized. The issue of the absence of a separate legislative act designed to counteract the occurrence of bullying and prevent the

violation of the rights of educators is problematized. Ways, methods and measures of combating bullying at the general, special and individual levels are studied. The foreign and national experience of preventing this phenomenon is analyzed. Emphasis is placed on the need for Ukraine to adopt a lot of different international practices that have been noted for their effectiveness.

In the process of research, conclusions were drawn about the effectiveness and sufficiency of the applied anti-bullying measures, and new ways of preventing this phenomenon were proposed.

Key words: aggression, bullying, determinants of bullying, victim of bullying, educational institution, violence, educational environment.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, широкого розповсюдження в освітньому середовищі набув феномен булінгу як систематичної, повторюваної ворожої та агресивної поведінки одного учасника освітнього процесу щодо іншого, що має на меті заподіяння моральної та/або фізичної шкоди. Його жертвами стають здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні працівники та інші особи, що провадять освітню діяльність. Оскільки повна загальна середня освіта є обов'язковою в Україні, то основну частку учасників освітнього процесу становлять саме малолітні та неповнолітні особи, які є найбільш вразливою верствою населення. У зв'язку з цим актуальності набуває питання вдосконалення чинного законодавства щодо захисту їх прав. Ст. 52 Конституції України встановлює рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Незважаючи на законодавче визнання, кількість міжособистісних конфліктів у закладах освіти постійно зростає. Тому, вкрай важливим, соціально вагомим і нагальним завданням є подальше дослідження даної проблематики та вдосконалення її правового регулювання для захисту від жорстокості та запобігання вчиненню правопорушень стосовно кожного учасника освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження явища булінгу, його детермінантів та причин виникнення в освітньому середовищі, аналіз способів боротьби з ним висвітлено у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких зокрема: Алексєєнко Г.О., Джуська А.В., Джуський В.В., Дорожко І.І., Запорожець А.К., Ільїна Н.М., Левченко Ю.О., Лейманн Х., Малихіна О.Є., Миронюк Т.В., Можайкіна О.С., Ольвеус Д., Плутицька К.М., Стремєцька В.О., Туріщева Л.В. та ін. Однак, для України, яка тільки почала робити перші кроки на шляху протидії булінгу, цей феномен досі залишається недостатньо вивченим та потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Важливим завданням соціальної демократичної держави є здатність забезпечувати громадський порядок, мир, злагоду в суспільстві, визнавати людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпеку найвищою цінністю держави, сприяти захисту її прав та свобод. Однак, таке піднесення гуманістичної демократичної спрямованості і водночас низький рівень правової культури населення призводять до формування потенційно конфліктогенних особистостей.

Для початку, варто зосередити увагу на загальному визначенні поняття насильства, до якого найчастіше призводять сутички. Дослідники різних наукових галузей розглядають дане поняття головним чином у двох основних значеннях: у вузькому – як завдання фізичної та психологічної шкоди іншій особі, та у широкому – як порушення й утиски прав і свобод людини.

Насильство в освітньому середовищі має різний характер. Існує багато його видів, серед яких виділяють: явне або приховане, одноразове, багаторазове або систематичне, індивідуальне або колективне, реальне або уявне. Також, за спрямованістю умислу можна виокремити: фізичне, психологічне, вербальне, економічне, сексуальне та змішане насильство. Досить часто більшої шкоди, ніж фізичні знущання, завдає саме моральне або емоційне цькування, яке призводить до виникнення непоправних психологічних проблем у майбутньому. Однак, слід наголосити, що будь-які насильницькі дії, незалежно від способів їх вчинення, належать до найсерйозніших порушень прав і свобод людини, які завдають шкоди фізичному та психологічному здоров'ю кожному їх учаснику. Цькування в освітньому середовищі у світовій практиці отримало назву «булінг», що походить від англійського слова «to bully» і перекладається як знущатися, залякувати, чіплятися.

За останніми даними ВООЗ, Україна входить в першу десятку європейських країн за рівнем його поширення серед учнів 11-15 років [1]. Однією з причин цього можна вважати пізню активізацію уваги дослідників до даної проблематики. В зарубіжних країнах явище цькування в школі почали аналізувати ще у 60-х роках ХХ століття, коли замислилися над взаємозв'язком між девіантною поведінкою людини в дорослому віці і факторами її становлення в шкільні роки. Натомість перші кроки українськими вченими були зроблені лише порівняно нещодавно. На законодавчому рівні, тільки наприкінці 2018 року з'явилося визначення поняття «булінг». Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII від 18.12.2018 передбачено, що під булінгом або цькуванням варто розуміти діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

У науковій літературі немає одностайної думки щодо тлумачення даного явища. Так, першим детально дослідив і сформував визначення, яке стало загальноприйнятим, норвезький вчений Дан Ольвеус. У 1994 році вийшла друком його робота «Bullying at School: Basic Facts and Effects of a School Based Intervention Program», в якій було визначено: освітянин вважається таким, що зазнав знуцання, якщо систематично зазнавав негативних дій з боку одного або декількох інших учнів. Отже, на його думку, булінг характеризується трьома основними критеріями:

- це агресивна поведінка або навмисне «заподіяння шкоди»;
- вона повторювана та систематична;
- в міжособистісному середовищі наявний дисбаланс сил: учасник конфлікту, щодо якого здійснюється цькування, не може себе захистити, є безпорадним.

Крім того, вчений додав, що зазвичай шкільні знуцання відбуваються без явних для цього причин [2, с.1173].

Окремої уваги заслуговує позиція Джуської А.В. та Джуського В.В., які доходять висновку про подібність булінгу катуванню. Крім того, вони зазначають, що його необхідно розглядати також як вияв дискримінації, адже згідно з Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», одним із її видів є утиски, тобто небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери [3]. На думку Плутицької К.М., булінгом є форма навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи декількох учнів стосовно іншого(их) із використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки чи мовчазної згоди частини або всього колективу [4, с.80]. Цікавим є судження Можайкіною О.С., яка розглядає булінг з позицій делінквентного відхилення особи як сукупності протиправних дій, спричинених порушенням процесів самооцінки та самоаналізу. Крім того, наголошено, що булінг є тим соціальним явищем, яке закономірно притаманне саме підлітковій віковій категорії [5, с.106].

Дослідивши поняття булінгу, необхідно зосередитись на його детермінантах – причинах та умовах, що сприяють виникненню насильства в шкільному середовищі. Підґрунтям може бути суперництво, боротьба за панування, першість. Єдиної правильної системи детермінантів не вироблено. Слушною є позиція Миронюк Т.В. та Запорожець А.К. про те, що детермінантами булінгу варто вважати загальноновизнані суспільні криміногенні чинники злочинності. До них можна віднести: економічну кризу, майнову нерівність, безробіття, недоліки чинного законодавства, низький рівень правової освіченості і культури, вплив засобів масової інформації, зміни ідеології та ціннісних орієнтирів [6, с. 24]. Українським інститутом дослідження екстремізму запропоновано трирівневий поділ факторів, які спричиняють шкільне цькування:

- зовнішні, які передбачають вплив на підлітка з боку дорослих осіб – мами, тата, вчителя;
- особистісні, зумовлені як фізичними, так і психологічними показниками розвитку підлітка (затримка мовлення, вади опорно-рухового апарату, зріст, фізична форма);

– поведінкові, відображають прояви дитини в колективі – лідер, спостерігач, підлеглий, відмінник, двійочник [7, с.17].

Найбільш деталізовано причини булінгу можна розкрити через їх ієрархічну побудову – від індивідуальних до суспільних чинників. Першою є група особистісних факторів, до якої входять відмінність зовнішності, розлади розвитку, завоювання авторитету в колективі. Наступними виступають сімейні фактори, які відображають атмосферу мікросередовища виховання дитини. Ігнорування випадків булінгу закладом середньої освіти, невтручання в конфліктну ситуацію, відсутність належного контролю педагогічними та науково-педагогічними працівниками за поведінкою учнів, студентів, нездатність правильно вирішити ситуацію – ці та інші фактори становлять групу чинників впливу середовища. Останньою ж є група соціальних чинників, яка відображає суспільні проблеми загалом. До неї можна включити ідеологічні зміни, розповсюдження в соціальних мережах жорстоких відеороликів та ігор, відкритий доступ до незаконних сайтів, суспільна стереотипність.

Булінг демонструє груповий процес, до якого можуть бути залучені усі учасники освітнього процесу. Ст. 52 Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 до них відносять: здобувачів освіти (вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, аспірантів, докторантів, інших осіб, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти), педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, батьків здобувачів освіти, фізичних осіб, які провадять освітню діяльність, інших осіб, передбачених спеціальними законами та залученими до освітнього процесу у порядку, встановленому закладом освіти. Цькування в освітньому просторі являє собою нерозривний трикутник напружених міжособистісних відносин. Для ефективної протидії випадкам булінгу в закладах загальної освіти необхідним завданням постає кримінологічна характеристика кожного учасника даного процесу через висвітлення їх соціально-рольових, моральних, психологічних особливостей, а також шляхом визначення структурованості шкільного колективу, перевірки рівня компетентності педагогічних працівників, дослідження умов життя і виховання дитини. Зазвичай, сторонами булінгу є булер – особа кривдника, жертва або потерпілий та треті особи, тобто спостерігачі [8, с.10].

Варто зосередити увагу на класифікації учасників, яку наводять Можайкіна О.С. та Коляда С.В. Так, ними виокремлено:

- ініціаторів булінгу
- помічників ініціатора
- жертву
- захисника потерпілого
- спостерігачів (свідків) [5, с.107]

Доцільно розпочати з дослідження особи винуватця або організатора – булера. Найчастіше ними стають особи, які невдоволені своїм місцем в структурі колективу, прагнуть бути його лідерами, однак не завдяки своїм інтелектуальним здібностям, а шляхом зацькування слабших, аби виглядати сильними і авторитетним на їх фоні. Булери сприймають свої дії як гру чи забаву, їм невластиве почуття жалості і співпереживання. Основною метою булерів є постійне психологічне подавлення жертви, шляхом користування фізичними, соціальними, економічними перевагами. Періодично вони можуть «тренувати» свої навички залякування. Ці початкові акти булінгу часто набувають різних форм: від фізичних дій до емоційних чи словесних. Мотивами вчинення шкільного насильства можна назвати користолюбство, емоційну втіху, ревності, самоствердження, помсту, заздрощі.

Доречно підкреслити, що безпосередній вплив на становлення потенційного кривдника мають умови його життя та виховання. Саме в родині закладається підґрунтя для соціалізації дитини. Найчастіше булерами стають діти, що виховуються у криміногенній, протиправній, авторитарній чи аморальній сім'ях – тобто в такому мікросередовищі, в якому відсутні необхідні складові сприятливої родинної обстановки, а саме: ціннісні орієнтири, спільні інтереси та традиції, психологічна єдність, взаєморозуміння і повага, натомість панує нездорова конфліктогенна атмосфера. Також, досить часто вихідці з неповних сімей, незалежно від чинників їх утворення (осиротіння, позашлюбність, розлучення), вдаються до проявів булінгу. Причинами цього можна назвати ускладненість контролю за дитиною, недостатню кількість

уваги, проблеми матеріального становища, відсутність важливого прикладу взаємовідносин чоловіка і жінки, дітей та дорослих [9, с. 73-74].

Не можна оминати й нового явища – соціального сирітства, яке останніми роками швидко поширюється. Цей феномен передбачає відчуження живих батьків від виконання ними своїх обов'язків. Причинами соціального сирітства є часті та тривалі виїзди за кордон на заробітки, підвищення рівня алкоголізації та наркоманізації населення, зміна ціннісних орієнтирів, безвідповідальність [10, с.46].

Отже, загальна характеристика особи булера може мати наступний вигляд:

- фізично та емоційно сильніший за свою жертву;
- є домінуючим та імпульсивним;
- відмовляється виконувати встановлені правила та норми;
- має порівняно високу самооцінку;
- не схильний до співчуття та жалю;
- має проблеми у сімейному мікросередовищі;
- не розкаюється у вчинених діях [11, с. 63-65].

Булерам притаманні певні поведінкові прояви. Вони не вміють встановлювати дружні відносини з іншими здобувачами освіти, підопічними, співробітниками, використовують агресію як спосіб вирішення конфліктів та проблем, не здатні до самокритики. Якщо булери – учні або студенти, то вони погано навчаються або зовсім не відвідують заняття, проявляють жорстокість та емоційну нестабільність навіть до товаришів та викладачів.

Жертвою булінгу може стати будь-яка особа незалежно від статі, віку, зросту, інтересів. Однак, слід виокремити найпоширеніші риси характеру, які притаманні особам, потерпілим від шкільних цькувань. Тими тривожними чинниками, що властиві потенційним жертвам шкільного знущання є:

- низька самооцінка або незадоволеність собою;
- невпевненість, боязкість, підвищена тривожність, пасивність, сором'язливість, меланхолійність;
- постійна засмученість, безрадісність, плакучість;
- замкнутість, відсутність товаришів в колективі, самоізоляція, неспроможність вибудувати дружні відносини;
- відмінності у зовнішності;
- особливості поведінки;
- інші релігійні вірування, національність, сімейні традиції та звичаї [8, с.82-83].

Негативна реакція учасників освітнього процесу, як правило, виникає задовго до початку знущань, коли потенційна жертва починає відчувати неприйняття її колективом, класом, групою і залишається поза соціальними ситуаціями. Так, наприклад, в соціальних рекламах чи фільмах жертву булінгу зображено як особу, найчастіше дитину, яка одна сидить за обіднім столом в шкільній їдальні.

Звертаючись до праці Дана Ольвеуса, варто зазначити, що жертви булінгу бувають активні, яким притаманне поєднання одночасно побоювання й агресивності в поведінці, та пасивні або покірні, які характеризуються невпевненістю, чутливістю, беззахисністю, низькою самооцінкою, даючи зрозуміти іншим, що не зможуть помститися в разі нападу на них. Вони недооцінюють себе і почуваються непривабливими. Однією з найпоширеніших причин знущання щодо них є саме відмінність зовнішнього вигляду. На відміну від пасивних, активні жертви демонструють як тривожну, так і ворожу реакцію на соціальні ситуації. Також їх можна описати, як постійно стурбованих, обережних і спритних. Їм, як правило, важко сконцентрувати увагу під час занять, що проявляється в гіперактивності і надокучливості, що, в свою чергу, може спровокувати інших учнів на агресивні дії щодо них. Таким чином, активних жертв можна назвати підбурювачами [2, с.1179].

Для жертв булінгу його наслідки є більш серйозними, ніж для самих кривдників. Вони можуть проявитися одразу після вчинення цькування (тілесні ушкодження), так і через короткий і довгий проміжки часу (психологічні травми). Безпосередньо фізичними наслідками булінгу є синці, садна, подряпини, інші тілесні ушкодження. Найчастіше, внаслідок таких діянь розвиваються певні розлади

психіки. У потерпілих різко знижується сконцентрованість і працездатність, натомість проявляються агресивні емоції та відлюдкуватість [12].

Наступними учасниками процесу булінгу є спостерігачі, які виступають і зі сторони кривдника, і зі сторони потерпілого. Варто наголосити, що незалежно від того, чиї інтереси вони розділяють, кожен з них зазнає опосередкованого психологічного впливу. Спостерігачі-прихильники агресора зазвичай повністю підтримують всі його плани, мотиви, стратегії, діяння, однак, в основному, безпосередньої участі не приймають. Така поведінка оточуючих завдає сильнішого удару жертві цькування. Насмішки, виклики, крики на підтримку булера ще більше «мотивують» його до вчинення жорстоких дій аби показати всі свої можливості [9, с. 90]. Існують різні класифікації свідків цькування. Плутицька К.М. їх поділяє на: активних – тих, хто підтримує булера, допомагає йому, але агресивні дії безпосередньо не вчиняє; посилювачів, які не відіграють значної ролі, проте своїм сміхом або криками активізують кривдника; аутсайдерів, випадкових свідків цькування; відповідачів, залучених для підтримки потерпілого [4, с.78]. Залежно від зв'язку з булером, спостерігачів можна поділили також на такі види:

– наслідувачі - ті, що тісно пов'язані з особою кривдника, явно й активно підтримують його дії, часто виконують доручення і вказівки, однак організаторами булінгу не виступають (найближчі товариші, фанати);

– пасивні послідовники – ті, хто відкрито морально підтримують булера, проте жодних дій не вчиняють;

– пасивні прибічники - безініціативно спостерігають за процесом зі сторони, не видаючи свого схвалення агресивних дій кривдника [8, с.12].

Серед спостерігачів зі сторони жертви також можна виділити два типи:

– активні оборонці – відкрито втручаються в процес булінгу, допомагають жертві врятуватися від шкільного знущання;

– бездіяльні адвокати – ті особи, які не підтримують шкільне знущання, усвідомлюють протиправність та небезпечність вчинюваних дій, проте ніяк не намагаються допомогти потерпілому.

Окрім вищеперерахованих, можна виділити такий тип спостерігачів як байдужі або відчужені. Вони не підтримують жодну сторону процесу шкільного булінгу, залишаються осторонь [13, с. 68].

Крім кривдника, жертви і спостерігачів в процесі булінгу приймають участь батьки або особи, які їх замінюють. Однак їх роль в даному процесі найчастіше є опосередкованою. Основна задача рідних полягає у своєчасному виявленні та усвідомленні наявності проблем у дитини-потенційного булера і дитини-потенційної жертви. Труднощі зазвичай виникають у зв'язку з тим, що діти замовчують те, що їх турбує, бентежить чи дратує. Так, за даними дослідження ЮНІСЕФ понад 40% дітей не діляться ні з ким своїми проблемами [14]. Потенційні булери надають перевагу самотійному вирішенню конфліктів, не допускаючи втручання дорослих, а жертви соромляться чи бояться про випадки цькування та приниження щодо них, аби не спровокувати агресора знову.

Булінг як вид насильства може виявлятися у найрізноманітніших діяннях. Для початку, варто виокремити два основні його види залежно від форми: прямий або видимий, та прихований або непримітний. Так, перший з них передбачає явну силову агресивність й ворожість, які проявляються у завданні різної тяжкості тілесних ушкоджень, а також негативний емоційний вплив, що виражається через словесні образи, погрози, шантажування; сексуальне насильство. Різновидами прямого булінгу є:

– вербальний булінг, який вчиняється головним чином словами (присвоєння образливих прізвиськ «ботан», «ябіда» та ін., критикування, обмовляння, обзивання);

– зневажливі жести та міміка;

– псування майна та інші протиправні діяння щодо нього (ламання, трощення, розбивання, захоування, викрадання);

– явне відділення, тобто навмисне відокремлення та ізоляція жертви від колективу;

– вимагання, тобто примушування віддати особисті речі, їжу, гроші [9, с.80-81].

За способами вчинення булінгу можна виокремити: фізичний, психологічний, соціальний, економічний, сексуальний.

Фізичним булінгом є систематичні протиправні дотики та тілесні ушкодження. До його проявів відносяться: штовхання, ляпаси, підніжки, стусани, кусання.

Психологічним булінгом слід вважати часте поширення образливих чуток, постійні саркастичні жарти, насмішки, ігнорування, глузування, шантаж, залякування, погрози.

Соціальне насильство проявляється в навмисному відстороненні та ізолюванні особи від колективу (неприйняття в команду під час шкільного турніру).

Виразами економічного цькування є повторювані дрібні крадіжки, пошкодження особистих речей, одягу, вимагання грошей.

Сексуальний булінг проявляється у прихованих зйомках в роздягальнях, принизливих жестах і міміці, образливих чуток та прізвиськах сексуального характеру [15, с.5].

На сьогоднішній день, в умовах швидкого науково-технічного прогресу, набув поширення ще один різновид шкільного цькування – кібербулінг, який відноситься до віртуальних видів насильства та проявляється у насильницьких діях з використанням електронних засобів та доступу до мережі Інтернет. Так, його прикладами є: флеймінг, під яким розуміють обмін короткими грубими репліками в чатах соціальних мереж, на форумах, в групах; зачіпки – періодичні повідомлення образливого характеру, які відправляються жертві; ошуканство – вивідання особистої інформації особи шляхом обману та поширення її в мережі Інтернет; самозванство – позиціонування себе як жертви, використання її персональних даних; обмовлення, тобто поширення неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій; остракізм – відторгнення особи з мережевого простору, блокування її сторінок в соціальних мережах; сталкінг – анонімне переслідування особи для подальшого психологічного насильства; хепіслеппінг – фіксування на відео реальних нападів і бійок, поширення їх в соціальні мережі. Крім вищезазначених, останнім часом розповсюдженими стали «групи смерті» для підлітків. Їх суть полягає в постійному контакті з дитиною для схилення її до різноманітних дій (наприклад, доведення до самогубства) [9, с.108-109].

Варто підкреслити, що будь-який вид булінгу заподіює непоправної шкоди моральному, а за часту й фізичному здоров'ю учасника освітнього процесу – як дитини, так і дорослої особи. Такий вплив може проявлятися безпосередньо й опосередковано. Найбільше страждає потерпілий, який почуває себе нікчемним, пригніченим і безправним, у нього занижується самооцінка, виникає апатія. Крім того, статус жертви надовго закріплюється за особою, через що виникають проблеми з успішністю у навчанні/роботі та поведінкою. Опосередкована шкода булінгу виявляється за часту в абсолютному відверненні інших учасників освітнього процесу або їх байдужості до проблеми, у зв'язку з чим у потерпілого виникає усвідомлення себе зайвим. На фоні перерахованих чинників, жертви насильства в освітньому середовищі відносяться до групи підвищеного ризику розвитку нервово-психічних захворювань [12].

Випадки булінгу носять комплексний характер, адже мають багато форм свого прояву, і потребують злагодженого реагування встановлених суб'єктів для повернення безпеки освітньому середовищу. Варто підкреслити, що одноособово подолати це явище неможливо. Для уніфікації дій закладів освіти у разі виявлення цькування, Міністерством освіти і науки України було розроблено алгоритм і закріплено його Наказом №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти». Це своєрідна інструкція, яка визначає ознаки булінгу, прояви, що можуть свідчити про його вчинення, а найголовніше, встановлює механізм врегулювання таких ситуацій. Також, наказом закріплено систему суб'єктів реагування, до яких окрім керівників і працівників освітніх закладів, належать: служба освітнього омбудсмена, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органи місцевого самоврядування, територіальні органи Національної поліції України, а також засновники закладів освіти чи уповноважені ними органи.

Найчастіше, безпосередніми свідками булінгу є педагогічні (науково-педагогічні) працівники закладу освіти. Вони першими можуть помітити зміни в атмосфері класу (групи) і повинні швидко та впевнено реагувати, знаючи порядок своїх дій. Так, вони зобов'язані вжити заходів для припинення негативного впливу, за необхідності надати домедичну допомогу потерпілому, викликати бригаду швидкої допомоги, повідомити керівника освітнього закладу та щонайменше одного з батьків чи інших

законних представників дитини, яка є стороною булінгу, а також, за потреби, звернутись до територіальних органів Національної поліції України.

Зауважимо, що випадки цькування можуть відбуватися як у приміщенні закладу освіти, так і на прилеглих територіях (включаючи роздягальні, спортивні зали, їдальні, вбиральні, коридори), а також за його межами у разі проведення освітніх заходів, які затверджені освітніми програмами чи планами роботи. Зважаючи на це, булінг може відбуватися поза увагою педагогічних (науково-педагогічних) працівників. Особи, які стали його сторонами або мають підозри щодо вчинення цькування стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу або про який отримали достовірну інформацію, повинні невідкладно повідомити в усній або письмовій формі (у тому числі застосовуючи засоби електронної комунікації) керівника закладу освіти або інших суб'єктів реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти. Часто, необхідно допомогти дитині оформити заяву та передати її до адміністрації освітнього закладу. Їх прийом, попередній розгляд та реєстрація здійснюється у день надходження. Подальше швидке реагування покладається на керівника освітнього закладу, який невідкладно, але не пізніше однієї доби, зобов'язаний повідомити про випадок булінгу територіальний підрозділ Національної поліції України та хоча б одного з батьків або іншого законного представника дитини, а також службу у справах дітей з метою виявлення причин, які призвели до випадку цькування та їх усунення. Оскільки, після вчинення булінгу для його сторін неминуче настають психологічні наслідки, то керівнику необхідно звернутися до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для подальшого визначення необхідних соціальних методів і послуг, надання підтримки психологів. Алгоритм дій передбачає скликання протягом трьох робочих днів з дня отримання повідомлення про цькування, засідання комісії, яка розглядатиме даний випадок. До її складу входять голова в особі керівника освітнього закладу, заступник голови, секретар і не менше п'яти членів, якими є педагогічні (науково-педагогічні працівники), практичний психолог, соціальний педагог, представники служб у справах дітей та центру соціальних служб сім'ї дітей та молоді. Крім того, можуть залучатися батьки чи інші законні представники дитини – сторони булінгу та інші суб'єкти реагування. З метою відновлення безпеки освітнього середовища та нормалізації умов для сприятливого здобуття освіти у класі (групі), на комісію покладаються наступні завдання: зібрати інформацію про детермінанти ситуації булінгу, дослідити висновки практичного психолога та за наявності соціального педагога, відомості служби у справах дітей, перевірити матеріали, що зберіглись на технічних засобах та засобах електронної комунікації. Проаналізувавши зібрані дані, приймається рішення щодо обґрунтованості заяви. Якщо комісія доходить висновку про наявність обставин булінгу, то на неї покладено завдання оцінити потреби сторін в забезпеченні соціально-психологічними послугами, визначити необхідні заходи виховного впливу, проводити подальший моніторинг ефективності заходів протидії причинам булінгу, надавати рекомендації педагогічним (науково-педагогічним) працівникам щодо наступних методів проведення освітнього процесу та інших заходів з дітьми та їх батьками або іншими законними представниками. Слід наголосити, що діяльність комісії ґрунтується на певних принципах, зокрема, конфіденційності та захисту персональних даних. Тобто, особам, які були залучені до її засідань, заборонено розголошувати стороннім особам інформацію, що стала відомою їм у зв'язку з виконанням вищенаведених завдань, і використовувати її в свої інтересах.

Явище булінгу виникло давно і відповідальність за його вчинення знайшла відображення у багатьох нормативно-правових актах світової спільноти. Оскільки його найчастішими жертвами є діти, то одним з головних міжнародних документів в галузі захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини (далі – Конвенція), що була прийнята 20 листопада 1989 року Генеральною Асамблеєю ООН. В Україні вона набула чинності з 27 вересня 1991 року. Конвенцією наголошено на обов'язку держав-учасниць вживати всі необхідні заходи, засоби та методи, щоб забезпечити ефективний захист дітей від будь-якої форми дискримінації, покарання через інакшість статусу, соціальних та політичних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї. Крім того, кожній дитині гарантуються права на: життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу асоціацій та мирних зборів, громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, вільне висловлювання своїх поглядів стосовно питань, що так чи інакше торкаються її.

Важливо підкреслити, що відповідно до ст. 16 Конвенції жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, а також на її честь та гідність. Варто зазначити, що національне законодавство на сьогодні не містить спеціального закону, який би належним чином врегулював захист неповнолітніх осіб. Насамперед, їх статус визначено окремими статтями ряду законів і підзаконних нормативно-правових актів. Так, ст. 52 Конституції України закріпила рівність дітей незалежно від походження та від того, чи народжені вони у шлюбі, заборонила їх експлуатацію та насильство, поклала на державу обов'язок утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Національне законодавство в сфері захисту прав дитини також складають: Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та інші.

За скоєні правопорушення залежно від суспільної небезпеки дитина може нести адміністративну або кримінальну відповідальність. Варто наголосити, що відповідно до ст.12 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), адміністративній відповідальності підлягають ті особи, які на момент вчинення проступку досягли шістнадцяти років. Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) в ч.1 ст.22 встановлює мінімальний вік кримінальної відповідальності також 16 років. Однак, ч.2 цієї статті передбачено ряд кримінальних правопорушень, за які відповідальність настає з 14 років, зокрема за: умисне вбивство, диверсію, бандитизм, умисні тяжкі тілесні ушкодження, захоплення заручників, звалтування, вимагання та інші. Крім того, ч. 3 ст. 184 КУпАП передбачає накладення штрафу у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на батьків або осіб, які їх замінюють у разі вчинення їх дитиною адміністративного проступку у віці віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Не дивлячись на сумну статистику досліджень ЮНІСЕФ 2017 року, відповідно до якої 67% дітей були жертвами шкільного цькування, в Україні питання встановлення відповідальності за вчинення булінгу почало розглядатися нещодавно [14]. Першою сходинкою на шляху подолання даного явища стало прийняття вищезгаданого Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», який нарешті привернув увагу до проблем взаємовідносин між дітьми в закладах освіти, визнавши булінг не різновидом конфліктів, а однією з форм насильства. Також, ним закладено підґрунтя для формування механізму попередження та протидії булінгу. Нормативно-правовим актом доповнено ст. 173⁴ КУпАП, згідно з ч.1 якої на учасників освітнього процесу, що вчиняють діяння фізичного, психологічного, соціального, економічного, сексуального цькування, накладається штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Ч.2 цієї статті передбачає накладення штрафу вже від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, якщо такі дії вчинялись групою осіб чи повторно протягом року після того, як адміністративне стягнення вже накладалось.

Важливим кроком є притягнення до адміністративної відповідальності керівника закладу освіти за неповідомлення уповноважених підрозділів органів Національної поліції України про випадки булінгу щодо учасника освітнього процесу. Відповідно до ч. 5 ст. 173⁴ КУпАП такі дії тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти відсотків заробітку керівника освітнього закладу.

В зарубіжних країнах найбільш поширеним стягненням за вчинення булінгу також є штраф. В США, наприклад, на учня за булінг може накладатися штраф у розмірі 500 доларів, а за кібербулінг – від 1 до 11 тисяч доларів [16]. У Новій Зеландії сума штрафу сягає 50 тисяч доларів [17]. Цікавим є досвід Канади. Ця країна залишила позаду суворі методи покарання здобувачів освіти, які вчиняли булінг (виключення із закладу освіти, відділення від колективу, домашнє навчання або повне відсторонення від нього), натомість зробила акцент на превентивно-виховній роботі з усіма учасниками освітнього середовища. Крім того, в канадських школах запроваджено обов'язковий нагляд під час перерв, який здійснюється працівниками в малодоступних і часто неконтрольованих місцях [18].

Варто детально розглянути й склад такого адміністративного правопорушення як булінг. Так, відомо, що відповідальність за його вчинення передбачена статтею 173⁴, яка розташована в главі 14 КУпАП. З її назви можна зрозуміти, що родовим об'єктом даного правопорушення виступає громадська безпека та громадський порядок. Безпосереднім об'єктом цькування можуть бути: фізичне та моральне здоров'я учасників освітнього процесу та їх психологічна, фізична, економічна, сексуальна недоторканість[19, с. 137].

Об'єктивна сторона булінгу передбачає діяння, виражене у дії або бездіяльності, яке може бути фізичним, економічним, сексуальним, психологічним або соціальним. Крім того, це правопорушення має формально-матеріальний склад, тобто з одної сторони настання наслідків не є обов'язковими, а визнається альтернативним результатом щодо інших елементів діяння, з іншої сторони – охоплюється складом булінгу [19, с. 138].

Суб'єктами адміністративного правопорушення є учасники освітнього процесу. Як згадувалось вище, до них віднесено: здобувачів освіти, педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників, батьків здобувачів освіти, фізичних осіб, які реалізують освітню діяльність, а також інших осіб, що передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у встановлено закладом освіти порядку. Слід підкреслити, якщо булінг вчинено неповнолітніми та малолітніми, то відповідальність нести будуть батьки або особи що їх замінюють. Зі змісту статті 173⁴ КУпАП прямо випливає, що суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини. Мета цькування прямо не зазначена в статті, однак її можна простежити в Законі України «Про освіту». Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону діяння вчиняється для заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, викликання страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Доцільно підкреслити, що за вчинення булінгу національним законодавством України передбачена тільки адміністративна відповідальність. Однак, бувають випадки опосередкованого цькування, які призводять до вчинення злочинів з фатальними наслідками і тягнуть за собою настання кримінальної відповідальності. Відповідно до ч.3 ст. 120 ККУ, за доведення до самогубства або до замаху на самогубство неповнолітньої особи, що є наслідком жорстокого поводження з нею, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження людської гідності, призначається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до десяти років. Іноді дії булінгу можуть переростати в злочин, передбачений ст. 127 ККУ – катування, адже межа між ними досить тонка. Відрізнити їх можна головним чином за суб'єктом. Проте, в основному, діяння булера кваліфікують як хуліганство за ст. 296 ККУ, яке відповідно до внесених змін віднесене до кримінальних проступків. Також, за часту, вияви фізичного цькування спричиняють жертві різної тяжкості тілесні травм, тобто протиправного порушення анатомічної цілісності та функціональності органів і тканинних рівнів організму людини. За навмисні легкі тілесні ушкодження відповідальність настає з 16 років. Натомість, відповідно до ч.2 ст.22 ККУ за нанесення середньої тяжкості та тяжких тілесних ушкоджень до кримінальної відповідальності притягаються особи у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. На сьогодні, в Україні вже є статистика у судовій практиці щодо притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення булінгу. Відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень, станом на кінець листопада 2022 року судами було розглянуто 997 справ. Дані Національної поліції України за 2020 рік свідчать про складання працівниками поліції 253 протоколів про адміністративні правопорушення. Крім того, станом на 12.03.2021 за фактами вчинення булінгу на профілактичний облік поставлено 25 осіб.

Член комітету NextGen Національної асоціації адвокатів України Олена Мироненко-Шульга виокремлює три причини, у зв'язку з якими суд закриває провадження по справах, не притягаючи осіб до відповідальності. Першою є причина відсутності характерних рис булінгу в діяннях. По-друге, в протоколах про адміністративне правопорушення подія детально не описується, зазначаються лише загальні відомості, чим ускладнюється процес доказування вини особи. Третя причина закриття справ полягає у відсутності складу адміністративного правопорушення [20]. Важливо наголосити, що часто адміністративної відповідальності притягають саме батьків, накладаючи на них штраф, однак це не сприяє

виправленню, профілактиці та протидії вчиненню подібних дій дитиною у майбутньому. Діти відчують безкарність і продовжують порушувати закони. Ставши дорослими, колишні булери вчиняють адміністративні правопорушення більшої суспільної шкідливості, а часто й кримінальні проступки та злочини.

Ключовим елементом всебічної реакції на шкільне насильство та знуцання є законодавче визнання існування явища булінгу та захисту від таких діянь. Саме через закони суспільству передаються конкретні повідомлення про проблеми в різних сферах життєдіяльності. Тому надважливим завданням перед державою постає здатність забезпечити їх дотримання та виконання. На сьогоднішній день, більшістю країн світової спільноти вже прийнято нормативно-правові акти різної юридичної сили, що спрямовані на протидію цькуванню в освітньому середовищі. Для пошуку ефективних способів боротьби з даним явищем та переймання Україною позитивного досвіду, варто детально дослідити законодавче врегулювання проблем булінгу в зарубіжних країнах.

У 2004 р. Республіка Корея запровадила закон «Про боротьбу з насильством та залякуванням в школах». Його головною метою є захист прав учнів та формування їх як здорових членів суспільства, а також захист потерпілих від цькування, перевиховання агресорів та налагодження нормальних взаємовідносин між учнями-жертвами та учнями-булерами. Для цього Корея розробляє генеральний план, який включає моніторинг освіти, підтримку та реабілітацію, партнерство між установами та навчальними закладами, а також запровадження інституції шкільних радників [21, с.34].

На Філіппінах Закон «Проти булінгу-2013» забезпечує основу для національних ініціатив з підвищення обізнаності учасників шкільного процесу із ознаками, причинами, наслідками булінгу та реформації шкільної політики. Він вимагає від усіх початкових та середніх шкіл прийняття автономних статутів щодо подолання випадків знуцань, встановлення відповідних механізмів та вимог до звітності та окреслення санкцій за їх невиконання [22].

В Австралії в 2003 році було розроблено Національну систему безпечних шкіл (NSSF) для сприяння національному підходу до протидії булінгу в школах. Програма включає існуючі передові практики та забезпечує узгоджену роботу державних органів та громадських організацій для допомоги школам у вирішенні проблем, пов'язаних з булінгом, знуцанням та переслідуванням учасників освітнього процесу. NSSF законодавчо закріплена Законом «Про допомогу школам» 2004 року [23].

У Фінляндії ст. 29 Закону «Про базову освіту», встановлено, що кожен учень має право на безпечне шкільне середовище, а також покладено відповідальність на органи управління освітою за те, щоб учні не зазнавали насильства та знуцання в школі [24]. Подібно до цього нормативно-правового акту, у Швеції Закон «Про дискримінацію» 2009 року та Закон «Про освіту» 2010 року забороняють будь-які форми дискримінації та знуцань у школах, а відповідно до Закону «Про освіту» школи зобов'язані розслідувати та повідомляти про всі випадки булінгу та складати річний план запобігання випадкам шкільного цькування та звітувати про його виконання. Закон також забороняє покарання тих, хто повідомляє про випадки знуцань та право учасників освітнього процесу на відшкодування шкоди, якщо школа не виконала усіх покладених на неї обов'язків, що призвели до випадку булінгу. У Канаді провінції Онтаріо та Квебек мають цілу нормативно-правову базу щодо булінгу у школах. Законодавство Онтаріо стосується всіх випадків знуцання і визначає права та обов'язки міністерств та працівників шкіл, включаючи вчителів та шкільні ради. Однак його недоліком є той факт, що закони діють лише в державних школах, натомість приватні залишаються поза контролем. Законодавство Квебеку визначає знуцання як "будь-яку пряму або непряму поведінку, вчинок чи жест, у тому числі за допомогою використання соціальних мереж, шантажу чи хитрощів, залякування в Інтернеті, що вчиняється для заподіяння різної шкоди як фізичної, так і моральної. У Мексиці в 2014 році прийнято Закон «Про захист прав дітей та підлітків», який вимагає від органів влади розробити стратегію виявлення, запобігання та ліквідації булінгу. Відповідно до цього нормативно-правового акту державні службовці мають навчити працівників шкіл правильно реагувати на випадки булінгу, крім того на заклади освіти покладається обов'язок створити механізми, що забезпечують догляд, консультування та захист дітей, які зазнають утисків чи насильства в школі [21, с.34].

У багатьох інших країнах немає спеціального законодавства про булінг, однак протидія шкільному цькуванню охоплюється загальними законами про дискримінацію та про освіту, які мають більш широкий спектр. Так, у Великій Британії на знуцання поширюється дія таких законів: «Про освіту» 2006 року, Положення про незалежну школу 2010 року, Закон «Про рівність» 2010 року, Закон «Про дітей» 1989 року, Закон «Про домагання» 1997 року, Закон «Про шкідливі зв'язки» 1988 року, Закон «Про громадський порядок» 1986 року. Відповідно до зазначених нормативно-правових актів, саме школи несуть відповідальність за реалізацію ефективних стратегій боротьби із цькуванням та захист учнів від нього. В Ірландії дітей та підлітків захищають від знуцань такі закони: «Про рівний статус», «Про рівність зайнятості» 1998-2008 років, «Про безпеку, здоров'я та добробут на виробництві» 2005 року, «Про освіту» 2000 року. У Сінгапурі врегулює проблеми булінгу Закон «Про захист від переслідувань». Ним охоплюються способи протидії випадкам шкільного цькування в частині захисту осіб від незаконного переслідування, а також від неправдивих фактів, поширених в мережі Інтернет. У США, хоча на федеральному рівні не існує єдиного закону про боротьбу із залякуванням, деякі закони, такі як Закон «Про вдосконалення шкіл Америки» та Закон «Про школи та громади, що не містять наркотиків» всебічно забезпечують основу запобігання булінгу. Боротьба зі шкільним цькуванням також охоплюється федеральним законом «Про громадянські права», що часто застосовується Міністерством освіти та Міністерством юстиції. Окремі штати прийняли закони та державні кодекси про освіту, щоб запобігти шкільним знуцанням та захистити дітей [21, с. 35].

Оскільки, на сьогоднішній день в умовах швидкого науково-технічного прогресу значно зросла кількість випадків кібербулінгу в багатьох країнах, серед яких і Україна, доцільно зазначити ті нормативно-правові акти іноземних держав, що спрямовані на врегулювання даної проблеми.

У США штат Каліфорнія у 2011 році прийняв нормативно-правовий акт (білл), що стосується булінгу в соціальних мережах через мобільні додатки та інші технічні прилади, якими має змогу користуватися адміністрація закладу освіти, що дозволяє зупинити тих, хто займається кіберзнуцаннями. В Австралії, у 2015 році прийнято Акт посилення Інтернет-безпеки для дітей, який зосереджений на боротьбі з кібербулінгом. Цим нормативно-правовим документом вводиться посада Дитячого уповноваженого з питань електронної безпеки для керівництва зусиллями, включаючи створення системи скарг та видалення шкідливих матеріалів із соціальних мереж [25].

Також, цікавим є досвід Нової Зеландії, яка у 2015 році прийняла Закон «Про шкідливий цифровий зв'язок», метою якого є стримування та запобігання шкідливим комунікаціям, зменшення їх впливу на жертв та створення системи для швидкого вирішення скарг та видалення шкідливих матеріалів у мережі Інтернет. Він забезпечує широкий спектр засобів правового захисту, які може призначити окружний суд, включаючи: видалення матеріалів; публікацію про розкаяння та вибачення булера; надання скаржнику права на відповідь. Часто застосовується і така санкція як розголошення особи джерела анонімного повідомлення. Ця інформація поширюється на офіційних веб-порталах державних органів, на які покладено обов'язок вирішувати випадки кібербулінгу [26].

Відповідно до Маніфесту проти залякування, що був прийнятий у 2002 році в Норвегії, центральні органи влади підтримали дві програми, спрямованих на боротьбу з булінгом. Одна з них – Zero (або Нуль), розроблена Університетом Ставангера, впроваджена у понад 400 школах Норвегії. Нуль допомагає шкільним працівникам ідентифікувати прояви булінгу, реагувати на міжособистісні конфлікти, запобігати знуцанню та інтегрувати зусилля, спрямовані на боротьбу з залякуванням у виховних заходах та навчальних заняттях. Програма залучає учнів та їх батьків до активної побудови здорового та безпечного мікросередовища, в якому немає цькування [21, с.38].

У Фінляндії діє програма KiVa, яка робить акцент на просвітницькій роботі з педагогічними працівниками та розробленні правильного освітнього клімату, наголошуючи на важливості слухати здобувачів освіти та забезпечувати їх право на голос. Програма організовує та рекомендує проходити обов'язкову підготовку педагогічним, науково-педагогічним та іншим працівникам закладу освіти, щоб вони були готові вживати заходів для запобігання та припинення булінгу під час освітнього процесу. KiVa розроблена експертами, які десятиліттями вивчають явище булінгу та його механізми. Доведено, що вже

після першого року її впровадження суттєво зменшується кількість випадків цькування. Численні дослідження показують, що KiVa ефективна і за межами Фінляндії. Нідерланди, Естонія, Італія та Уельс є одними з регіонів, де було проведено дослідження щодо KiVa та одержано позитивні результати [27].

У Південній Африці Національна система безпеки шкіл, запроваджена у 2015 році, розробила ресурси запобігання та управління булінгом та кібербулінгом. Заходи включають навчальні посібники, методичні рекомендації та вказівки щодо електронної безпеки, просування національної кампанії проти цькування та виникнення інших конфліктів, призначення радників для надання психологічно-соціальної підтримки учасників освітнього процесу, та патрульних поліцейських для забезпечення безпеки в будівлях закладів освіти та поза їх межами, а також способів для раннього виявлення булерів, а також відновлювальних заходів щодо них та підходів для підтримки жертв булінгу. Ресурси для таких методів доступні, зокрема, у Раді Європи, ЮНЕСКО та "Врятуй дітей". Одне із таких джерел, створене компанією Save the Children в Швеції, Південно-Східній Азії та Тихоокеанському регіоні і має назву «Позитивна дисципліна в повсякденному вихованні (PDEP)». Ця програма визначає ключові характеристики позитивної дисципліни: заклад середньої освіти не допускає насильства, з повагою ставиться до кожного учня, забезпечуючи його право на навчання; правильно обирається методика навчання, що дає можливість розвивати власну самодисципліну дітей; передбачаються правила та межі участі батьків в навчальному процесі; проводяться тренінги для педагогічних працівників, дітей та їх батьків для побудови взаємоповажних стосунків між ними. Таким чином, це підвищує компетентність та впевненість дітей у вирішенні складних ситуацій; вони навчаються ввічливості, емпатії, правам людини, самоповазі та повазі до інших [21, с.38-39].

Також, необхідною умовою ефективної протидії булінгу світовою спільнотою є впровадження механізмів допомоги, які повинні бути основним компонентом надійної національної системи захисту, яка виступатиме ресурсом для дітей та підлітків, а також як система направлення для тих, хто потребує консультації та допомоги. Прикладами використання таких механізмів звітності можна вважати: телефонні лінії довіри, чати та онлайн-звітування, скриньки "щастя і смутку", анонімні додатки, координаційні центри, реабілітаційні заклади, антибулінгові школи. Такі способи допомоги повинні бути доступними для всіх дітей та підлітків та враховувати бар'єри, з якими деякі люди можуть зіткнутися, повідомляючи про шкільне насильство та знущання [21, с.45].

У Канаді в провінції Онтаріо, розроблено Комплексний план дій щодо закладів середньої освіти, який вимагає, щоб кожна школа мала безпечну та ефективну шкільну команду та план запобігання та боротьби з булінгом. Також було розроблено цілий ряд допоміжних ресурсів, включаючи "Телефон довідки для дітей", який надає консультаційну інформацію та інформацію про знущання та безпеку в Інтернеті, посібник для підтримки батьків у розумінні ознак та причин булінгу та кібер-залежування, інструменти для підвищення рівня безпеки дітей в Інтернеті. Plan Kenya та Childline Kenya створили безкоштовну цілодобову телефонну лінію довіри для дітей. Служба, започаткована в березні 2008 року, надає як профілактичні, так і допоміжні послуги через навчально-виховні заклади. Тризначний номер, пов'язаний із послугою, запам'ятовується та є безкоштовним для всіх телефонних технологій. У Нідерландах діє Kindertelefoon - це анонімний телефон довіри для дітей до 18 років для обговорення низки проблем, включаючи булінг в школі. Вони також можуть поспілкуватися з навченим волонтером із Kindertelefoon через веб-сайт протягом 30 хвилин [21, с.45].

Таким чином, можемо зробити висновок, що світовою спільнотою вироблено багато ефективних та цікавих способів, засобів та заходів для протидії та попередженню випадків булінгу в освітньому середовищі.

Зважаючи на те, що булінг є складним, комплексним явищем, то боротьба з ним потребує рішучих дій з боку держави в напрямках внесення змін до чинного законодавства, удосконалення освітньої системи, оновлення підходів до підготовки педагогічних (науково-педагогічних) працівників, а також розроблення сучасних дієвих механізмів протидії йому. Тому доцільно зосередити увагу на аналізі існуючих способів і заходів протидії випадкам булінгу в закладах освіти. Так, на жаль, повністю викоренити його неможливо, адже це явище неминуче пов'язане з індивідуалізацією людей в їх поглядах,

характерах, цінностях, психологічних та розумових здібностей, проте можна значно мінімізувати кількість випадків цькування та захистити життя та здоров'я учасників освітнього процесу. Оскільки, феномен булінгу має міждисциплінарний характер, адже поширився у всі сфери життєдіяльності людини, то протидія йому має бути комбінованою. Проявлятися це має у заходах, спрямованих на роботу як з його безпосередніми учасниками (агресором, жертвою, свідками), так і з опосередкованими (батьками здобувачів освіти, керівництвом закладу освіти). Крім того, боротьба з булінгом повинна бути загальнодержавною метою, тому варто проводити просвітницьку діяльність й для суспільства загалом. Вченими виділено три ступеня запобігання випадкам насильства в освітньому середовищі: загальносуспільний, спеціальний та індивідуальний [8, с.70].

На першому рівні головним завданням держави є прагнення стабілізувати соціальну-економічну сферу, для того, щоб підвищити рівень життя населення, знизити обсяг безробіття, бродяжництва та жебракування, алкоголізації, наркоманії, відновити цінність інституту сім'ї, розвивати його в правильному векторі, протидіяти соціальному сирітству. Для цього, перш за все, мають обов'язково виконуватися норми Конституції та принцип верховенства права. Так, ст.48 Конституції України кожному гарантується право на рівень життя, який є достатнім, включаючи житло, одяг і харчування. А відповідно до ч. 3 ст. 51 Основного Закону, сім'я, дитинство та материнство охороняються державою. Крім того, в ч.1 ст. 8 Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» підкреслюється, що поліпшення соціального захисту дітей, утвердження соціально благополучних, фізично та морально здорових сімей, забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також багатодітних сімей, подолання бідності і зменшення соціального розшарування належать до основних засад соціальної політики нашої держави. Що стосується безпосередньо закладів освіти, то на загальносуспільному рівні необхідно спрямувати сили на підвищення рівня правової культури учасників освітнього процесу, їх освіченості та поінформованості про причини і наслідки булінгу, заохочення до активної боротьби з цим явищем. Так, 26 травня 2020 року набув чинності Указ Президента «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». Даною стратегією наголошено на тому, що для побудови безпечного освітнього середовища необхідно подолати багато нагальних перешкод, що пов'язані, зокрема, з булінгом, а також з безвідповідальним використанням мережі Інтернет, невідповідністю педагогічних (науково-педагогічних) працівників до запобігання цькуванню в закладі освіти, незв'язним механізмом формування культури та непопулярністю здорового способу життя суспільства, недостатністю співпраці різних соціальних інституцій для вирішення вищевказаних проблем. Стратегія розрахована на повну реалізацію та завершення до 2024 року. На Кабінет Міністрів України покладено обов'язок щорічно до 1 квітня складати та затверджувати план дієвих заходів та звітувати про виконану роботу. Очікуваними результатами Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі є створення комфортного, сприятливого, здорового освітнього середовища в абсолютній більшості закладів освіти, ефективне підвищення рухової активності дітей, досягнення повної відповідності санітарно-епідеміологічним стандартам добробуту населення, висока обізнаність кожного педагогічного працівника педагогічні про способи, методи та заходи запобігання, попередження і протидії будь-якому прояву цькування чи насильства[28]. Варто підкреслити, що загальносуспільна діяльність протидії булінгу має включати й внесення змін до чинних нормативно-правових актів та розроблення нових, спеціальних, які б відповідали умовам сьогодення. Як згадувалось вище, в Україні було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)». Зазначений нормативно-правовий акт став важливим кроком у процесі боротьби з даним явищем, адже вперше на національному рівні визначив поняття «булінгу», виділив його як окреме правопорушення, встановивши юридичну відповідальність за вчинення цькування. Однак, цим законом недостатньо врегульовано способи та заходи для попередження виникнення ситуацій булінгу. Для створення ефективного правового механізму, спрямованого на протидію та вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу, Україні варто запозичити зарубіжний законодавчий досвід, прийнявши

аналогічний закон про протидію булінгу в закладах освіти України, який узагальнить і систематизує окремі положення нормативно-правових актів різної юридичної сили, визначатиме етапи моніторингу дотримання та виконання норм законів, встановлюватиме конкретні правила для закладів освіти, їх адміністрацій та органів державної влади з приводу виявлення та реагування на випадки булінгу, а також сприятиме захисту всіх учасників освітнього процесу з тим, щоб агресори були притягнуті до юридичної відповідальності, жертви цькування отримали належну медичну допомогу, а батьки та інші законні представники дитини були належним чином обізнані про наслідки такого явища. Доцільним буде розроблення та впровадження програми чи додатку на смартфон, за допомогою яких жертви або свідки булінгу зможуть повідомляти правоохоронні органи про відповідні ситуації. Такі додатки вже діють у Чехії та відзначаються своєю дієвістю. Дуже часто особи, що постраждали від цькування не розповідають про свої проблеми, а отже ускладнюється можливість виявлення даної ситуації та її вирішення. Саме завдяки таким додаткам, жертва цькування може анонімно повідомити про вчинення насильства щодо неї, що допоможе оперативно відреагувати та припинити вчинення протиправних дій [29].

Наступним ступенем запобігання випадкам булінгу є спеціальний рівень, який є вузьконаправленим і передбачає деталізацію вищеперахованих загальносоціальних способів. На даному етапі необхідно детально вивчати причини конфліктів між учасниками освітнього процесу, щоб усунути криміногенні фактори, які сприяють їх виникненню. В Україні це завдання покладено на Національну поліцію України, служби у справах дітей, заклади освіти, заклади охорони здоров'я. Слід зазначити, що у 2016 році Міністерством освіти і науки України спільно з Національною поліцією України було розроблено «Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція». Вже у вступі зазначається, що протиправна поведінка дітей була і залишається серйозною проблемою нашого суспільства. Тому, необхідно спрямовувати всі сили на попередження правопорушень неповнолітніх, а не чекати настання несприятливих наслідків у майбутньому. Одним із способів попередження є проведення просвітницької діяльності в закладах середньої освіти та встановлення відкритого контакту між учнями 1-11 класів з представниками правоохоронних органів, обговорення та вирішення нагальних проблем, що виникають в їх мікросередовищі, ознайомлення з наслідками протиправних дій, підвищення правової свідомості та культури дітей. З цією метою підготовлено програму «Школа і поліція», яка містить розроблені плани тематичних уроків для кожного класу. Як зазначено в документі, для проведення просвітницької діяльності поліцейські вживають наступних заходів:

- проводять відкриті заняття з учнями та заохочують їх до правомірної поведінки;
- розробляють та узгоджують з адміністрацією школи стратегії протидії злочинності в закладі освіти;
- приймають активну участь у зборах педагогічних працівників та батьківських зборах для роз'яснення причин, наслідків, способів виявлення та реагування на вчинення правопорушень дітьми;
- поширюють серед учнів роздаткові інформативні матеріали відповідно до тематики заняття;
- разом з адміністрацією школи розробляють плани реагування на випадки правопорушення в закладі середньої освіти;
- надають допомогу особами, що стали жертвами правопорушення, вчиненого учасником освітнього процесу [30, с.5-7].

Спеціальний рівень протидії булінгу передбачає також запровадження в Україні діяльності практичних психологів у закладах освіти, яку врегульовано прийнятим Положенням про психологічну службу у системі освіти України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України 22 травня 2018 року. Даний нормативно-правовий акт спрямований на систематичне вивчення психічного та фізичного розвитку, окремих мотивів їх поведінки, враховуючи вікові, розумові, фізичні, гендерних та інші індивідуальні характеристики, забезпечення сприятливих умов для їх повноцінного всебічного розвитку в закладі середньої освіти. Пункт 13 Розділу II Положення передбачає, зокрема, що психолог закладу освіти має здійснювати психологічну допомогу для адаптації учнів до колективу, консультації з питань навчання та виховання, моніторинг та аналізування динаміки розвитку здобувачів освіти. Крім

того, останнім підпунктом зазначено, що практичний психолог також повинен проводити роботу з дітьми, що постраждали від насильства. Однак, на жаль, детального роз'яснення щодо поведінки та реагування практичного психолога на випадок шкільного цькування чи булінгу немає.

Варто зазначити, що у Львові 5 червня 2021 року на засіданні виконавчого комітету Львівської міської ради було прийняте рішення про введення до штатного розпису закладів середньої освіти юристів. Так, їх головними обов'язками будуть проведення тендерних закупівель та постійного правового супроводу шкіл [31]. Однак, можна допустити покладення на них і таких завдань, як реагування та початкове вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу. Оскільки булінг (цькування) являється правопорушенням, що тягне за собою настання юридичної відповідальності, то шкільний юрист зможе надавати кваліфіковану правову допомогу та консультації вчителям, учням та їх батькам щодо правильних дій в ситуації цькування.

Таким чином, боротьба з булінгом на спеціальному рівні має включати наступні заходи:

- визначення суб'єктів проведення попереджувально-профілактичної діяльності серед учасників освітнього процесу;
- створення закладом середньої освіти сприятливих умов для недопущення ситуацій булінгу;
- підвищення якості роботи соціально-психологічних працівників закладу середньої освіти щодо проведення ними просвітницької роботи з педагогічними працівниками, учнями та їх батьками;
- підвищення обізнаності батьків та педагогічних працівників про причини, наслідки, відповідальність та способи ідентифікації булінгу;
- проведення бесід, тренінгів, семінаріумів, круглих столів з дітьми для зацікавленості їх у позитивній поведінці [13, с.79-80].

Наступний, індивідуальний ступінь протидії цькуванню у закладах середньої освіти передбачає систему заходів впливу на конкретну особу – агресора, жертву булінгу чи його свідка. На даному рівні обов'язки попередження випадкам булінгу покладаються на педагогічних працівників та батьків неповнолітнього. Серед індивідуальних заходів протидії цькуванню варто виділити:

- виявлення можливого агресора шляхом психологічної гри;
- проведення профілактичної бесіди з метою висловлення дитиною своїх проблем;
- проведення занять для підвищення самоконтролю;
- надання дитині доручень для привчання її до правомірних дій;
- обговорення причин виникнення ситуації булінгу;
- залучення дитини до активної діяльності класу;
- ознайомлення дитини з методами «приглушення» агресії та протидії насильству;
- проведення правового виховання дитини, ознайомлення з наслідками вчинення правопорушення;
- донесення до дитини, що вона не повинна підтримувати агресора чи долучатись до цькування [13, с.83-85].

Таким чином, головним завданням на індивідуальному етапі протидії булінгу є виокремлення потенційно можливих агресорів та жертв булінгу, приділення їм додаткової уваги для недопущення випадків цькування.

Висновок. Явище булінгу невпинно поширюється в закладах освіти, руйнуючи безпеку освітнього середовища. У 2018 році було зроблено важливий крок в напрямку протидії цькуванню у закладах середньої освіти України і на законодавчому рівні в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» дефіновано визначення булінгу як певного діяння учасників освітнього процесу, яке може полягати у психологічному, фізичному, економічному або сексуальному насильстві, включаючи використання новітніх електронних технологій, та вчиняються щодо дитини (малолітньої чи неповнолітньої) або нею стосовно інших учасників освітнього процесу, у зв'язку з чим чого могла бути чи була заподіяна психологічна або фізична шкода здоров'ю потерпілого. Незважаючи на законодавче визнання булінгу, кількість міжособистісних конфліктів у закладах освіти не зменшується, тому розроблення дієвого механізму боротьби з цькуванням є актуальним та нагальним завданням. Як підкреслено в роботі, за останніми даними ВООЗ, Україна

входить в першу десятку європейських країн за рівнем поширення випадків шкільного насильства серед учнів 11-15 років. Причиною цього можна вважати пізню активізацію уваги дослідників до даної проблематики у порівнянні із зарубіжними країнами.

Дослідивши думки різних науковців, виокремлено такі ознаки булінгу, як: умисність діяння (як дія, так і бездіяльність), систематичність, участь трьох сторін: булера, потерпілого та свідків, наявність конкретної мети – психологічне подавлення та/або завдання фізичної шкоди, приниження, не розкаяння агресора, неможливість припинення булінгу без стороннього втручання. Важливим кроком для його протидії стало розроблення Міністерством освіти і науки України Наказу №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», яке уніфікувало дії закладів освіти у випадках виявлення цькування. Цей нормативно-правовий акт є своєрідним алгоритмом, який визначає ознаки булінгу, прояви, що можуть свідчити про його вчинення, суб'єктів реагування, а також встановлює механізм врегулювання таких ситуацій.

У науковій роботі досліджено питання юридичної відповідальності за вчинення булінгу. Підкреслено, що національним законодавством України передбачена тільки адміністративна відповідальність, однак, як правило, адміністративні стягнення накладаються на батьків, що не сприяє виправленню та перевихованню булерів.

На жаль, повністю побороти булінг нереально, однак можливо зменшити кількість його випадків завдяки аналізу існуючих способів та заходів протидії йому та виокремленню найдієвіших з них. З цією метою, у роботі детально проаналізовано досвід зарубіжних країн, які розробили та впровадили ряд цікавих заходів, що вже довели свою ефективність. В Україні боротьба з булінгом відбувається на трьох етапах: загальносуспільному, спеціальному та індивідуальному, кожен з яких детально описаний в ході роботи. До існуючих заходів, для реагування та початкове вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу запропоновано впровадити посаду шкільного юриста. Крім того, для підвищення обізнаності батьків та педагогічних, науково-педагогічних працівників про причини, ознаки та наслідки булінгу необхідним є проведення тренінгів, курсів, семінарів, що сприятимуть налагодженню контактів з дитиною та допоможуть завчасно виявити її внутрішні проблеми та вирішити їх, не допустивши загострення конфліктів, а також навчать будувати сприятливу та безпечну освітню атмосферу.

Література:

1. Безп'ятчук Ж. Булінг у школі: чому українські діти такі жорстокі? / Ж.І. Безп'ятчук // BBC News Україна. – URL: www.bbc.com/ukrainian/features-44425003.
2. Olweus D. Bullying at School: Basic Facts and Effects of a School Based Intervention Program / D. Olweus // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1994. Vol. 35. No. 7, pp. 1171-1190. – URL: <file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0/Downloads/BullatschoolJofChildPs1994.pdf>.
3. Джуська А.В., Джуський В.В. Булінг - порушення права дитини на повагу до її гідності / А.В. Джуська, В.В. Джуський // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2019. – № 2. – С. 26–33.
4. Плутицька К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства / К.М. Плутицька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2017. - Вип. 29(2). - С. 78-80. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%282%29__21.
5. Можайкіна О.С., Коляда С.В. Булінг як форма делінквентної поведінки в підлітковому віці / О.С. Можайкіна, С.В. Коляда // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. – 2020. С.105-108. – URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2020/26.pdf.
6. Миронюк Т.В., Запорожець А.К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні / Т.В. Миронюк, А.К. Запорожець // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2019. – №3(112). – С.21-28. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2019_3_5.
7. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. – Київ : Український інститут дослідження екстремізму, 2017. – 84 с.

8. Про булінг (цькування) та як його подолати. Дітям, молоді та дорослим про важливе // К.: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». – 2020. – 40 с. – URL: <https://dismp.gov.ua/pro-bulinh-tskuvannia-ta-iaak-joho-podolaty-ditiam-molodi-ta-doroslym-pro-vazhlyve/>.
9. Дорожко І.І., Малихіна О.Є., Туріщева Л.В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях / І.І. Дорожко, О.Є. Малихіна, Л.В. Туріщева // Х.: ВГ «Основа», 2019. – 114 с.
10. Овчарова Л.М., Чепелева С. Сирітство в Україні як соціальна проблема та шляхи її вирішення / Л.М. Овчарова, С. Чепелева // Вісник Приазовського державного технічного університету(Серія: Соціально-гуманітарні науки та державне управління). – 2019. – №3. – С. 45-49.
11. Тілікіна Н. В. Булінг (цькування) в закладі освіти як явище: Модуль 1 / Н.В. Тілікіна, К.О. Гольцберг, А.А. Мельниченко// Prometheus: Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. – 2019. – С. 2-4. URL: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%A3%D0%9B%D0%AC-1_%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3-%D1%8F%D0%BA-%D1%8F%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.
12. Адажій О. Цькування у школі. Наслідки знуцання і для жертви, і для агресора: спецпроект «безпечна школа» / О. Адажій // Главком. – 2018. – URL: <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html>.
13. Запорожець А.К., Миронюк Т.В., Левченко Ю.О. Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання: монографія / А.К. Запорожець, Т.В. Миронюк, Ю.О. Левченко. – К.: ФОП Маслаков. – 2020. – 136 с.
14. Протидія булінгу // Міністерство освіти і науки України. – URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>.
15. Тілінкіна Н.В. Форми та види булінгу (цькування): Модуль 1 / Н.В. Тілінкіна // Prometheus: Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. – 2019. – С.5-7. - URL: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%A3%D0%9B%D0%AC-1_%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3-%D1%8F%D0%BA-%D1%8F%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.
16. Bogel-Burroughs N. Your Child Bullied Someone? That'll Cost You \$313 / N. Bogel-Burroughs // The New York Times. – 2019. – URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/11/us/bullying-schools-parents-fines.html>.
17. What is image based abuse? // Netsafe. – 2020. – Mode access: <https://www.netsafe.org.nz/image-based-abuse/>.
18. Костюк О.С. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі / О.С. Костюк // Порівняльно-педагогічні студії. 2015. – №4(26). – URL: library.udpu.edu.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2015/04/4.pdf.
19. Лежнева Т.М., Черноп'ятов С.В. Склад булінгу (цькування) як адміністративного правопорушення / Т.М. Лежнева, С.В. Черноп'ятов // Порівняльно-аналітичне право. – 2019. – С.136-139. – URL: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/3053/1/37.pdf>
20. Мироненко-Шульган О. Світовий досвід протидії булінгу та аналіз судової практики в Україні / О. Мироненко-Шульган // Національна Асоціація Адвокатів України. – 2019. – URL: <https://unba.org.ua/publications/print/4897-svitovij-dosvid-protidii-bulingu-ta-analiz-sudovoi-praktiki-v-ukraini.html>.
21. School violence and bullying: global status report / UNESCO. Assistant Director-General for Education, 2010-2018 (Qian Tang). writer of foreword // Digital library UNESDOC: International Symposium on School Violence and Bullying: from Evidence to Action, Seoul. – 2017. – 54 p. – URL:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246970?posInSet=2&queryId=485dfd65-24f1-472d-a3b3-7874c0f1e51a>.

22. Anti-Bullying Act of 2013: Republic Act no. 10627 of July 23, 2012 / Republic of the Philippines// Metro Manila: Fifteens Congress of the Philippines. – 2013. – URL: https://www.lawphil.net/statutes/repacts/ra2013/ra_10627_2013.html.

23. National Safe Schools Framework // URL: http://www.curriculum.edu.au/verve/_resources/natsafeschools_file.pdf.

24. Basic Education Act 628/1998 Amendments up to 1136/2010// Finland. – 1998. – URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf>.

25. Enhancing Online Safety for Children Act No. 24, 2015 // Australia. – 2015. – URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2015A00024>.

26. What is the HDCA? // NETSAFE. – 2020. – URL: <https://www.netsafe.org.nz/what-is-the-hdca/>

27. KiVa Antibullying Program // Finland: Ministry of education and culture. – URL: <https://www.kivaprogram.net/faq-kiva/>.

28. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року №195/2020 // Урядовий кур'єр. – 2020. - № 98. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>

29. Стеценко С. «Ми не можемо вслідкувати за кожним класом та перервою» – як в Чехії борються з булінгом / С. Стеценко. – 2019. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30123070.html>.

30. «Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція» / за заг.ред. Журавель Т., Новохатньої К., Шмалька А. // 2016. – URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17735/1/T_Zhuravel_K_Sergeieva_SPGRM_SPSR_IL.pdf.

31. Григор'єва С. У львівських школах працюватимуть юристи / Львівська міська рада. – 2020. – URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/education/279421-u-lvivskykh-shkolakh-pratsiuvatymut-iurysty>

УДК 343.9:343.346(477)

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-7494-7289](https://orcid.org/0000-0001-7494-7289)*Христич Інна Олександрівна**кандидат економічних наук, доцент,**старший науковий співробітник**відділу кримінологічних досліджень**НДІ вивчення проблем злочинності**імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України,**м. Харків, Україна*

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Доцільність проведеного наукового дослідження зумовлюється незадовільним на сучасному етапі рівнем безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту в Україні. Протягом останніх десятиліть разом із підвищенням інтенсивності дорожнього руху в Україні відбулось істотне збільшення кількості транспортних засобів, але рівень організації безпеки дорожнього руху залишається вкрай низьким. Про це у своїх звітах неодноразово наголошували експерти ВООЗ, Світового банку та інших міжнародних інституцій. Це стосувалося ситуації, яка склалася у мирний час, про що не однократно підкреслювали різні вчені та і автор даної статті [1; 2].

24 лютого в Україні ситуація істотно змінилася, так як було введено воєнний стан, який продовжено до 19 лютого 2023 р. Зрозуміло, що проблеми вчинення і фіксації правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху відійшли на другий план. Хоча, на жаль, в умовах ведення бойових дій, окупації та де окупації окремих територій, блокування авіаційних перевезень та багатьох портів, призвело до істотного збільшення автомобільних перевезень порівняно до періоду введення воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні шляхи розв'язання безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту розроблялися такими науковцями, як А.М. Бабенко, Ю.П. Битяк, В.І. Борисов, В.І. Василенко, В.М. Гаращук, С.В. Гізімчук, О.М. Джу́жа, В.І. Жульов, В.А. Мисливий, К.О. Полтава та іншими.

Плідно зазначену й суміжну проблематику розробляють фахівці відділу кримінологічних досліджень НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України: В.С. Батиргарєєва, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, Ю.Б. Данильченко, А.В. Калініна, М.С. Кисельова, О.В. Новіков, С.В. Панова, С.С. Шрамко. При цьому питання, що належать до предмета цієї статті, є малодослідженими.

Формулювання цілей статті. Дати оцінку нинішній ситуації, що склалася у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту в Україні під час дії воєнного стану, тому що як загальновідомо офіційна статистика не містить повної інформації про всі вчинювані кримінальні правопорушення через існування явища латентної злочинності. У зв'язку з цим, кримінологічний аналіз потрібно проводити з урахуванням зазначеного, а також з урахуванням основних тенденцій щодо зміни цих показників під час воєнного стану.

Вклад основного матеріалу дослідження. Як загально відомо в чинному Кримінальному кодексі України є розділ XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», який обіймає 17 статей, що забезпечують захист безпечного функціонування транспортної системи України: залізничного, водного, повітряного, автомобільного, магістрального, трубопровідного транспорту від посягань на життя та здоров'я громадян, власність та довкілля. Ми, як і більшість вчених України, вважаємо, що в цей розділ було недоцільно включати статтю 289 «Незаконне заволодіння транспортним засобом», її краще було віднести до злочинів проти власності. Зараз особи, які розробляють проект нового Кримінального кодексу України згодні з цієї думкою.

Дорожньо-транспортні (автотранспортні) кримінальні правопорушення відносяться до злочинності з необережності, під якою розуміють сукупність всіх учинених за необережної вини злочинів у формі злочинної недбалості та злочинної самовпевненості на території країни за певний проміжок часу і характеризується кількісними і якісними показниками.

Поняттям дорожньо-транспортних (автотранспортних) кримінальних правопорушень охоплюють такі склади злочинів: 1) порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (ст. 286 КК України); 2) порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння (ст. 286¹); 3) випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів (ст. 287 КК України); 4) порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України); 5) порушення пішоходом, велосипедистом, їздовим, ремонтником тощо правил, які забезпечують безпечну роботу автотранспорту (ст. 291 КК України) [3].

На сьогодні термін **кримінальне правопорушення** є центральним поняттям у кримінальному праві. У чинному КК України законодавець закріпив, що кримінальним правопорушенням є передбачене Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Але термін кримінальне правопорушення не завжди застосовувалося у вітчизняному кримінальному законі. На законодавчому рівні поняття кримінальне правопорушення почало вживатися з часу затвердження Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 Концепції реформування кримінальної юстиції України. Тому перше застосування терміна кримінальне правопорушення з'явилося у КПК, який було прийнято 13 квітня 2012 р. Після цього було прийнято Закон від 16 травня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України» № 245-УП до законів були внесені зміни, зокрема, з метою замінити слово «злочин» словами «кримінальне правопорушення». До 2019 р. у КК застосовувалося поняття «злочин», що передбачало собою суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Лише у 2019 р. у Кримінальний кодекс було введено термін кримінальне правопорушення, який об'єднав у собі поняття злочин та кримінальний проступок. Зрозуміло термін **кримінальне правопорушення** вживається й у міжнародних документах і практиці Європейського суду. Отже, вживання поняття кримінальне правопорушення надало можливість узгодити національне законодавство з міжнародним.

Так в цілому в Україні за 11 місяців 2022 р. було обліковано кримінальних правопорушень 345962 (в 2021 р. – 322392; в 2020 р. – 363342), що практично свідчить про стабільність рівня злочинності, хоча збільшення у 2022 р. на 7,3% свідчить щодо тенденції зростання злочинності. Необхідно при цьому враховувати, що тривалий час багато територіальних одиниць під час воєнного стану не подавали ніякої звітності, ми можемо припустити, що реальне зростання рівня злочинності ще більше. [4; 5; 6]. Нас цікавлять тенденції, що характеризують обліковані кримінальні правопорушення за розділом XI (без врахування ст. 289), так за 11 місяців 2022 р. було обліковано 8136 (в 2021 р. – 10358; в 2020 р. – 11030). Це свідчить про те, що в умовах воєнного стану тривалий час не всі випадки дорожньо-транспортних пригод, особливо коли не було потерпілих осіб, не реєструвалися. Тому і відбулося зменшення на 21,5%. [4; 5; 6].

Як загальновідомо звіти органи прокуратури подають щомісяця наростаючим підсумком. Щоб не ускладнювати статтю, не будемо наводити у переліку літературних джерел усі форми статистичної звітності, а лише наведемо результати наших розрахунків. Так до початку дії воєнного стану в Україні було обліковано за січень 2022 р. 1026 дорожньо-транспортних кримінальних правопорушень, у лютому 2022 – 928. Тому, якщо в середньому за 11 місяців 2022 р. було обліковано 739 кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, то під час дії воєнного стану в середньому 687 (в березні – 290, квітні – 456, травні – 683, червні – 593, липні – 839, серпні – 879, вересні – 663, жовтні – 1021, листопаді – 758) [6]. Ці дані свідчать про тенденцію збільшення облікованих кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, то під час дії воєнного стану. Зменшення в листопаді

можна пояснити не тільки зменшенням транспорту під час зими, але й відсутністю світла в містах та багатьох населених пунктах в темну пору року.

В Правилах дорожнього руху України, які затверджено постановою Кабінету міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306 зі змінами від 21.09.21, записано, що необхідно застосовувати флікери – маленькі значки або наклейки, які відбивають світло в темряві. Вони допомагають побачити пішохода в нічний час. Флікери можна розмістити на рюкзаку, куртці, руці або джинсах, а також на взутті. При їзді з ближнім світлом відстань, при якій можна помітити пішохода 25 – 30 метрів, а якщо у людини є флікер, то вона збільшується до 130 – 140 метрів. Водій, що їде в машині з включеним дальнім світлом, може побачити флікер з відстані 400 метрів. При цьому не передбачено ніякого покарання за їх невикористання в Україні, хоча відомо, що у таких країнах як Велика Британія, Фінляндія, Естонія, використання флікерів є обов'язковим згідно з їхніми Правилами дорожнього руху. При цьому встановлено, що кількість ДТП за участю пішоходів у цих державах значно знизилася після прийняття рішень про використання флікерів.

На жаль, в нашій країні, якщо пішоходи, водії велосипедів, мопедів та іншої маломірної техніки, не використовують флікери, то не існує ніякої відповідальності їх за це, хоча в більшості розвинутих країн за це передбачаються відповідні штрафні санкції.

Крім того необхідно підвищувати культуру поведінки на дорогах усіх учасників дорожнього руху. Водіям їздити з відповідної швидкістю, якщо вжили алкоголь не сідати за кермо транспортного засобу. Пішоходам не переходити автомобільні шляхи, якщо цей перехід не позначено. При вивченні окремих фактів бачимо, що з цим у нас справи дуже кепські. За кермо в нетверезому вигляді сідають, наприклад, у місті Харкові і катаються під час комендантської години такі поважні особи, як керівник Харківських тепло сітей та керівник департаменту інфраструктури. Тому факти коли окремі водії плутають проїжджу частину вулиці з тротуаром і потрапляють автомобілем у вітрину магазину, або у стіну житлового приміщення мало кого дивує. Дуже доцільним вважаємо прийняття 13 грудня 2022 р. Верховною Радою Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці №8271 від 08.12.2022 р., яким передбачається перевірка військовослужбовців, коли є підстави вважати, що вони знаходяться в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

На нашу думку, наступним кроком було б і повернення такої функції Національній поліції, як вибіркове зупинення водіїв у містах, населених пунктах та на автомагістралях, коли є підстави вважати, що вони знаходяться в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, це б істотно вплинуло на зменшення кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації автотранспорту. Це притаманне багатьом країнам світу.

Крім того необхідно, як в більшості розвинутих країнах світу на автомагістралях та і на автошляхах міста також встановлювати світло відбиваючі позначки, які дають змогу водію своєчасно зрозуміти габарити проїжджої частини.

При цьому зрозуміло, що під час воєнного стану багато водіїв отримали водійські посвідчення за скороченою програмою підготовки. Це також призводить до збільшення кількості фактів порушення правил безпеки дорожнього руху. Тому з 24 липня 2022 р. змінили вимоги щодо отримання водійських посвідчень. Але при цьому дозволено автоматично продовжувати термін дії водійських посвідчень, строк дії яких спливає, протягом усього терміну дії воєнного стану.

Починаючи із 14 грудня, в Україні набувають чинності постанови Кабінету міністрів №1019 і №1299, які змінюють процедуру реєстрації та перереєстрації транспортних засобів.

Необхідно більше уваги приділяти і збільшенню парку електротранспорту. Лише у травні 2022 р. кількість проданого електротранспорту зросла в 5 разів. На жаль, при цьому і кількість дорожньо-транспортних пригод з їх участю також зросла.

При вивченні розповсюдження порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту необхідно враховувати і зареєстровані адміністративні правопорушення, які на практиці

інколи дуже важко або не бажано відокремлювати від кримінальних проступків. За темою дослідження ми не вивчали адміністративні правопорушення.

Висновки дослідження. Зрозуміло, що статистична інформація не дає змоги встановити реальний обсяг фактів порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами особливо під час функціонування в Україні воєнного стану. Тому вважаємо, що не існує зараз тенденцій до зниження їх реальної кількості. Можна лише констатувати, що наявність воєнного стану на території нашої країни практично десять місяців лише погіршив ситуацію щодо зростання кількості вчинених дорожньо-транспортних пригод.

Виходячи з вищевикладеного, вважаємо, що безпека дорожнього руху повинна розглядатися як складова частина національної безпеки держави. І в подальшому з метою реального зниження кількості дорожньо-транспортних пригод потребує як зміни законодавства щодо реєстрації і перереєстрації транспортних засобів, особливо тих, що були ввезені в період дії воєнного стану. Також потрібно буде розібратися і з виданими водійськими посвідченнями (порядок їх видачі також видозмінювався декілька разів за час воєнного стану). Вважаємо, що після закінчення дії воєнного стану буде необхідно провести повну перереєстрацію усіх транспортних засобів незалежно від того, коли воно було поставлено на облік.

Поки що основними документами з приводу розроблення безпеки дорожнього руху на державному рівні в Україні є Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року [7] та Державна програма підвищення безпеки дорожнього руху на період до 2023 р. [8]. Але зрозуміло, що їх прийдеться доробляти з урахуванням реальної дійсності, а також необхідністю їх подальшої дії в часі.

Усе це підкреслює необхідність у своєчасній розробці нових нормативно-правових актів щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні, особливо при вступі до Європейського Союзу.

Література:

1. Христич І.О. Основні тенденції зміни правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 3. С. 183 – 189.
2. Христич І.О. Кримінологічний аналіз сучасного стану кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. *Науковий вісник публічного та приватного права*: зб. наук. пр. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. Вип. 5, т. 1. С. 111 – 115.
3. Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-листопад 2020 р.: статистична інформація Офісу Генерального прокурора України URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-листопад 2021 р.: статистична інформація Офісу Генерального прокурора України URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-листопад 2022 р.: статистична інформація Офісу Генерального прокурора України URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
7. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовт. 2020 р. № 1360-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-p#Text>.
8. Про затвердження Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 р.: постанова Кабінету Міністрів України № 1287 від 21 груд. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2020-%D0%BF#Text>.

Христич І.О. Основні тенденції кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту під час воєнного стану в Україні

Доцільність проведеного наукового дослідження зумовлюється незадовільним на сучасному етапі рівнем безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту в Україні. Протягом останніх десятиліть разом із підвищенням інтенсивності дорожнього руху в Україні відбулось істотне збільшення кількості транспортних засобів, але рівень організації безпеки дорожнього руху залишається вкрай низьким.

Підкреслено, що дорожньо-транспортні (автотранспортні) кримінальні правопорушення відносяться до злочинності з необережності, під якою розуміють сукупність всіх учинених за необережної вини злочинів у формі злочинної недбалості та злочинної самовпевненості на території країни за певний проміжок часу і характеризується кількісними і якісними показниками.

Проаналізовано значення введення терміну кримінальне правопорушення у кримінальне право.

На підставі офіційних статистичних звітів органів прокуратури проаналізовано стан і тенденції кримінальних правопорушень у сфері безпеки та експлуатації автотранспорту протягом дії воєнного стану в Україні у 2022 р.

Вважаємо, що статистична інформація не дає змоги встановити реальний обсяг фактів порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, але вона встановлює основні тенденції щодо їх зміни, тому було встановлено, що реального зменшення кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації автотранспорту піл час воєнного стану в Україні не спостерігається. Можна лише констатувати, що наявність воєнного стану на території нашої країни практично десять місяців лише погіршила ситуацію щодо зростання кількості вчинених дорожньо-транспортних пригод. Підкреслено, що безпека дорожнього руху повинна розглядатися як складова частина національної безпеки держави, тому необхідно своєчасно розробити нові нормативно-правові акти щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні, особливо при вступі до Європейського Союзу.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, кримінальне правопорушення, електротранспорт, тенденції, латентність, рівень злочинності.

Khrystych I.O. The main trends of criminal offenses in the field of road safety and transport operation during martial law in Ukraine

The expediency of the conducted scientific research is due to the unsatisfactory level of road safety and transport operation in Ukraine at the current stage. Over the past decades, along with the rise in traffic intensity in Ukraine, there has been a significant increase in the number of vehicles, but the level of road safety remains extremely low.

It is emphasized that road traffic (motor vehicles) criminal offenses are related to negligent crimes, which is understood as a set of all crimes committed through negligence in the form of criminal negligence and criminal arrogance in the country for a certain period of time and is characterized by quantitative and qualitative indicators.

The importance of the introduction of the term criminal offense in criminal law is analyzed.

Based on the official statistical reports of the prosecutor's office, the status and trends of criminal offenses in the field of safety and operation of motor vehicles during the martial law in Ukraine in 2022 are analyzed.

We believe that statistical information does not allow us to establish the real volume of road safety violations or operation of transport, but it establishes the main trends in their change, so it was found that there is no real decrease in criminal offenses in the field of road safety and operation of motor vehicles during martial law in Ukraine. It can only be stated that the presence of martial law in our country for almost ten months only deteriorated the situation regarding the increase in the number of road accidents. It is highlighted that road safety should be considered as an integral part of the national security of the state, so it is necessary to develop new regulations on road safety in Ukraine in good time, especially when joining the European Union.

Key words: road safety, criminal offense, electric transport, trends, latency, crime rate

УДК:342.22

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2850-3251](https://orcid.org/0000-0003-2850-3251)**Новосельська Ірина Василівни,***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри Цивільного та кримінального права**Юридичного факультету ІУТП**Державного університету інфраструктури та технологій,**Київ, Україна***Савицька Світлана Леонідівна,***кандидат юридичних наук,**доцент кафедри Правосуддя**Юридичного факультету ІУТП**Державного університету інфраструктури та технологій,**Київ, Україна*

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті висвітлюються ключові питання особливостей юридичного оформлення трудових правовідносин під час дії воєнного стану в Україні. Досліджуються практичні підходи та проблеми щодо оформлення трудового договору на відстані. Аналізуються положення Кодексу законів про працю та Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а також судової практики по правозастосуванню положень щодо використання електронних комунікацій між працівником та роботодавцем. Акцентується увага на необхідності посилення алгоритму оформлення трудового договору за допомогою електронної комунікації. Підкреслюється важливість застосування електронної комунікації при оформленні трудових правовідносин.

Ключові слова. Права громадян, трудовий договір, електронні комунікації, електронні комунікаційні мережі, електронні застосунки, укладення трудового договору, оформлення трудових правовідносин, воєнний стан.

Abstract. The article highlights the key issues of the peculiarities of legal registration of labor relations during martial law in Ukraine. Practical approaches and problems regarding the execution of an employment contract at a distance are studied. The provisions of the Code of Labor Laws and the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law", as well as judicial practice on the enforcement of provisions on the use of electronic communications between an employee and an employer, are analyzed. Attention is focused on the need to strengthen the algorithm for drawing up an employment contract using electronic communication. Emphasis is placed on the importance of using electronic communication in the formalization of labor relations. The main stages of concluding an employment contract are determined, namely the issue of accepting documents, familiarizing the person who is employed with the working conditions, writing an application by the employee and issuing an order to hire the employee through the use of electronic communication. The question of the possibility of using Viber correspondence as evidence in the case of a labor dispute in court is under consideration. Also, the peculiarity of submitting a Notice of hiring an employee by the owner of an enterprise, institution, organization or an authorized body (person) or natural person to the territorial bodies of the State Fiscal Service at the place of registration of their payer of the single contribution to the mandatory state social insurance on paper is also being investigated. carriers

Keywords. Citizens' rights, employment contract, electronic communications, electronic communication networks, electronic applications, conclusion of employment contract, registration of labor relations, martial law.

Постановка проблеми. Як відомо, стаття 43 Конституції України визначає один із основних принципів права громадян, а саме, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Вільне обрання праці або вільне погодження на неї проголошене ч.1 ст. 43 Конституції України у відповідності зі статтею 23 Загальної Декларації прав людини. Вільне обрання праці та вільне погодження на неї означає, що тільки самій особі належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до творчої і продуктивної праці. Причому людина може обрати той чи інший вид діяльності, рід занять. Вона може, наприклад, працювати по найму за трудовим договором (контрактом) або ж самостійно забезпечити себе роботою як підприємець, фермер, член кооперативу, займатись індивідуальною трудовою діяльністю.[1]

Але внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року, в нашій країні відбулось введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», який наразі триває. Згодом, був введений в дію Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року, який закріпив у пункті 2 статті 1, що на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційного права й свобод людини і громадянина, передбачених статтею 43 Конституції України. Тобто мова іде, зокрема, про обмеження гарантій рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, права на належні, безпечні і здорові умови праці, гарантії захисту від незаконного звільнення та на своєчасне одержання винагороди за працю. У той же час, необхідно зазначити, що ці обмеження вказаних прав в умовах воєнного стану відповідають положенням визначеним у статті 64 Конституції України.

Мета дослідження. Враховуючи такі обмеження, які на сьогоднішній день відбуваються у нашому законодавстві, ми і поставили собі за мету дослідити основні проблеми пов'язані саме з особливостями юридичного оформлення трудових правовідносин під час дії воєнного стану у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень. Звичайно, питання процедури укладання трудового договору була темою багатьох науковців, таких як: Я. І. Безугла, І. В. Зуб, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, В. В. Лазор, Л. І. Лазор, С. С. Лукаш, А. Р. Мацюк, Н. М. Мельничук, Д. І. Сіроха, П. Д. Пилипенко, С. В. Попов, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, В. О. Процевський, С. М. Прилипко, В. І. Щербина, Г. І. Чанишева, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко та інші. А от тема особливостей юридичного оформлення трудових правовідносин під час дії воєнного стану в Україні для всіх провідних науковців стала новою, та такою яка потребує ретельного дослідження та покращення його алгоритму юридичного виконання.

Виклад основного матеріалу. В першу чергу, треба зазначити, що працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, ч.3 ст. 24 КЗпП України. І ця норма стосується будь-якого виду трудового договору, у тому числі договору про дистанційну роботу, договору з нефіксованим робочим часом чи спрощеним режимом трудових відносин тощо.

Важливо зазначити, що в трудовому праві виділяють певні етапи укладення трудового договору. Так, одним із перших етапів це прийняття документів від особи, яка працевлаштовується. А саме: паспорт, реєстраційний номер облікової картки платника податків, трудову книжку (за наявності), а в окремих випадках, передбачених законодавством: документи про освіту, про стан здоров'я (особливо коли мова іде про неповнолітніх віком до 18 років, осіб які приймаються на роботи які пов'язані з важкими та небезпечними умовами праці, або ж на роботи де буде відбуватися постійний контакт з великою кількістю людей (дитячі садочки, школи, заклади вищої освіти, медичні установи, а також роботи пов'язані з закладами харчування).

Другим етапом є попереднє ознайомлення особи, яка працевлаштовується з умовами праці. Так відповідно норм ст.29 КЗпП України до початку роботи роботодавець зобов'язаний в **узгоджений із працівником спосіб проінформувати працівника про:**

1) місце роботи (інформація про роботодавця, у тому числі його місцезнаходження), трудову функцію, яку зобов'язаний виконувати працівник (посада та перелік посадових обов'язків), дату початку виконання роботи;

2) визначене робоче місце, забезпечення необхідними для роботи засобами;

3) права та обов'язки, умови праці;

4) наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також про право на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору - **під підпис;**

5) правила внутрішнього трудового розпорядку або умови встановлення режиму роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, а також про положення колективного договору (у разі його укладення);

6) проходження інструктажу з охорони праці, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони;

7) організацію професійного навчання працівників (якщо таке навчання передбачено);

8) тривалість щорічної відпустки, умови та розмір оплати праці;

9) процедуру та встановлені Кодексом строки попередження про припинення трудового договору, яких повинні дотримуватися працівник і роботодавець.

При укладенні трудового договору про дистанційну роботу роботодавець забезпечує виконання пунктів 1, 3, 5, 7-9 частини першої цієї статті та у разі потреби надає працівникові необхідні для виконання роботи обладнання та засоби, а також рекомендації щодо роботи з ними. Інформування може здійснюватися у **формі дистанційного інструктажу** або шляхом проведення навчання безпечним методом роботи на конкретному технічному засобі. У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися додаткові умови щодо безпеки праці. Крім того, відповідно до статті 153 Кодексу при укладенні трудового договору про дистанційну роботу на роботодавця покладається обов'язок систематичного проведення інструктажу (навчання) працівника з питань охорони праці і протипожежної безпеки в межах використання таким працівником обладнання та засобів, рекомендованих або наданих роботодавцем (але треба зазначити, що роботодавець не повинен забезпечувати безпечність та нешкідливість умов праці, працівникам що працюють на умовах трудового договору про дистанційну роботу).

Такий інструктаж (навчання) може **проводитися дистанційно, з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема шляхом відеозв'язку.** У такому разі підтвердженням проведення інструктажу (навчання) вважається факт обміну відповідними електронними документами між роботодавцем та працівником.

Ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомленнями, іншими документами роботодавця щодо їхніх прав та обов'язків допускається з використанням визначених у трудовому договорі **засобів електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису.** У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися альтернативні способи ознайомлення працівника, крім інформації, визначеної пунктом 4 частини першої статті 29 КЗпП, що доводиться до відома працівників у порядку, встановленому цією статтею. Нова редакція цієї статті передбачає імплементацію норм Директиви (ЄС) 2019/1152 Європейського Парламенту і Ради від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці.

І це збігається з умовами визначеними пунктом 2 статті 7 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а саме: «У період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть **домовитися про альтернативні способи** створення, пересилання і зберігання наказів (розпоряджень) роботодавця, повідомлень та інших документів з питань трудових відносин **та про будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який обрано за згодою між роботодавцем та працівником.**»[2] Зважаючи на це, ми розуміємо, що сторони можуть використовувати будь-який месенджер для обміну інформації будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який

обрано за згодою між роботодавцем і працівником (електронна пошта, месенджери: Viber, WhatsApp, Telegram, інші електронні застосунки, дозволені на території України). Але як нам вказує практика, це не зовсім так.

Прикладом, можна зазначити, що Шевченківський районний суд Києва розглянув справу лікаря-терапевта, яку звільнили у зв'язку з тим, що на весні цього року (2022) вона виїхала із міста Києва і не приймала у цей час пацієнтів (рішення від 21 листопада 2022 року, справа № 761/12924/22). Одним із цікавих аспектів даної справи було те, що судом оцінювалась як доказ переписка у Viber. Так, суд відмітив, посилаючись на практику Верховного Суду, що роздруківка таких скріншотів не є доказами, тому що не має в собі електронного підпису. Разом з тим, Рада суддів України у серпні 2022 року закликала суди направляти учасникам справ повідомлення через месенджери, у тому числі Viber. Згодом в одному з рішень КАС ВС, де як раз було поставлене питання про те, що чи належним буде повідомлення суду учасника справи через Viber, сам суд надав у якості доказу роздруківку про відправлення файлів на номер телефону позивача через додаток Viber. [3] Тобто ми бачимо неузгодженість між чинним законодавством, практикою застосування месенджерів працівниками та роботодавцями, а також судовою практикою у цьому напрямі.

Наступним з етапів оформлення трудових відносин є написання працівником заяви про прийняття на роботу та оформлення трудового договору в усній або у письмовій формі. Як зазначає нам частина 1 статті 24 КЗпП України **Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі**. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітніми (стаття 187 цього Кодексу);
- б) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- б¹) при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу;
- б²) при укладенні трудового договору з нефіксованим робочим часом;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Але у той же час, з прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин під час воєнного стану» у частині 1 статті 2 було визначено, що **форму трудового договору** у період дії воєнного стану сторони визначають за згодою. Тобто дотримання обов'язкової письмової форми трудового договору (ст. 24 КЗпП) під час воєнного стану не є обов'язковим, якщо роботодавець і працівник вважають, що для них достатньо усної форми договору. Підставою для укладення усної форми трудового договору, в першу чергу, повинна стати заява працівника, яку найчастіше оформляють рукописним способом на стандартному аркуші паперу формату А-4 або ж на бланку передбаченому для цього на підприємстві з трафаретним текстом, в якій буде зазначена: посада, на яку претендує особа; дата прийняття на роботу; посадовий оклад; строк (якщо укладається строковий трудовий договір); строк випробування (у разі його встановлення); режим робочого часу (у разі встановлення індивідуального графіка або встановлення неповного робочого часу); робота за сумісництвом (якщо працівник приймається на роботу за сумісництвом) тощо.

Ну і, звичайно, так званим основним кінцевим етапом оформлення трудових правовідносин повинно стати видання наказу про прийняття на роботу та повідомлення відповідних органів центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника.

Наказ (розпорядження) про прийняття на роботу – це розпорядчий документ, який видає керівник юридичної особи на підставі трудового договору або заяви працівника про прийняття на роботу. [4]

Відповідно до Листа Державної інспекції України з питань праці від 03.08. 2015 р. №1364/24/21/01/2298-15 «Щодо подання Повідомлення про прийняття працівника на роботу» визначено,

що повідомлення Державної фіскальної служби про прийняття працівника на роботу є частиною укладення трудового договору, яке складається із виданого наказу та повідомлення Державної фіскальної служби та її територіальних органів.

Відповідно до Порядку Повідомлення про прийняття на роботу подається власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом (особою) чи фізичною особою до територіальних органів Державної фіскальної служби за місцем обліку їх як платника єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за формою згідно з додатком до початку роботи працівника за укладеним трудовим договором одним із таких способів:

- засобами електронного зв'язку з використанням цифрового підпису відповідальних осіб відповідно до вимог законодавства у сфері електронного документообігу та електронного підпису;
- на паперових носіях разом з копією в електронній формі;
- на паперових носіях, якщо трудові договори укладено не більше ніж із п'ятьма особами.

Треба зазначити, що у Порядку не зазначено, яким саме шляхом паперові носії мають бути доставлені до місця знаходження Державної фіскальної служби.

Тож, як нам стає зрозумілим, жоден нормативний акт, на сьогоднішній день, не визначає чіткого алгоритму паперового повідомлення, а саме: особиста передача документів у відповідні органи фіскальної служби чи шляхом використання поштових послуг Укрпошта.

І на останок, зазначимо, що відповідно до статті 7 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» з 24 березня було передбачено, що порядок організації кадрового діловодства й архівного зберігання кадрових документів у районах активних бойових дій роботодавця визначає самостійно, за умови забезпечення ведення достовірного обліку виконуваної працівником роботи й обліку витрат на оплату праці. Зараз же сьома стаття передбачає, що в період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть домовитися про:

- альтернативні способи створення, пересилання і зберігання наказів (розпоряджень) роботодавця, повідомлень та інших документів із питань трудових відносин;
- будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який обрано за згодою між роботодавцем і працівником (електронна пошта, месенджери: Viber, WhatsApp, Telegram, інші електронні застосунки, дозволені на території України).[5]

Висновки.

З огляду на зазначене вище, можна зробити висновок, що основним питанням для оптимізації або, так званого, покращення алгоритму юридичного оформлення трудового договору постає саме порядок та умови повідомлення сторін трудових правовідносин про їх початок, зміни чи припинення, ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомлення, інші документами роботодавця щодо їхніх прав і обов'язків допускаються з використання визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікаційного електронного підпису. У той же час, сторони можуть використовувати будь-який спосіб електронної комунікації, який обрано за згодою між роботодавцем і працівником (електронна пошта, месенджери: Viber, WhatsApp, Telegram, інші електронні застосунки, дозволені на території України). Проте, через різне ставлення до способів застосування електронної комунікації в трудових правовідносинах, це може бути проблемою під час вирішення трудових спорів у суді. Тому, на нашу думку, має бути: 1) розроблений дієвий, доступний і прозорий алгоритм оформлення трудового договору за допомогою електронної комунікації; 2) чітко визначені та прописані альтернативні способи, пересилання і зберігання таких документів.

Література.

1. Науково-популярне видання. Коментар до Конституції України. Під ред. А.І. Осауленко. – К. 1996 р.
2. Закон України «Про організацію трудових відносин під час воєнного стану» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
3. Мамченко Н. Суд не визнав належним доказом скріншот переписки через Viber у справі про звільнення лікаря який поїхав з Києва під час війни, посилаючись на практику Верховного Суду // Судово-юридична

газета. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/256029-sud-ne-priznal-nadlezhaschim-dokazatelstvom-skrinshot-perepiski-v-viber-po-delu-ob-uvolnenii-vracha-uekhavshey-iz-kieva-vo-vremya-voyny-soslavshis-na-praktiku-verkhovnogo-suda>

4. Іванов Ю.Ф. Науково-практичний коментар Кодексу законів про працю України. Київ: Алерта, 2020. 788 с.

5. URL: https://bz.ligazakon.ua/magazine_article/BZ013968

УДК 346.18

ORCID: [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-5081-610X](https://orcid.org/0000-0002-5081-610X)*Білецька Людмила Миколаївна,**кандидат юридичних наук,**здобувачка докторантури**Міжрегіональної академії управління персоналом,**Київ, Україна*

ON THE CONCEPT OF SYSTEMIC IMPROVEMENT OF LEGAL REGULATION OF INSURANCE ACTIVITIES

Annotation. *The purpose of the article is to determine approaches to improving the legal regulation of the insurance business. Legal regulation of insurance consists of approved legislative and other normative legal acts that regulate insurance activity both in general and in its individual directions. It is clear that there is a direct cause-and-effect relationship between the quality of the relevant legal norms and insurance activity. To ensure the necessary quality of legal norms, it is advisable to use a scientific arsenal, in particular, a systematic approach to improving legal norms. To do this, we will interpret the legal regulation of insurance activity as a component of the system - the system of legal support of this activity. It can be considered that the system of legal support of insurance activity includes two components: a normative model - a set of normative legal acts regulating the organization, functioning and development of insurance activity (the first component) and organizational means of its implementation (the second component). Today, we can already say that the mechanism for the implementation of the normative model has been formed. It includes bodies that control the implementation of legal acts regulating insurance activity. The mechanism for the implementation of the regulatory model should include means of ensuring the transparency and stability of the insurance market, means of detecting deviations of insurance companies from the requirements of current legal acts (plans for carrying out inspections, methods of detecting offenses and their etc.). The means and methods of the regulatory model implementation mechanism can be divided into those used in the presence of deviations of insurance companies from the requirements of current legal acts and into means that are preventive. In particular, in order to prevent possible fraud on the part of companies that allegedly offer insurance services, potential policyholders should know that a company that carries out its activities on legal grounds must necessarily have a license to conduct professional activities - insurance operations. There is a direct cause-and-effect relationship between the quality of relevant legal norms and insurance activity. To ensure the necessary quality of legal norms, it is advisable to use a scientific arsenal, in particular, a systematic approach to improving legal norms. According to the theory of systems, a system is understood as a multiplicity of elements on which a relationship with predetermined (or actual) properties is implemented. The predetermined are the desired properties that embody the desired system, and the actual properties are the properties of the system that actually exists. Improving the legal regulation of insurance activity could consist in the formation of a complete set of desirable properties (requirements) that draft legal acts in the field of insurance should meet. Correspondence of the project of the act to certain properties (characteristics) could be determined by relevant experts. Another way of improving the legal regulation of insurance activity, which follows from the methodology of system analysis, is also possible. The following technology for improving legal regulation is proposed. It consists in formulating the desired features of legal regulation of insurance activity. These characteristics are considered as desirable goals of legal norms. Comparison of existing and desired features is carried out. The difference between the desired and the actual is interpreted as a problem. When fixing the problem of desired features, several alternatives for its solution are developed (prepared) and the best alternative is chosen.*

Key words: *insurance, legal requirements, insurance business, business entities, business insurance, insurer, risks, distribution, redistribution of risks.*

Анотація. Метою статті є визначення підходів до вдосконалення правового регулювання страхового підприємництва. Правове регулювання страхування становлять затверджені законодавчі та інші нормативно-правові акти, що регулюють страхову діяльність як загалом, так і за окремими її

напрямами. Зрозуміло прямий причинно-наслідковий зв'язок між якістю відповідних норм права і страховою діяльністю. Для забезпечення необхідної якості правових норм доцільно використання наукового арсеналу, зокрема, системного підходу до вдосконалення правових норм. Для цього будемо інтерпретувати, правове регулювання страхової діяльності як складову системи – системи правового забезпечення цієї діяльності. Можна вважати, що система правового забезпечення страхової діяльності включає дві складові: нормативну модель – сукупність нормативно-правових актів, що регламентують організацію, функціонування та розвиток страхової діяльності (перша складова) та організаційні засоби її реалізації (друга складова). Сьогодні можна вже говорити про те, що сформувався механізм реалізації нормативної моделі. До його складу віднести органи контролю за реалізацією правових актів, що регламентують страхову діяльність. До складу механізму реалізації нормативної моделі слід включити засоби забезпечення прозорості та стійкості страхового ринку, засоби виявлення відхилень страхових компаній від вимог чинних правових актів (плани проведення перевірок, методи виявлення правопорушень і їх) тощо. Засоби і методи механізму реалізації нормативної моделі можна поділити на ті, що використовуються при наявності відхилень страхових компаній від вимог чинних правових актів і на засоби, які є попереджувальними. Зокрема, для того, щоб попередити можливі факти шахрайства з боку компаній, які нібито пропонують страхові послуги, потенційним страхувальникам слід знати, що в компанії, яка здійснює свою діяльність на законних підставах, обов'язково повинна бути ліцензія на ведення професійної діяльності - страхових операцій. Існує прямий причинно-наслідковий зв'язок між якістю відповідних норм права і страховою діяльністю. Для забезпечення необхідної якості правових норм доцільно використання наукового арсеналу, зокрема, системного підходу до вдосконалення правових норм. Згідно з теорією систем під системою розуміється множинність елементів, на якій реалізується відношення із задалегідь заданими (або фактичними) властивостями. Заздалегідь задані – це бажані властивості, що уособлюють бажану систему, а фактичні – властивості той системи, що є насправді, фактично. Вдосконалення правового регулювання страхової діяльності могло б полягати у формуванні повного набору бажаних властивостей (вимог), яким мають відповідати проекти правових актів у сфері страхування. Відповідність проекту акту тим чи іншим властивостям (ознакам) могли б визначати відповідні експерти. Можливий і інший шлях вдосконалення правового регулювання страхової діяльності, який впливає з методології системного аналізу. Пропонується наступна технологія вдосконалення правового регулювання. Вона полягає у формулюванні бажаних ознак правового регулювання страхової діяльності. Ці ознаки розглядаються як бажані цілі норм права. Здійснюється порівняння наявних і бажаних ознак. Різниця між бажаним і фактичним інтерпретується як проблема. При фіксації проблеми бажаних ознак розробляється (готується) декілька альтернатив її вирішення і обирається найкраща альтернатива.

Ключові слова: страхування, нормативно-правові вимоги, страхове підприємництво, суб'єкти господарювання, страхування господарської діяльності, страховик, ризики, розподіл, перерозподіл ризиків.

Statement of the problem. Insurance is one of the oldest categories of socio-economic relations between people, legal entities (business entities). This set is regulated by a number of normative legal acts that define the main features of the relevant relations. These are certain risks and the main purpose of the insurance system: distribution, redistribution of these risks. Due to the risky nature of insurance, it is extremely important to formulate and legally consolidate requirements for insurers, which will ensure the protection of property interests of business entities.

The centuries-old experience gained by the world practice in the formation of requirements for the establishment of insurance business deserves detailed attention, critical reflection and thoughtful use in Ukrainian practice. Each country forms its own, peculiar only to it, basic requirements for the formation and functioning of insurance. Ukraine is no exception. This scientific article is devoted to the consideration of its legal regulation of insurance.

Analysis of recent research and publications. Characteristics of modern trends in the development of legal regulation of insurance systems, the insurance market is devoted to the work of well-known domestic

theorists and practitioners. Among them U. Ivasechko, M. Skidan, N. Kudryavska, V. Machusky, N. Patsurin, V. Nagyon, N. Mokrytska and others.

The results of research on the development of legal regulation of insurance systems in a market economy are presented in special literature. However, one of the most important remains the problem of directions for improving the legal regulation of insurance systems, a systematic study of this problem.

The purpose of the article. The purpose of the article is to determine approaches to improving the legal regulation of insurance business, to develop an appropriate concept.

Presentation of the main material. Insurance in a market economy is becoming increasingly important, so there is a need for state regulation of insurance activities. It depends on the implementation of state insurance supervision to what extent and in what direction insurance activities will develop, the financial capabilities of insurers will be used.

In the legal literature, insurance activity is defined as the economic activity of insurance organizations regulated by the norms of law to provide insurance services at the expense of formed insurance funds, which is carried out on the basis of a license, as a rule, for profit. The legal regulation of insurance is made up of approved legislative and other normative legal acts regulating insurance activities both in general and in its individual areas. There is a direct causal relationship between the quality of the relevant legal norms and insurance activities. To ensure the necessary quality of legal norms, it is advisable to use the scientific arsenal, in particular, a systematic approach to improving legal norms. For this purpose, we will interpret the legal regulation of insurance activity as a component of the system - the system of legal support of this activity.

It can be considered that the system of legal support of insurance activity includes two components: a regulatory model - a set of normative legal acts regulating the organization, functioning and development of insurance activity (the first component) and organizational means of its implementation (the second component). Before moving on to the first component, which is the main subject of consideration in this article, a few words about the organizational means of implementing the regulatory model.

Today we can already say that the mechanism of implementation of the regulatory model has been formed. It includes bodies controlling the implementation of legal acts regulating insurance activities. These are, in particular, the Committee for Supervision of Insurance Activities, the Social Insurance Fund (SIF), law enforcement and judicial authorities, courts, when they consider relevant litigation. Thus, since March 2019, scheduled inspections of insurers on their use of the Fund's resources have been resumed. Since then, quarterly inspection schedules have been posted on the web portals of the SIF in the regions and the city of Kyiv (<https://news.dtki.ua/law/inspections/73675-xto-pereviryatime-biznes-u-2022>).

An important element of the above mechanism is the licensing of insurance activities. Licensing of insurance activity is, at the same time, one of the main methods of regulating the process of insurance market formation. In this sense, the purpose of licensing is to check the readiness of the insurance company for professional activity.

The formation of the mechanism for implementing the regulatory model is associated with the need to eliminate those negative phenomena in the insurance market that appeared in our country in the mid-90s of the last century. These are the actions of individual trust companies, which, under the guise of insurance, collected payment for insurance services, but in every possible way avoided insurance payments. It became clear that the activities of insurance companies need to be constantly monitored and, above all, on the basis of current reporting. According to the results of the year, each insurance company (following the example of foreign countries where there is a similar practice) carries out audits, publishes its balance sheet. For this purpose, representatives of state authorities carry out inspections and control of insurance organizations in the following areas

- comprehensive inspections of insurance companies;
- inspections of branches of insurance companies;
- desk inspections of insurers' activities based on submitted balance sheets and other reports;
- inspections jointly with other supervisory authorities (<http://moodle.nati.org.ua/mod/book/view.php?id=10047&chapterid=3374>).

The mechanism for the implementation of the regulatory model should include means of ensuring transparency and sustainability of the insurance market, means of detecting deviations of insurance companies

from the requirements of current legal acts (plans for conducting inspections, methods of detecting offenses and their detection), etc.

It should be noted that inspections can be both scheduled and unscheduled (if there are signals of violations of the law by the insurance company).

Means and methods of the mechanism of implementation of the regulatory model can be divided into those that are used in the presence of deviations of insurance companies from the requirements of current legal acts and those that are preventive. In particular, in order to prevent possible fraud by companies that allegedly offer insurance services, potential insurers should know that a company that operates legally must have a license to conduct professional activities - insurance operations.

Licensing of insurance activities is also one of the main methods of regulating the process of insurance market formation. Its purpose is to check the readiness of the insurance company for insurance activities.

The problem-oriented approach to identifying the goals of legal support of regulatory policy in the field of insurance is proposed. According to this approach, at the first stage the components (subsystems) of the regulatory model as an integral system are determined. At the second stage, for each component, its organizational and legal problems are determined, the totality of which can be considered as a program for the development of regulatory policy in the relevant area, a system of goals for its legal support. This system of goals must meet the requirements of completeness and consistency. According to the theory of systems (works by L. Bertalanffy, O.I. Uyomov, I.V. Blauberg, E.G. Yudin, etc.), a system is understood as a set of elements on which a relationship with predetermined (or actual) properties is realized. Predetermined are the desired properties that embody the desired system, and actual - the properties of the system that actually exists. Integral components of the system are its composition (set of elements) and structure (relations between elements). Before proceeding to the concept of systemic improvement of legal regulation of insurance activity, let us consider the composition and structure of the system of legal regulation of insurance activity.

The system of legal regulation of insurance activity contains norms defined in legal documents (system composition) of different levels (system structure). This is, first of all, the Constitution of Ukraine; international agreements signed and ratified by Ukraine (Principles of International Commercial Contracts (UNIDROIT Principles). The UNIDROIT Principles and the Principles of European Contract Law are considered as two sets of rules of unified contract law, as rules that are applied by the parties to international contractual relations (including and in the field of insurance) by their will); codified documents (Commercial, Civil, Tax, Air Codes of Ukraine); laws and resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine (Law of Ukraine No. 1961-IV "On Compulsory Insurance of Civil Liability of Owners of Land Vehicles" dated July 1, 2004[1], Law of Ukraine No. 2664-III "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" dated July 12, 2001[2], Law of Ukraine No. 1877-IV "On State Support of Agriculture of Ukraine" dated June 24, 2004[3], Law of Ukraine "On Licensing of Economic Activities"[4]);

- decrees and orders of the President of Ukraine (Decree of the President of Ukraine dated November 12, 1999 No. 1468/99 "On the Regulations on the Committee for Supervision of Insurance Activities" [5]; Decree of the President of Ukraine dated 30.06.2020 No. 259/2020 "On Termination of the National Commission for State Regulation of Financial Services Markets" terminated the National Commission for State Regulation of Financial Services Markets by liquidation);

- regulatory acts (instructions, methodologies, regulations, orders) adopted by ministries, departments, central executive authorities and registered with the Ministry of Justice of Ukraine;

- departmental regulations (Order of the National Financial Services Commission of 19.05.2020 No. 925 "On Approval of Amendments to Certain Regulatory Legal Acts of the State Commission for Regulation of Financial Services Markets of Ukraine on the Preparation and Submission of Reports by Participants of Financial Services Markets" registered with the Ministry of Justice of Ukraine on 30.06.2020 under No. 595/34878) [6];

- regulations of the body that, in accordance with the legislation of Ukraine, supervises insurance activities;

- regulations of local executive authorities in cases where certain issues of insurance regulation have been delegated to these bodies by the decision of the President or the Government of Ukraine" [7]. In addition, legal regulation of contractual relations in insurance is carried out by extra-legal sources. This refers to customary norms. The possibility of applying legal custom in insurance relations is provided by the Civil and Commercial

Codes. According to paragraphs 1, 2 of Article 7 of the Civil Code of Ukraine "Custom", civil relations may be regulated by custom, in particular by the custom of business turnover. A custom is a rule of conduct that is not established by acts of civil legislation, but is established in a certain area of civil relations. The custom may be fixed in the relevant document.

Regarding the concept of systematic improvement of legal regulation of insurance activities. Summarizing the consideration of the composition and structure of legal regulation of insurance activity, we note that we are talking about the composition and structure of the existing system. Its features, in addition to incomplete legal regulation, duplication, conflicts of certain norms, are the lack of an effective mechanism for protecting the rights of consumers of insurance services, insufficient (in comparison with other developed countries) scope of fulfillment by the insurance business of its obligations to customers and creditors, the lack of a single procedure for obtaining an insurance license (in different industries this procedure is unreasonably different), clear requirements for the corporate governance system, etc.

In order to determine the desired system of legal regulation of insurance activities, it is necessary to set the desired system properties. Such properties include: establishing an effective mechanism aimed at protecting the rights of consumers of insurance services and ensuring the maximum possible extent of fulfillment by the insurance business of its obligations to customers and creditors. It is also the establishment of a unified procedure for obtaining an insurance license, requirements to the corporate governance system for key functions and persons responsible for such functions in insurance companies, ensuring transparency, capitalization and sustainability of the insurance market, legal consolidation of the insurer's exit from the market both voluntarily and compulsorily (by the regulator's decision).

Voluntary exit from the market could be secured by regulating the procedure for reorganization, liquidation, transfer of the insurance portfolio and execution of the insurance portfolio. To this end, it is advisable to legislatively define the grounds for classifying an insurance company as insolvent and the grounds for compulsory revocation of the license.

Improvement of the legal regulation of insurance activity could consist in the formation of a complete set of desirable properties (requirements) that draft legal acts in the field of insurance should meet. Compliance of a draft act with certain properties (features) could be determined by relevant experts.

There is another way to improve the legal regulation of insurance activities, which follows from the methodology of system analysis. The following technology of improvement of legal regulation is proposed. It consists in formulation (at the first stage) of desirable features of legal regulation of insurance activity. These features are considered as the desired goals of the law. At the second stage, the existing and desired features are compared. The difference between the desired and actual is interpreted as a problem. When fixing the problem of the desired features, several alternatives for its solution are developed (prepared) and the best alternative is selected (respectively, the third and fourth stages). If we are talking about eliminating the incompleteness of legal regulation of insurance activities, conflicts, contradictions between individual norms, it is advisable to systematize and present the relevant regulations in tabular form to compare the purposes of their adoption, the content of the norms, their hypotheses, dispositions and sanctions.

Systematization of normative legal documents and presentation in tabular form can be considered as a tool for streamlining social relations, elimination of conflicts of norms and procedures identified during the practical application of certain provisions of these acts.

Conclusions. There is a direct causal relationship between the quality of the relevant rules of law and insurance activities. To ensure the necessary quality of legal norms, it is advisable to use the scientific arsenal, in particular, a systematic approach to improving legal norms. According to the theory of systems, a system is understood as a set of elements on which a relationship with predetermined (or actual) properties is realized. Predetermined are the desired properties that embody the desired system, and actual are the properties of the system that actually exists.

Improvement of legal regulation of insurance activity could consist in forming a complete set of desirable properties (requirements) that draft legal acts in the field of insurance should meet. Compliance of a draft act with certain properties (features) could be determined by relevant experts.

There is another way to improve the legal regulation of insurance activities, which follows from the methodology of system analysis. The following technology of improvement of legal regulation is proposed. It consists in formulation of desirable features of legal regulation of insurance activity. These features are considered as the desired goals of the law. The comparison of existing and desired features is carried out. The difference between the desired and actual is interpreted as a problem. When fixing the problem of the desired features, several alternatives for its solution are developed (prepared) and the best alternative is chosen.

Literature:

1. The Law of Ukraine dated July 1, 2004 № 1961-IV "On compulsory insurance of civil liability of owners of land vehicles" // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VRU), 2005, № 1, p.1
2. Law of Ukraine of July 12, 2001, No. 2664-III "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2002, No. 1, p. 1
3. Law of Ukraine of June 24, 2004 № 1877-IV "On State Support of Agriculture of Ukraine" //
4. Law of Ukraine dated 02.03.2015 No. 222-VIII "On Licensing of Economic Activities" (Version as of 05.01.2022) // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2015, No. 23, p.158
5. Decree of the President of Ukraine of November 12, 1999 N 1468/99 "On the Regulations on the Committee for Supervision of Insurance Activities" // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1468/99#Text>
6. Order of the National Financial Services Commission of 19.05.2020 № 925 "On approval of amendments to some regulatory legal acts of the State Commission for Regulation of Financial Services Markets of Ukraine on the preparation and submission of reports by participants in financial services markets" <https://www.nfp.gov.ua/.../ROZPORYAD.../2020/05.19/R-925.pdf>
7. Hetmanets O.P. Economic law of Ukraine. p. 1. Textbook: in 2 parts. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs, 2014. 368 c.

УДК 346.2: 346.91

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-5063-4018](https://orcid.org/0000-0001-5063-4018)*Подольян Юлія Олександрівна,**Кандидат юридичних наук,**Доцент кафедри господарського та транспортного права**юридичного факультету**Інституту управління та технологій**Державного університету інфраструктури та технологій,**м. Київ, Україна*

**СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ**

**JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS
OF BUSINESS SUBJECTS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE:
PROBLEMS OF LEGAL REGULATION**

Дана стаття присвячена розгляду питання щодо проблем захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану.

Аргументовано, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина є складною та дуже гострою проблемою сьогодення, адже сучасна юридична наука розглядає забезпечення прав і свобод людини через розгалужені елементи.

Захист прав суб'єктів господарювання являється одним із основних конституційних прав, який повинен бути передбачений за участю цих суб'єктів в усіх відношеннях.

У статті автором проаналізовано теоретичні засади щодо розуміння суті поняття «захист прав», «охорона прав».

На основі аналізу відповідних наукових позицій, автор приходить до висновку, що категорії охорони та захисту не є тотожними, оскільки термін «захист» – це вузьке поняття стосовно охорони. Захистом слід вважати сукупність дій, спрямованих на забезпечення та виконання норм чинного законодавства усіма суб'єктами-учасниками правовідносин (юридичними та фізичними особами, органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськими організаціями). Отже, охорона – це різновид правозахисної діяльності держави, яка, враховуючи конституційні розпорядження, не лише визнає цінність людини, її прав і свобод, а й визначає режим законності як умову захисту та вчасне вжиття заходів реагування на можливі порушення.

Обґрунтовано, що одна з найбільш універсальних та дієвих форм захисту права була і залишається судовою формою захисту.

Судовий захист займає центральне місце у досить великому арсеналі засобів, покликаних забезпечити захист прав людини, в тому числі захист прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Автор відзначає, що судовою формою захисту забезпечує зацікавленим у результаті спору сторонам правові гарантії правильності вирішення спору, рівності процесуальних прав і процесуальних обов'язків сторін, зобов'язує суд вирішувати справи ефективно та якісно, відновлюючи порушені права та інтереси суб'єктів господарювання.

Зроблено висновок про те, що хоча судовий спосіб захисту прав суб'єктів господарювання пов'язаний з певними складнощами і об'єктивними проблемами, все одно цей спосіб залишається основним.

Ключові слова: захист, права, законні інтереси, суб'єкти господарювання, воєнний стан.

This article is devoted to consideration of the issue of protection of the rights and legitimate interests of economic entities in the conditions of martial law.

It is argued that ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen is a complex and very acute problem today, because modern legal science considers the provision of human rights and freedoms through extensive elements.

Protection of the rights of business entities is one of the main constitutional rights, which must be provided for with the participation of these entities in all respects.

In the article, the author analyzed the theoretical foundations for understanding the essence of the concept of "rights protection", "rights protection".

Based on the analysis of relevant scientific positions, the author comes to the conclusion that the categories of protection and protection are not identical, since the term "protection" is a narrower concept of protection. Protection should be considered a set of actions aimed at ensuring and fulfilling the norms of the current legislation by all subjects participating in legal relations (legal entities and individuals, state and local self-government bodies, public organizations). Therefore, protection is a kind of human rights activity of the state, which, taking into account the constitutional orders, not only recognizes the value of a person, his rights and freedoms, but also defines the regime of legality as a condition for protection and timely taking measures to respond to possible violations.

It is substantiated that one of the most universal and effective forms of legal protection was and remains a judicial form of protection.

Judicial protection occupies a central place in a fairly large arsenal of means designed to ensure the protection of human rights, including the protection of the rights and interests of business entities.

The author notes that the judicial form of protection provides parties interested in the outcome of the dispute with legal guarantees of the correctness of the resolution of the dispute, equality of procedural rights and procedural obligations of the parties, obliges the court to resolve cases effectively and efficiently, restoring the violated rights and interests of business entities.

It was concluded that although the judicial method of protecting the rights of business entities is associated with certain difficulties and objective problems, this method remains the main one.

Keywords: *protection, rights, legitimate interests, business entities, martial law.*

Постановка проблеми. Проблема захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання не втрачає своєї актуальності.

Так, при здійсненні господарської та іншої економічної діяльності суб'єкти господарювання неминуче стикаються із необхідністю вирішення різних правових конфліктів (спорів). Такі конфлікти, що виникають із правовідносин, регламентованих різними галузями права, визначаються як економічні спори та інші справи, пов'язані із здійсненням господарської та іншої економічної діяльності.

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина є складною та дуже гострою проблемою сьогодення, адже сучасна юридична наука розглядає забезпечення прав і свобод людини через розгалужені елементи.

Захист прав суб'єктів господарювання являється одним із основних конституційних прав, який повинен бути передбачений за участю цих суб'єктів в усіх відношеннях.

В свою чергу, сукупність правових засобів захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання являється невід'ємною складовою правового режиму здійснення господарської діяльності, встановленого чинною Конституцією України, Господарським кодексом та іншими законодавчими актами України.

Незважаючи на інтенсивний та прогресивний розвиток законодавства, що регулює діяльність суб'єктів господарювання, системність змін у реалізації наданих їм можливостей може бути досягнута лише за умови забезпечення ефективного захисту прав суб'єктів господарювання, який вбачається в розширенні законодавчих положень щодо особливостей судового захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

З часу введення воєнного стану на території нашої держави розгляд питань щодо проблеми судового захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання лише підсилюють свою значущість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням теоретичних та практичних проблемних питань щодо захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання присвячено велику кількість наукових праць багатьох науковців.

Науково-теоретичну базу для написання даної статті склали праці: М.М. Войнарівський, М.Т. Гаврильців, М.В. Григорчук, О.Р. Зельдіна, М.О. Легенченко, Л.В. Леонтєва, Т.В. Лісніча, Л.М. Ніколенко, Я.М. Ніколаєнко, М.Д. Савенко, М.І. Смокович, О.Г. Хрімлі та ін.

Формулювання мети статті. Метою цієї статті є дослідження питань щодо судового захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 13 Конституції України зазначається, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання [1]. На виконання даної вимоги, згідно зі ст. 20 Господарського Кодексу України, кожному суб'єкту господарювання та споживачу надається право на захист своїх прав і законних інтересів у, визначений нормами чинного законодавства, шляхом [2].

Щоб усвідомити правову природу і наголосити на важливості захисту прав і свобод людини, слід визначитися з розумінням таких термінів як «захист», «охорона», «право на захист». Демократичні держави виступають на захист прав своїх громадян, гарантуючи, як правило, можливість повноцінного, адекватного судового розгляду або проголошуючи можливість використання різноманітних способів захисту, крім звернення до судової інстанції.

Так, М.Д. Савенко у своїй роботі зазначає, що захист прав і свобод передбачає певні дії особи, судових та адміністративних органів, спрямовані на попередження порушення прав, відновлення порушеного права, а також створення відповідних гарантій захисту людини [3, с. 10].

В свою чергу, можна стверджувати, що захист – це протидія порушенням та будь-яким обмеженням прав і свобод особи, яка може спричинити відшкодування заподіяної шкоди, якщо своєчасно протистояти порушенню не вдалося.

Варто відзначити, що питання захисту права є складовою загального (більш ширшого) поняття охорони, яке поряд із захистом права містить також і механізми його реалізації та способи запобігання можливим порушенням. Відмінності між поняттям охорони та захисту права полягає в тому, що охорона права насамперед направлена на гарантування підстав набуття цивільних та господарських прав (оберігає законний інтерес), тоді як під захистом права розуміють конкретні дії, спрямовані на поновлення порушеного чи оскарженого права [4, с.171].

Під «захистом прав», В.В. Перуня у своєму дослідженні пропонує розуміти, «сукупність взаємопов'язаних правових засобів, способів та форм, за допомогою яких, при необхідності, забезпечується відновлення чи визнання порушених чи оспорюваних прав, створюються умови для запобігання їх порушенню, усунення перешкод здійснення прав, притягнення правопорушників до відповідальності». На думку дослідниці, «охорона прав» - це «широкий комплекс засобів правового, організаційного й іншого характеру, що обумовлюють правове становище суб'єктів, порядок набуття, реалізацію і припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, й гарантуються встановленими законом способами і порядком захисту прав суб'єктів у разі їх порушення» [5, с. 7].

Захист прав та законних інтересів, як зауважує М.М. Войнарівський, можна розглядати як діяльність певних осіб, яка може здійснюватись у правових або неправових межах. Тобто захист прав та законних інтересів може бути правовим та неправовим. Захист прав та законних інтересів передбачає здійснення діяльності відповідних осіб, що спрямована на забезпечення відновлення порушених прав або законних інтересів, після скоєння правопорушення, тоді як поняття «охорона права» охоплює заходи профілактичного, превентивного характеру, які спрямовані на попередження правопорушення в певній сфері [6, с. 91].

На наш погляд, категорії охорони та захисту не є тотожними, оскільки термін «захист» – це вужче поняття стосовно охорони. Захистом слід вважати сукупність дій, спрямованих на забезпечення та виконання норм чинного законодавства усіма суб'єктами-учасниками правовідносин (юридичними та фізичними особами, органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськими організаціями). Отже, охорона – це різновид правозахисної діяльності держави, яка, враховуючи

конституційні розпорядження, не лише визнає цінність людини, її прав і свобод, а й визначає режим законності як умову захисту та вчасне вжиття заходів реагування на можливі порушення.

Право на захист інтересів суб'єктів господарювання, як зауважує Л.В. Леонтєва, може бути реалізовано шляхом письмового звернення до законодавчих, виконавчих і судових органів державної влади. На сьогодні законодавчо врегульовано лише порядок звернення до судових органів загальної та спеціальної юрисдикції [7, с. 88].

Проте, одна з найбільш універсальних та дієвих форм захисту права була і залишається судова форма захисту.

Судовий захист прав гарантується нормами Основного закону. Так, як слушно з цього приводу відзначає М.І. Смокович, що в Україні виключно судами здійснюється правосуддя, а тому делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються на сонові норми ч. 1, ч. 2 ст. 124 Конституції України. Окрім того, враховуючи дану конституційну норму, створення надзвичайних та особливих судів в Україні не допускається (ч. 6 ст. 124 Конституції України), а військових – наразі не передбачено. Таким чином, кожен орган державної влади, зокрема й суди, є незамінними у механізмі функціонування держави. Тобто, на думку автора, надважливим різновидом державного захисту в Україні є судовий захист. На період дії правового режиму воєнного стану правовий режим тимчасового обмеження судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні заборонено. Втілення будь-яких обмежень такого змістовного формату у національну правозастосовну практику є неконституційним, а відтак, і неможливим. Як висновок, вимога судового захисту конституційних прав і свобод в умовах дії правового режиму воєнного стану, об'єктивізація якого закріплена у ч. 2 ст. 64 Конституції України, має не лише імперативний, а й абсолютний характер [8, с. 451].

Судовий захист займає центральне місце у досить великому арсеналі засобів, покликаних забезпечити захист прав людини, в тому числі захист прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Так, Я.М. Ніколаєнко з цього приводу слушно зазначає, що у державно-правовому механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина судовому захисту належить провідна роль, оскільки саме він є найбільш ефективним з усіх напрацьованих світовою практикою засобів охорони прав особи. Рівень судового захисту є основним показником правового характеру держави та демократичності суспільства. За допомогою суду та судового захисту реалізується одне з основних (конституційних) прав громадян – право на судовий захист [9, с. 48].

Судова форма захисту є вищою, як зауважує у своїй роботі М.Т. Гаврильців, порівняно з іншими, несудовими, засобами, формою захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, яка забезпечує усім зацікавленим особам максимум процесуальних гарантій. А відтак право на судовий захист є засобом забезпечення передбаченої законом можливості людини звертатися до органів правосуддя по захист її прав та законних інтересів. В свою чергу, як функція судової влади правосуддя посідає особливе місце у системі гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів, а доступ до нього є невід'ємною складовою права на звернення до суду та необхідною передумовою його реалізації [10, с. 162].

Особливе місце серед інших форм захисту займає судовий захист прав та інтересів суб'єктів підприємництва. З однієї сторони, це пов'язано з високим рівнем ризиків при здійсненні підприємницької діяльності, а з іншої сторони – з наявністю у судових органів: великого обсягу повноважень для такого захисту; забезпеченості виконання рішень судів державним примусом; можливістю вживати превентивних заходів із захисту від можливих порушень прав суб'єктів підприємництва у майбутньому [11, с. 7].

Тобто, судовим захистом прав і законних інтересів суб'єктів господарювання вважається закріплена законодавством можливість запобігання правопорушенням, відновлення порушених (визнання оспорюваних) прав і законних інтересів таких суб'єктів шляхом здійснення справедливого і своєчасного розгляду даної категорії спорів судовими органами відповідно до встановленої юрисдикції [12, с. 675].

Судовий захист прав і законних інтересів здійснюється в установленому законом порядку господарськими, адміністративними та загальними судами, а також міжнародними судовими установами, серед яких ключове місце займає Європейський суд з прав людини [13, с. 344, 348–349].

У своїй роботі Т. Лісніча, зазначає, що захист прав суб'єктів господарювання можна визначити як комплекс дій правового характеру, які застосовуються у випадку порушення, невизнання, оспорювання прав суб'єкта господарювання, або з інших, визначених законом підстав, спрямованих на недопущення порушення, або відновлення порушеного права, а також забезпечення дотримання інтересів суб'єкта господарювання [14, с. 6-7]. Тобто, під правом на захист потрібно розуміти передбачену законодавством можливість суб'єкта для відновлення порушеного права самостійно застосовувати дозволені законом юридичні засоби впливу на порушника або звернутися до відповідного юрисдикційного органу з вимогою спонукати порушника до певної поведінки.

Судовий захист є загальнодоступною та гарантованою Конституцією України складовою права на захист, який відбувається із врахуванням цілей і завдань господарського судочинства.

Судова форма захисту може виступати як і самостійним способом захисту так і гарантією законності винесення рішення іншими органами. Можливість звернення до суду суб'єкта господарської діяльності, чії права порушені, необмежені національною судовою системою, він має право звертатися до міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій.

Судовий захист О.Р. Зельдіна та О.Г. Хрімлі розуміють, як здійснювану відповідно до встановленої підвідомчості й підсудності діяльність судових органів, спрямовану на відновлення порушених чи оспорюваних прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва, а також на запобігання правопорушенням шляхом справедливого і своєчасного розгляду даної категорії спорів [11, с. 29].

Таким чином, чільне місце суду у захисті прав громадян можна пояснити низкою причин:

- рішення суду є обов'язковим для виконання, або при відмові від виконання судових приписів, слідує санкції;
- особлива процесуальна форма судового розгляду, що дозволяє розглянути справу по суті у залі суду;
- суд незалежний, підпорядковується лише чинному законодавству, дотримується принцип рівності всіх перед судом та законом;
- у судовому порядку громадяни можуть захищати будь-які порушені суб'єктивні права та законні інтереси.

Правовий захист, що здійснюється судом може розглядатись, з одного боку, як акт, який вже відбувся, оскільки він є безпосередньою реалізацією заходів державного примусу, що визначений у рішенні суду, а з іншого боку, як процес захисту, який має свої стадії: початок – через ініціювання судового розгляду шляхом подачі позову, скарги, заяви до суду і кінець, тобто стадію виконання рішення.

Діяльність суду з розгляду і вирішення спорів здійснюється у встановленій законом процесуальній формі на підставі норм матеріального права. Суд встановлює суттєві для справи обставини і як результат виносить законні та обґрунтовані судові рішення.

Судова форма захисту забезпечує зацікавленим у результаті спору сторонам правові гарантії правильності вирішення спору, рівності процесуальних прав і процесуальних обов'язків сторін, зобов'язує суд вирішувати справи ефективно та якісно, відновлюючи порушені права та інтереси суб'єктів господарювання.

На думку М.В. Григорчук, забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності та господарювання і їх рівність перед законом об'єднуються загальним завданням для реалізації державою, яке отримало узагальнене поняття у вигляді соціальної спрямованості економіки [15, с. 93].

Право на судовий захист в судовому процесі реалізується перш за все через право на позов. Позов являє собою вимогу позивача або відповідача, спрямовану через суд, про захист порушеного або оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу, яке здійснюється у визначеній законом процесуальній формі. Основу позову являє його предмет, тобто те, щодо чого повинно бути винесене рішення. Така вимога повинна мати правовий характер та бути підвідомчою суду.

Суд як орган державної влади має діяти виключно у межах покладених на нього повноважень і у будь-якому разі не може підмінювати рішення, постановлення яких віднесено до компетенції інших уповноважених органів чи осіб.

Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання, як слушно відзначає Л.М. Ніколенко, регламентується великою кількістю нормативних актів як матеріального, так і процесуального характеру. Однак чинне законодавство є не узгодженим та має істотні прогалини, практично будь-яка сфера господарської діяльності немає логічного, завершеного законодавчого забезпечення. А відтак належне законодавче забезпечення захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання можливе з врахуванням комплексного підходу. Реформи, які здійснюються у законодавстві, повинні позитивно вплинути на модернізацію захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання [16, с. 23].

Незважаючи на те, що в Україні триває воєнний стан, проте, як зауважує Д. Васильєва, формально війна в країні не має впливати на процес здійснення судочинства чи перешкоджати захисту прав осіб та бізнесу. Закон визначає, що правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється (ч. 1, 2 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [17]). Відповідно, суди, де це можливо, мають працювати у штатному режимі [18].

Варто відзначити, що від початку війни десятки судів у різних областях України, де ведуться бойові дії, були вимушені припинити роботу. Проте припинення роботи конкретного суду не свідчить про припинення розгляду відповідної справи. В такому випадку правосуддя починають здійснювати інші найбільш територіально наближені суди замість таких судів.

Поки що суди здійснюють свою діяльність. Проте у зв'язку військовими діями за розпорядженням Голови Верховного Суду робота суду може бути припинена з одночасним визначенням іншого суду, який буде здійснювати правосуддя на території суду, що припинив діяльність та який найбільш територіально наближений до суду, роботу якого припинено.

Також, судам Рада Суддів України рекомендувала зосередитись виключно на проведенні невідкладних судових розглядів (взяття під варту, продовження строків тримання під вартою). Усі інші категорії справ, які не є невідкладними, рекомендовано розглядати лише за наявності письмової згоди на це усіх учасників судового провадження.

З цього приводу Ю. Прохоренко зауважує, що справи, які розглядаються у порядку цивільного, адміністративного та господарського судочинства в своїй переважній більшості не є невідкладними [19].

А відтак згідно ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється [17].

Враховуючи таку законну гарантію, розгляд судами справ, що не є невідкладними судами наразі відкладається або знімається з розгляду. За відсутності клопотань від сторін про розгляд справи під час дії воєнного стану, очікується, що розгляд знятих з розгляду справ буде поновлено після закінчення дії воєнного стану на території України.

Варто відзначити, що потреба термінового переведення України у формат військового державного адміністрування зумовило прийняття низки нормативно-правових актів, частину з яких уже прийнято, а решта знаходиться на етапі завершального обговорення та прийняття.

Відтак, забезпечення здійснення правосуддя судами та уможливлення реальної доступності до правосуддя, особливо в умовах дії правового режиму воєнного стану, є складним багатоаспектним питанням, яким зумовлюється широкий спектр заходів та засобів, завдяки яким:

а) кожному гарантується можливість не лише звернутися до судових органів, а й дієво скористатися перевагами процедури судового розгляду та отримати належний захист своїх прав;

б) забезпечується втілення конституційної вимоги щодо сталої системності правового порядку щодо організації та діяльності органів державної влади, зокрема й судових органів як державних інституцій, наділеними виключними владними повноваженнями у механізмі держави у сфері здійснення правосуддя [8, с. 453].

Висновки. Суб'єкти господарювання продовжують працювати, забезпечуючи економічну стабільність. А відтак права національного бізнесу та інвесторів потребують і надійного правового захисту, особливо у воєнний час.

Виходячи з усього вищевикладеного, можна дійти висновку, що хоча судовий спосіб захисту прав суб'єктів господарювання пов'язаний з певними складнощами і об'єктивними проблемами, цей спосіб все

одно залишається основним, широко і успішно застосовується підприємцями для захисту своїх прав і законних інтересів. У той же час, враховуючи надскладну ситуацію, яка спіткала нашу країну, існує об'єктивна необхідність внесення змін до процесуального законодавства, а також збільшення штату суддів для підвищення ефективності та дотримання розумного терміну судочинства при розгляді відповідних спорів.

Окрім того, вважається за доцільне зі сторони держави максимально швидко розробити юридичні механізми, які б допомогли багатьом суб'єктам господарювання відновити та продовжувати свою роботу. Зокрема, це стосується механізму відшкодування шкоди, посилення боротьби з «мародерством» та зменшення тиску на бізнес зі сторони правоохоронної системи. А також прийняти законодавчі акти, які направлені на зменшення податкового навантаження в діяльності суб'єктів господарювання з метою швидкої адаптації економіки країни до реалій воєнного стану та забезпечення її швидкого відновлення після війни.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №18 (№19-20, № 21-22). Ст.144.
3. Савенко М.Д. Національна система правового захисту людини. *Наукові записки*. 2007. Том 64. С. 10-15. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6982/Savenko_Nacional%60na_sy%60stema.pdf?sequence=1&isAllowed=y
4. Легенченко М.О. Поняття охорони і захисту права та їх співвідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки*. 2014. Випуск 6-1. Т.1 С. 169-172.
5. Перуня В.В. Поняття та система захисту прав суб'єктів господарювання. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2019. 23 с.
6. Войнарівський М.М. Законодавче закріплення основних способів та форм захисту прав суб'єктів господарювання від неправомірного застосування адміністративно-господарських санкцій. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2019. С. 91-94. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/2019/2019.pdf#page=91>
7. Леонтєва Л.В. Створення, захист прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 86-88. URL: http://lsej.org.ua/6_2015/24.pdf
8. Смокович М.І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Випуск 70. С. 450-455. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/259365/256007>
9. Ніколаєнко Я.М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 48-50. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/14.pdf>
10. Гаврильців М.Т. Захист законного інтересу як передумова на звернення до адміністративного суду: поняття, сутність, види. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. Львів : ЛьвДУВС. 2016. Вип. 4. С. 161–171. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1658/1/Гаврильців.pdf>
11. Зельдіна О.Р., Хрімлі О.Г. Судовий захист прав суб'єктів підприємництва: теоретичні та практичні аспекти. Монографія. НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. К.: Юрінком Інтер. 2015. 176с.
12. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Т. 15: Господарське право. редкол. В. А. Устименко (голова) та ін. 2019. 784 с.

13. Господарське право: практикум. А. Г. Бобкова (кер. авт. кол.), Ю.О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків: Право. 2018. 592 с.
14. Лісніча Т.В. Особливості господарсько-правового захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис з юридичних наук*. С. 1-8. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/1685-Текст%20статті-3316-1-10-20150417.pdf>
15. Григорчук М.В. Правові гарантії щодо об'єктивного та справедливого захисту господарським судом прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 90-94. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/1_2017/part_2/21.pdf
16. Ніколенко Л.М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. 20сіпєєв. № 2(47). С. 19-24. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-1_2013/46.pdf
17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. Ст. 250.
18. Васильєва Д. Судові засідання в умовах війни. Які справи розглядають та в якому порядку. *Юридична газета online*. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudovi-zasidannya-v-umovah-viyni-yaki-spravi-rozglyadayut-ta-v-yakomu-poryadku-.html>
19. Прохоренко Ю. Судовий захист в умовах воєнного стану. URL: <https://www.legalalliance.com.ua/novini/sudovij-zahist-v-umovah-voennogo-stanu/>

УДК 342.76/78

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4655-2869](https://orcid.org/0000-0002-4655-2869)**Озель Віталіна Іванівна,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного і адміністративного права,
юридичного факультету Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

Київ, Україна

ОСНОВНИЙ ЗАКОН – ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню ролі Конституції України як Основного Закону держави у гарантуванні прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Проаналізовано можливі межі обмеження прав людини в умовах війни та конституційні гарантії їх захисту.

Ключові слова: Конституція України, права людини, воєнний стан, захист прав людини.

Annotation. The article is devoted to highlighting the role of the Constitution of Ukraine as the Basic Law of the state in guaranteeing human rights and freedoms under martial law. The possible limits of the limitation of human rights in the conditions of war and the constitutional guarantees of their protection are analyzed. This topic has gained the greatest scientific interest recently due to the peculiarities of the implementation of human rights in the conditions of an international armed conflict. Undoubtedly, the armed aggression on the part of the Russian Federation began back in 2014, but starting from February 24, 2022, it became full-scale with the open use of the Russian armed forces and shelling of civilian infrastructure and the population throughout the territory of Ukraine.

Human rights and freedoms in the conditions of martial law undergo significant negative transformations due to objective reasons. The primary task of the state during the war is the protection of sovereignty, independence, and territorial integrity. Security, defense and military necessity measures come to the fore, which often cannot be combined with the absolute observance and implementation of all rights and freedoms of persons who are in the territory of the war. The constitutional Human rights cannot be limited, except in the cases provided for by the Constitution of Ukraine. The Basic Law of Ukraine (Article 64) provides for the possibility of establishing certain restrictions on rights and freedoms in the conditions of martial law and state of emergency.

In the presence of a real external threat and military invasion, the state must balance between the use of force and all means of the military mechanism, on the one hand, and the restrictions established by the Constitution of Ukraine. Restrictions on human rights are caused by the increased need to apply all necessary measures to protect life, health, and dignity of people, as well as in the interests of national security, sovereignty, and territorial integrity of the state. Considering the circumstances of the interstate military conflict, in our opinion, more attention should be paid to international norms regarding the rules of waging war and guaranteeing human rights in this area with maximum implementation of these norms in all spheres of legal relations.

Key words: Constitution of Ukraine, human rights, martial law, protection of human rights.

Актуальність дослідження. Права і свободи людини, їх закріплення та гарантування є постійно актуальною тематикою наукових досліджень, розробок законодавців та інтересу звичайних громадян. Найбільшого наукового інтересу ця тема набуває останнім часом через особливості реалізації прав людини в умовах міжнародного збройного конфлікту. Безперечно, збройна агресія з боку Російської Федерації розпочалася ще у 2014 році, проте починаючи з 24 лютого 2022 року вона набула повномасштабного характеру з відкритим використанням збройних сил та обстрілів цивільної інфраструктури та населення на всій території України.

Війна внесла свої корективи в усі сфери суспільного життя на території України. За оцінками ООН, оприлюдненими 29 червня 2022 року у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), було задокументовано «тисячі порушень прав як цивільних громадян, так і комбатантів, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканність. УВКПЛ перевірило численні твердження про вбивства та сумарні страти, свавільні затримання й насильницькі зникнення, катування та жорстоке поводження, а також про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» [1].

Українська держава зіткнулась з вагомим труднощами зумовленими необхідністю захищати територіальну цілісність, незалежність і державний суверенітет та водночас здійснювати ефективне гарантування прав людини. Конституція України у статті 3 проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2]. Таким чином, Основний Закон України закріплює двосторонній та взаємний зв'язок держави та людини, що передбачає наявність взаємних прав і обов'язків. Найбільш вагомим обов'язком України перед людиною є забезпечення її прав і свобод. Зі змісту ч. 2 ст. 3 Конституції України також випливає, що Україна гарантує права і свободи всіх осіб, які перебувають на її території, незалежно від громадянства та інших ознак. Тобто «утвердження й забезпечення прав і свобод людини» має абсолютний характер, що базується на принципі рівності, закріпленому статтями 21, 24 Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина – це не нова тематика для наукових досліджень. Права та свободи людини і громадянина досліджували такі вчені, як Л. Воєvodін, Ю. Гаруст, А. Крусян, В. Лазарєв, О. Лисенков, Т. Малиновська, О. Марцеляк, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович та ін. Проте останні події 2022 року вносять нові акценти та ставлять нові питання перед науковим колом правників. Все більше науковий інтерес торкається питання аналізу впливу війни на реальний обсяг прав і свобод людини опосередкований не тільки зовнішнім впливом, але й внутрішніми обмеженнями, зумовленими введенням правового режиму воєнного стану.

Мета статті. Метою нашого дослідження є виокремлення дієвих механізмів забезпечення прав людини через призму конституційних гарантій.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи багатогранні аспекти гарантування конституційних прав і свобод, умовно їх можна поділити на дві великі категорії: міжнародно-правові та внутрішньо-національні. Україна є активним учасником міжнародних відносин. Україною ратифіковано більшість міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав людини. Міжнародні документи з прав людини закріплюють різнопланові стандарти: стандарти нормативного закріплення у національній правовій системі каталогу прав і свобод; принципи, на яких ґрунтуються відносини між особою та державою; засоби забезпечення ефективною реалізацією прав і свобод; стандарти захисту та гарантування прав і свобод; граничні межі допустимих обмежень прав і свобод людини з боку держави.

Необхідно відзначити, що міжнародна регламентація прав людини є доволі абстрактною, принципи та норми міжнародних актів мають оціночний характер. П.М. Рабінович називає такі норми «терміні-поняття». Вони фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст та обсяг прав людини, що зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення, охорони та захисту й передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або суто політичного характеру [3, с. 24].

Наявність дієвого внутрішньо-національного конституційного механізму забезпечення та захисту прав людини в цілому, а також відповідальності держави перед особою, є тим чинником, що формує у правосвідомості людини уявлення про справедливість, ефективність існуючої державної влади, забезпечуючи тим самим її легітимність [4, с. 381]. Тобто держава, закріплюючи в нормах Основного Закону принципи демократизму, верховенства права, законності, гуманізму, соціальної держави, бере на себе обов'язок забезпечити реалізацію прав людини та гарантувати її свободи, а також створити необхідні та достатні умови захисту прав і свобод людини.

Вагомою проблемою реалізації прав людини є наявність дієвих засобів та правових заходів щодо втілення та захисту цих прав. Тому просте закріплення прав людини в Конституції держави не гарантує їх ефективну реалізацію. У даному випадку погоджуємось з пропозицією Т.М. Заворотченко вважати механізм забезпечення прав людини системою заходів зі створення умов для здійснення основних прав і свобод людини, а завданням цього механізму - охорону, захист, відновлення порушених прав [5, с. 229].

Права і свободи людини в умовах воєнного стану зазнають значних трансформацій негативного характеру, що зумовлено об'єктивними причинами. Першочерговою задачею держави у період війни є захист суверенітету, незалежності, територіальної цілісності. На перший план виходять заходи безпеки, оборони та військової необхідності, що часто неможливо сумістити з абсолютним дотриманням та реалізацією всіх прав і свобод осіб, що перебувають на території ведення війни.

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Основний Закон України (у статті 64) передбачає можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного і надзвичайного стану. Особливості введення та правового режиму воєнного стану регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [6]. Стаття 1 цього Закону декларує, що воєнний стан – це особливий правовий режим, який вводиться в країні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Введення воєнного стану передбачає можливість надання відповідним існуючим органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки. Також у відповідності з потребами воєнного стану може бути ухвалене рішення про утворення військово-цивільних адміністрацій. Окрім цього надзвичайне законодавство, а саме Указ Президента про введення воєнного стану, затверджений відповідним Законом України, повинні містити чіткий перелік можливих обмежень прав людини. Цей перелік повинен відповідати принципу мінімальної необхідної достатності та передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Реалізація встановленого законодавством України механізму введення воєнного стану відбувалося двічі. Перший раз воєнний стан був введений 26 листопада 2018 року. Це було пов'язано з імовірною загрозою ескалації збройного конфлікту з боку Російської Федерації. Був прийнятий Указ Президента України від 26.11.2018 р. № 393 "Про введення воєнного стану в Україні" із застереженням, встановленим Законом України від 26.11.2018 № 2630-VIII Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" [7]. Застереження стосувались обмеження території введення воєнного стану. У даному випадку Верховна Рада України виступила дієвим «запобіжним» органом у демократичній системі «стримувань і противаг», який виступив на захисті суспільного інтересу та дієвої реалізації принципу мінімальної необхідності та достатності у застосуванні надзвичайних механізмів обмеження прав людини. У наслідок цього воєнний стан був введений не на всій території України, а тільки на її частині, а саме: в Вінницькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Чернігівській, а також Донецькій, Запорізькій, Херсонській областях та внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії) і діяв протягом 30 днів.

Вдруге введення воєнного стану було зумовлено повномасштабним вторгненням армії РФ на територію України 24 лютого 2022 року. Указом № 64/2022 Президент України ввів в Україні воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, що було затверджено Верховною Радою України у той самий день (Законом України № 2102-IX 24 лютого 2022 року) [8]. Далі строк дії цього указу продовжувався. Останнє рішення щодо продовження воєнного стану на території України з 05 години 30 хвилин 23 серпня 2022 року строком на 90 діб було затверджене Указом Президента України від 12.08.2022 № 573/2022 (затверджено Законом № 2500-IX від 15.08.2022) [9].

Указом Президента № 64/2022 були визначені можливості впровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина. А саме, у п. 3 встановлено, що можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що

необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені ч.1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [8]. Таким чином, уповноважені законом органи влади отримали право доступу до інформації про особу та її особисте життя, а також набули можливості за необхідності застосовувати заходи щодо обмеження наступних прав людини: недоторканості житла; таємниці листування, свободи збирання та поширення інформації; свободи пересування; свободи думки і слова; право на вибори та референдум, збори, мітинги, походи і демонстрації; право власності; трудові права та право на підприємницьку діяльність; право на освіту.

У даному випадку, на нашу думку, необхідно чітко усвідомлювати той необхідний рівень обмежень прав людини, який би задовольняв усі необхідні потреби збройних сил та інших інституцій державного механізму щодо виконання покладених на них функцій і завдань із захисту держави та населення. Заходи, що застосовуються у зв'язку з введенням воєнного стану повинні враховувати приписи актів міжнародного права із захисту прав людини та правил ведення війни, таких як: Загальна декларація прав людини ООН (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї (Гаага, 1907 р.), Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р. тощо, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 р., Лондонський протокол про дії підводних човнів проти торговельних суден у воєнний час 1936 р., пакет Женевських конвенцій, що стосуються поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях і потерпілих у корабельній аварії із складу збройних сил на морі, поводження з військовополоненими, захисту цивільного населення під час війни (1949 р.), Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1971 р. (в основу Конвенції покладено проект, поданий групою країн з участю України), Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р., Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що заподіюють надмірні пошкодження або діють невибірково 1981 р. тощо [10]. Таким чином, можливий вплив на права людини не може мати наслідком будь-які прояви дискримінації та приниження людської гідності.

Треба наголосити на тому, що ч. 2 статті 64 Конституції України встановлений чіткий перелік прав і свобод, які є абсолютними і не можуть бути обмежені ні за яких обставин. Це права і свободи людини, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Проаналізувавши зміст цих статей, можемо констатувати, що не підлягають обмеженню з боку держави України чи інших суб'єктів такі права і свободи людини та їх конституційні гарантії, як:

- гарантії рівності (ст. 24);
- гарантії громадянства та свобода вибору громадянства (ст. 25);
- право на життя та право кожного на повагу до його гідності (ст. 27, 28);
- право кожної людини на свободу та особисту недоторканість та конституційні гарантії дотримання прав людини під час арешту або затримання (ст. 29);
- право на звернення (ст. 40);
- право на житло та соціальні гарантії цього права (ст. 47);
- право на шлюб, гарантії сімейних прав та прав дітей (ст. 51, 52);
- гарантії судового захисту прав і свобод, право на звернення за захистом своїх прав і свобод та право на професійну правничу допомогу, гарантії справедливого судочинства та презумпція невинуватості (ст. 55, 59, 61, 62, 63);
- право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56);
- право знати свої права та обов'язки та гарантії законності (ст. 57, 58, 60 Конституції України).

Верховна Рада України за період дії воєнного стану ухвалила уже не один закон щодо захисту прав людини. Необхідно звернути увагу на Закон України від 24.03.2022 № 2155-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної

допомоги», Закон України від 01.04.2022 № 2174-IX «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України», Закон України від 21.04.2022 № 2220-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» та ін. Також 29.07.2022 Законами України № 2488-IX, 2489-IX, 2490-IX було внесено ряд позитивних змін у Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо посилення гарантій соціального захисту, а саме: щодо системи переходу від військової кар'єри до цивільного життя, щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги, щодо рівних можливостей матері і батька, які є військовослужбовцями, на догляд за дитиною в особливий період.

Висновки. Безперечно, закріплення та гарантування незламного дотримання та безперешкодної реалізації основоположних прав і свобод людини і громадянина є вагомим інструментом у механізмі захисту прав людини з боку Основного Закону України. Проте за наявності реальної зовнішньої загрози та воєнного вторгнення держава повинна балансувати між застосуванням сили та всіх засобів військового механізму з одного боку та встановленими Конституцією України обмеженнями. Обмеження прав людини спричинені підвищеною потребою застосувати всі необхідні заходи щодо захисту життя, здоров'я людей, їх гідності, а також в інтересах національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави. Враховуючи обставини міждержавного воєнного конфлікту, на нашу думку, слід більше уваги приділити міжнародним нормам щодо правил ведення війни та гарантування прав людини у цій сфері з максимальною реалізацією цих норм у всіх сферах правовідносин.

Література:

1. ООН: порушення прав людини на війні в Україні шокуючі URL:<https://www.dw.com/uk/oon-viina-v-ukraini-pryzvela-do-shokuiuchykh-porushen-prav-liudyny/a-62302456>
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 1. С. 24.
4. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / Н. В. АніП78 щук, М. В. Афанасьєва, Н. М. Бакаянова та ін.; за заг. ред. А. Р. Крусян та А. А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4: Конституційне гуманітарне право).
5. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.
6. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
7. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні". Закон України від 26.11.2018 № 2630-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text>
8. Про введення воєнного стану в Україні Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
9. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" Закон України від 15.08.2022 № 2500-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2500-20#n2>
10. В. С. Семенов. Закони та звичаї війни . Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — 744 с. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1083/58/1/6/#12642>

УДК 341.33

ORCID 0000-0003-2627-8871

Y. Klyuyeva

*Doctor of Law science, professor,
head of the department of economic and transport law,
Law faculty, State University of Infrastructure and Technologies,
Kiev*

ORCID 0000-0002-5537-2827

K. Dobkina

*Doctor of Law science, associated professor,
Dean of law faculty,
State University of Infrastructure and Technologies,
Kiev*

APPLYING OF NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN THE CONDITIONS OF MILITARY OPERATIONS

Abstract. War is the most terrible thing that can happen in the modern world, it is senseless destruction of cities and other settlements, destruction of cultural values, abduction into slavery, cruel treatment of prisoners of war, wounded and sick, as well as the civilian population. The article analyzes the facts of violations of international law, and in particular international humanitarian law. Based on the normative framework, the authors conclude that the essence of IHL is to ensure the protection of war victims. This branch of law is the basis for the protection of human rights in times of war between countries. The main task of IHL is to ensure the maximum possible protection during an armed conflict for all persons who are not fighting or have stopped fighting (due to capture, voluntary refusal, illness or injury). It is one of the most effective tools the international community has at its disposal to ensure people's safety and respect and dignity in times of war.

The authors determined that the so-called Geneva Conventions are the main international legal acts that regulate the behavior of the participants in an armed conflict. In modern international law, they are part of the branch traditionally called «international humanitarian law». International humanitarian law aims to protect victims of armed conflicts. The application of international humanitarian law in the context of armed conflicts is one of the urgent problems of international humanitarian law. For Ukraine, the issue of compliance with international humanitarian law in conditions of armed conflict is very relevant. The article notes that, despite the existing normative legal framework regarding the rules of warfare, numerous violations of the norms of international humanitarian law are recorded. The issue of violation of norms of international humanitarian law is very relevant today.

Key words: war, armed conflict, Geneva Conventions, international humanitarian law, victims, combatants, prisoners.

Анотація. Війна – це найстрашніше що може бути в сучасному світі, це безглузда руйнація міст та інших населених пунктів, знищення культурних цінностей, викрадення в рабство, жорстоке поводження з військовополоненими, пораненими та хворими, а також з мирним населенням. В статті проаналізовані факти порушення норм міжнародного права, і зокрема міжнародного гуманітарного права. Автори, спираючись на нормативну базу, робить висновок, що сутність МГП – забезпечити захист жертв війни. Ця галузь права є основою для захисту права людини піж час ведення війни між країнами. основним завданням МГП є забезпечення максимально можливого під час збройного конфлікту захист всіх осіб, які не воюють чи перестали воювати (через захоплення в полон, добровільну відмову, хворобу чи поранення). Це один із найефективніших інструментів, які міжнародна спільнота має у своєму розпорядженні для забезпечення безпеки людей та дотримання поваги і гідності під час війни.

Авторами визначено, що основними міжнародними нормативно-правовими актами, які регламентують поведінку учасників збройного конфлікту є так звані Женевські конвенції. У сучасному міжнародному праві вони входять до складу галузі, традиційно іменованої «міжнародне гуманітарне право». Міжнародне гуманітарне право спрямоване на захист жертв збройних конфліктів. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів – одна з актуальних проблем міжнародного гуманітарного права. Для України питання дотримання міжнародного гуманітарного права в умовах збройного конфлікту є дуже актуальним. В статті зазначається, що незважаючи на існуючу нормативно-правову базу щодо правил ведення війни, фіксуються чисельні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Питання порушення норм міжнародного гуманітарного права сьогодні є дуже актуальним.

Ключові слова: війна, збройний конфлікт, Женевські конвенції, міжнародне гуманітарне право, жертви, комбатанти, полонені.

International humanitarian law is a part of international law that governs relations between states. International humanitarian law (or the law of armed conflict) is a set of international legal norms and principles governing the protection of victims of war, as well as limiting the methods and means of warfare. This set of legal norms can be defined as principles and norms limiting the use of violence during armed conflicts.

The issue of violation of norms of international humanitarian law is very relevant today. Such facts are recorded almost every day. Many experts and scientists analyze the events and provide their conclusions. Various sources were used in the research, in particular, the conclusions of organizations regarding events in Ukraine.

Today, international humanitarian law can be seen as a law aimed at resolving armed conflicts, which determines the rules of warfare, as well as limits the methods and means of warfare. IHL is intended to limit the effects of armed conflicts. International humanitarian law deals exclusively with armed conflicts, both international and internal. It does not work in peacetime.

Modern international humanitarian law was formed mainly in the middle of the 20th century and in a certain form was reflected in the UN Charter, and this became a new era in the legal regulation of international relations and normatively consolidated the main important principles of international law.

International humanitarian law is an attempt by states to establish a certain minimum of norms and rules for the conduct of parties to an armed conflict in order to alleviate the suffering of the victims of such conflicts. These norms are set out in international treaties and are recognized by almost all members of the world community. Yes, they are recognized, but recognition does not mean following and fulfilling if there is no will apply these agreements in all conditions. IHL governs the conduct of parties during armed conflicts. Limit violence by prohibiting certain methods and weapons. The purpose of a military conflict should be only the military weakening of the enemy [1].

International human rights law remains applicable even in situations of armed conflict or occupation, where the laws and customs of war also apply. In some situations, a rule of international humanitarian law may take precedence over a human rights rule (*lex specialis*), or a specific rule for particular circumstances).

The principles and norms of IHL are aimed at limiting war. As the authors of the educational and methodological manual «Studying international humanitarian law» emphasize: «The main principle of IHL is the principle of humanity, which is reflected in any norm of IHL. Unrestricted war is arbitrariness, and IHL limits this arbitrariness in favor of humanity» [2].

According to the definition, military actions between the Russian and Ukrainian armed forces are defined as an international armed conflict, which is regulated both by written norms of international humanitarian law and international customs. The main international legal acts can be called the Geneva Conventions of 1949 and their Protocols - the Convention on the Amelioration of the Fate of the Wounded and Sick in Active Armies, the Convention on the Amelioration of the Fate of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of the Armed Forces at Sea, the Convention on treatment of prisoners of war, the Convention on the Protection of Civilians in Time of War, and the Hague Convention on the Laws and Customs of Land War of 1907. Both Ukraine and Russia are parties to the Geneva Conventions of 1949 and Protocol I to them.

The four Geneva's Conventions of 1949 and Additional Protocols to them in 1977 and 2005 remain the basis of IHL. They include clear legal obligations and establish fundamental humanitarian principles.

- Combatants who have laid down their arms or ceased to take part in hostilities have the right to respect for their lives and to spiritual and physical integrity. It is forbidden to kill or injure them (Part 1, Article 3 of the Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field).

- The wounded and sick must be picked up and the belligerent in whose power they must render assistance to them. Medical personnel, medical units, transport and equipment are also subject to protection. The emblem of the red cross, red crescent or red crystal is a sign of such protection and should be respected (part 2 of article 3 of the Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field).

- Those taken prisoner are entitled to respect for their lives, dignity, individual rights, and convictions. They must be protected from any acts of violence and reprisals. They should be given the right to correspond with their families and receive humanitarian assistance (section 2 of the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War).

- Civilians in the hands of a belligerent or occupying power of which they are not nationals have the right to respect for their lives, dignity, individual rights and convictions (Article 3, Part 1 of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War).

- Everyone has the right to enjoy basic judicial guarantees. No one may be convicted without a prior judgment rendered by a duly constituted court. No one can be held responsible for an action that he did not commit. No one may be subjected to physical or mental torture, corporal punishment, or cruel and degrading treatment (Article 3 of the of the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War).

- The parties to the conflict and members of their armed forces may not use any methods and means of warfare. It is forbidden to use weapons or methods that cause unnecessary loss or cause unnecessary suffering (The Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons).

- Parties to a conflict must always distinguish between civilians and combatants so as to spare civilians and property. To do this, before launching an attack, it is necessary to take appropriate precautions (Article 15 of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War).

International humanitarian law obliges the parties to an armed conflict to constantly distinguish between the civilian population and combatants; conduct operations only against military targets. Also, the civilian population and civilians cannot become the object of a deliberate attack.

IHL requires action to protect civilians on both sides. The attacking side is obliged to warn about its actions and attack only military targets, while the defending side is obliged to take all possible actions to free the zones near military targets from civilians. Responsible is the aggressor who arranges an attack on cities and civilian objects. In addition, Watling notes that the Ukrainian side has repeatedly warned civilians about the need to leave the areas of hostilities, despite the absence of mandatory evacuation. According to him, this is also not a violation since the forced displacement of civilians during the war is a direct violation of IHL [3].

International humanitarian law insists that the attacking party must: make sure its target is legitimate; warn the civilian population of the attack, if possible; cancel or suspend an attack when it is found to violate international humanitarian law; choose a target and choose the means and methods of warfare that carry the least risk to the civilian population.

International humanitarian law, or the laws and customs of war, provides guarantees for civilians and other non-combatants to be protected from the dangers of armed conflict. It extends to the means and methods of conducting military operations by all parties. The main thing is the principle of selectivity - the parties are always obliged and everywhere to distinguish between combatants and civilians. The latter under no circumstances can be the object of a targeted attack. Parties to a conflict are required to take all reasonable precautions to minimize civilian loss and damage and to refrain from attacks that do not distinguish between combatants and civilians or that are likely to cause disproportionate harm to the civilian population [4]. According to appointment, transfer from the Geneva Conventions and from the Additional Protocol I of 1977, a combatant is a person, yak to enter the warehouse of the national armed forces or organized groups, who are under direct control of these armed forces. He himself allowed the force to strike the combatant as a civilian.

One of the specific features of international humanitarian law is that in its development and implementation an important role belongs to public organizations and, above all, to the Red Cross and Red Crescent Movement. The International Committee of the Red Cross is considered the guardian of the Geneva Conventions and all other treaties that constitute international humanitarian law. He, however, cannot act as a policeman or judge. These functions belong to the governments of those countries that are parties to international treaties. Their duty is to prevent violations of IHL and prevent the continuation of such violations. They also committed themselves to punish those responsible for what we call "serious violations" of IHL, or war crimes.

However, from the beginning of hostilities to the present day, in Ukraine, as numerous testimonies show, international law, and in particular international humanitarian law, was simply ignored. The UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (HRMMU) also documented the use of what appears to be indiscriminate weapons by Russian forces in the east of the country, resulting in civilian deaths and destruction of civilian facilities. From 24 February to midnight on 20 April, the HRMMU recorded and confirmed 5,264 civilian casualties, including 2,345 killed and 2,919 injured. Of these, 92.3 percent (2,266 killed and 2,593 injured) were registered in the territory under the control of the government of the country. About 7.7 percent of the total casualties (79 killed and 326 injured) were registered in the Donetsk and Luhansk regions controlled by the Russian armed forces and their affiliated armed groups [5]. Intentional killing of protected persons, including extrajudicial executions, are gross violations of international human rights law and international humanitarian law, and may also amount to war crimes.

On April 13, the Organization for Security and Cooperation in Europe - OSCE released a report on violations of international humanitarian law and human rights on the territory of Ukraine since the start of the full-scale Russian invasion and until April 1 - the result of the Organization's Mission [6].

As stated in the OSCE report, Russia and Ukraine are bound by the four Geneva Conventions and Additional Protocol I, to which they are signatories. In addition, they are subject to the rules of customary international law applicable in times of armed conflict. Also, Russia and Ukraine are parties to the Hague Convention IV of 1907 with the Regulations on the Laws and Customs of Land War attached to it. Also, Russia and Ukraine cannot use biological and chemical weapons under the 1972 and 1993 Conventions on their prohibition. Convention is hindering the distribution, production, transfer, transfer, saving and retrieval:

- biological agents and toxins of such types and in such quantities «that are not justified from the point of view of prophylactic, protective or other peaceful purposes»;
- weapons, equipment and means of delivery «intended for the use of such agents or toxins for hostile purposes or in armed conflict».

The Ottawa Convention on Anti-Personnel Landmines of 1997 is binding only for Ukraine. The 2008 Oslo Convention on Cluster Munitions and the 2017 Treaty on the Ban of Cluster Munitions were not adopted by Russia or Ukraine, but both must comply with common contractual and customary norms regarding the use of any weapon: it is necessary to distinguish the civilian population from the military, observe precautions and carries out attacks in proportion to its goals.

With the development of technology, a special place in the war was occupied by the so-called cyber attacks, that is, the impact on various objects remotely using modern technologies. Attacks in computer networks, or "cyber warfare", are not directly regulated by the Geneva Conventions, but all the basic principles regarding the means and methods of warfare apply equally to them. Cyber attacks must be directed at military targets and must not be indiscriminate or disproportionate. For example, the disruption of the electricity network, which would have long-term negative consequences for the civilian population, if carried out through air strikes or cyber attacks, is very likely to be unlawfully disproportionate. The provisions on perfidy, collective punishment and reprisals against the civilian population also remain applicable.

The use of cyber warfare by governments threatens fundamental rights. In 2015, the UN General Assembly supported the report of a group of governmental experts, which formulated a consensus approach to the applicability of international humanitarian law and international human rights law to cyberspace and proposed standards for the conduct of states in this area [1].

Conclusions. The actions of the Russian Federation against Ukraine are a violation of the principles of international law, a direct violation of the UN Charter, namely the principle of the obligation of states to refrain

in international relations from the threat of force or its use against the territorial integrity and independence of any state. So, based on the above, we see that during the military operations in Ukraine on the part of Russia, violations of the norms of international humanitarian law were repeatedly recorded. In violation of international humanitarian law, Russian troops have insidiously launched and continue to launch rocket attacks on residential buildings and social infrastructure throughout the territory of Ukraine. Russia's use of cluster bombs, thermobaric "vacuum" bombs, and anti-personnel mines in Ukrainian cities is a violation of the Hague Conventions and customary international humanitarian law. The use of phosphorus munitions and incendiary aerial bombs by the Russian military in Ukraine violates the Convention on Specific Types of Conventional Weapons. The Geneva Conventions of 1949 and customary international humanitarian law expressly forbid attacking civilian objects, placing military objects next to civilians, and attacking historical monuments. Architectural monuments, dozens of which were destroyed by the Russians, are protected by the Hague Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict [7].

All such facts have wide international publicity and will certainly become aggravating circumstances in international trials against Russian war criminals.

Literature:

1. Electronic resource. URL: <https://hr-libguide.bsu.by/humanitarianlaw/> (date of application: 29.12.2022)
2. Studying international humanitarian law: educational and methodological guide. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право: навчально-методичний посібник. друге видання / О. Войтенко, М. Єлігулашвілі, О. Козорог, Т. Короткий, В. Потапова, О. Стокоз, Н. Хендель ; за заг. ред. радника президента товариства червоного Хреста України з міжнародного гуманітарного права, к.ю.н. т. Короткого. – Київ, угСПЛ; одеса : Фенікс, 2021. – 268с.
3. Amnesty international's controversial report on the war in Ukraine: victim blaming or objective assessment. Electronic resource. URL: <https://masa.media/ru/site/spornyy-doklad-amnesty-international-o-voyne-v-ukraine-viktimbleyming-ili-obektivnaya-otsenka> (date of application: 28.12.2022)
4. Site of human right watch. Electronic resource. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2022/02/28/381247> (date of application: 26.12.2022)
5. Press-release. Electronic resource. URL: <https://www.ohchr.org/ru/press-releases/2022/04/bachelet-urges-respect-international-humanitarian-law-amid-growing-evidence> (date of application: 26.12.2022)
6. Rules of war. What we learned about international humanitarian law from the OSCE report on the first month of the war. Electronic resource. URL: <https://graty.me/pravila-vojny-chto-my-uznali-o-mezhdunarodnom-gumanitarnom-prave-iz-otcheta-obse-o-pervom-mesyacze-vojny/> (date of application: 28.12.2022)
7. Press-release: What laws and customs of war does Russia violate in Ukraine? Electronic resource. URL: <https://ukrainer.net/porusheni-zakony/> (date of application: 25.12.2022)

РЕЦЕНЗІЯ

**на монографію «Судова медицина: адаптований компетентнісний
підхід викладання дисципліни в умовах сьогодення»**

Авторський колектив:

Н.М. Ергард – доцент кафедри судової медицини та медичного права НМУ імені О.О. Богомольця, кандидат медичних наук, доцент.

А.М. Біляков – професор кафедри судової медицини та медичного права НМУ імені О.О. Богомольця, доктор медичних наук, професор.

до Вченої Ради Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Монографія складається зі вступу, 18 розділів та списку використаних джерел. Монографія структурована, послідовність тем практичних занять відповідають навчальній програмі дисципліни «Судова медицина».

В кожному розділі монографії авторами наведені приклади інтерактивної взаємодії між викладачем та студентами при виконанні ним як теоретичних, так і практичних завдань. Також розписані різноманітні педагогічні прийоми та методи, які автори пропонують використовувати під час проведення занять з метою вдосконалення формування у майбутніх фахівців професійних знань, вмінь та навичок.

Інтерактивна технологія, яка рекомендована авторами для проведення практичних занять сприяє розвитку у студентів комунікативних здібностей під час виконання ними поставлених завдань.

Монографія адресована здобувачам освіти закладів вищої освіти як медичного, так і юридичного спрямування.

Вважаю, що монографія може бути корисною як додаткова література студентам юридичних закладів вищої освіти, які вивчають судову медицину.

Монографія підготовлена на належному теоретичному та методичному рівні. Її структура характеризується логічністю побудови, зміст розкриває сутність навчальної дисципліни.

У цілому монографія відповідає вимогам, що ставляться до такого виду робіт, і може бути рекомендована до друку.

Професор кафедри цивільного
та кримінального права
Юридичного факультету
Державного університету
інфраструктури та технологій,
кандидат юридичних наук, доцент

О.Л. Кобилянський

РЕЦЕНЗІЯ

на підручник «Цивільне право України. Академічний курс»
у II томах

Сучасний розвиток Української держави ознаменований низкою подій політичного, соціально-економічного, наукового, культурного, духовного характеру, які нерозривно пов'язані з оновленням змісту форм та методів державної діяльності, більш чітким розподілом повноважень між окремими гілками державної влади, структурною перебудовою вертикалі виконавчої влади, подальшим удосконаленням функціонування органів місцевого самоврядування, пошуку ефективних шляхів правового регулювання суспільних відносин на постійній оновленій правовій базі, основу якої становлять Конституція України, кодифіковані нормативно-правові акти та інші акти національного законодавства.

Динаміка реформування у всіх сферах суспільства обумовлює постійне внесення змін до чинного законодавства, що зумовлює підготовку фахівців для цілісного розуміння права, його основних галузей, які призначені врегулювати правовідносини в суспільстві. Тлумачення та практичне значення норм права, забезпечення багатогранної підготовки з метою здійснення юридичної практики з подальшим підвищенням рівня кваліфікаційних знань та навичок, врахувавши пріоритетний напрямок європейського шляху та розвитку щодо формування правової держави. Всі вищезазначені процеси проходять на сучасному етапі на тлі боротьби Українського народу за незалежність та територіальну цілісність, з цим і відстоювання національних, наукових, культурних та духовних цінностей.

Поданий на рецензування підручник «Цивільне право України. Академічний курс» в двох томах у повному об'ємі визначає зміст цивілістичної науки.

З огляду на поділ цивільного права на загальну та особливу частини, автори із застосуванням структурно-логічної схеми вміло підійшли до викладення теоретичних аспектів на базі норм Цивільного кодексу України, окресливши при цьому його новели, враховуючи подальші редакційні зміни в його нормах.

В процесі підготовки підручника здійснено науковий аналіз цивільно-правових норм та відповідність цивільному законодавству в цілому, обумовлюючи господарські та товарно-грошові відносини, розвиток ринкової економіки в Україні.

Слід зазначити, що в змісті підручника відображено вплив цивільного законодавства на всі сфери діяльності суспільства, а також конкретизовано правовий статус та режим всіх учасників цивільних правовідносин на основі диспозитивності, юридичної рівності сторін та майнової відповідальності.

На позиції авторського колективу не відобразилась багатовекторність щодо цивільно-правового регулювання суспільних відносин, що в свою чергу обумовлює висвітлення змісту цивільно-правових інститутів як єдиної системи правового регулювання цивільно-правових відносин.

Авторським колективом в даному підручнику обумовлено позицію щодо місця цивільного права в аспекті приватноправових засад, що в свою чергу підкреслює принциповість думок щодо відображення становлення цивільного права як приватного права в сучасному Українському суспільстві в умовах ринкових відносин. Викладення матеріалу в даному підручнику структурно відповідає програмі курсу цивільного права у закладах вищої освіти та юридичних факультетів.

Завідувач кафедри господарсько-правових
дисциплін Інституту права Львівського
державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

М.С. Долинська

Шановні автори!

Вимоги до статей

1. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

Стаття має містити структурні елементи наукової статті відповідно до вимог Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/01.

1. Редакція журналу наполегливо рекомендує при виборі теми статті орієнтуватися на основні напрями розвитку правової науки.

- Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки досліджень (які містять наукову новизну та (або) мають важливе теоретичне та (або) практичне значення).

2. З метою підвищення індексів цитування наших авторів, редакція журналу рекомендує подавати статті, написані англійською або українською мовами.

3. Статті англійською мовою, які перекладені з української або російської мови, мають супроводжуватися текстом на мові оригіналу, оформленому у відповідності до даних вимог.

4. До статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів необхідно додати – рекомендацію наукового керівника чи рецензію особи, яка має науковий ступінь доктора (кандидата) юридичних наук, яка є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики дослідження статті.

2. ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ

2. Стаття обов'язково має містити:

- а) П.І.Б. автора(-ів) і назва статті, УДК, ORCID;
- б) анотація на двох мовах (укр., англ. – 1800 знаків);
- в) ключові слова та словосполучення (не менш 3, але не більш 8) виділити напівжирним;
- г) відомості про автора (-ів) (повністю – прізвище, ім'я, та по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання, місто).

2.1. Перед назвою статті вказати рубрику, в якій її бажано опублікувати.

2.2. Обсяг статті – не більше 10 машинописних сторінок через 1,5 інтервалу, шрифт 14-го кегля;

2.3. Посилання на джерела робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, а самі назви джерел наводити в кінці тексту статті у порядку згадування. Кожне джерело з нового рядка.

- Назви і дати прийняття законів та інших нормативно-правових актів наводити у тексті і до списку літератури їх не включати;
- В тексті статті виділяти напівжирним ключові терміни, а шрифтом 12-го кегля – приклади із судової практики, смислові відступи тощо.
- Мова публікацій: українська, російська, англійська.

Журнал приймає заявки на рекламу, а також на спецвипуски з актуальних тем досліджень

Тел. редакції: +38(097)299-42-13

Видавець: ТОВ «ГАЛЛАПРИНТ»

ISSN 2663-6352

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1643 від 29.06.2021 р. журнал
внесений до переліку фахових видань категорії "Б" у галузі юридичних наук**

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

**Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного
університету інфраструктури та технологій
(протокол № 1 від 31.08.2021р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018 р.

Сторінка журналу: www.df.duit.edu.ua

Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,9
(формат 70×108 1/16)
Умовн. Фарбо відбитків 8. Тираж 100
Надруковано з готових форм у ТОВ «ГАЛЛАПРИНТ»,
02160, м.Київ, пр-т Соборності, 7-А, оф. 727

© Товариство з обмеженою відповідальністю
«ГАЛЛАПРИНТ», 2018.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018 р.
Поштова адреса редакції: 02160, м.Київ, пр-т
Соборності, 7-А, оф. 727
Тел. +38(044) 229 35 27
